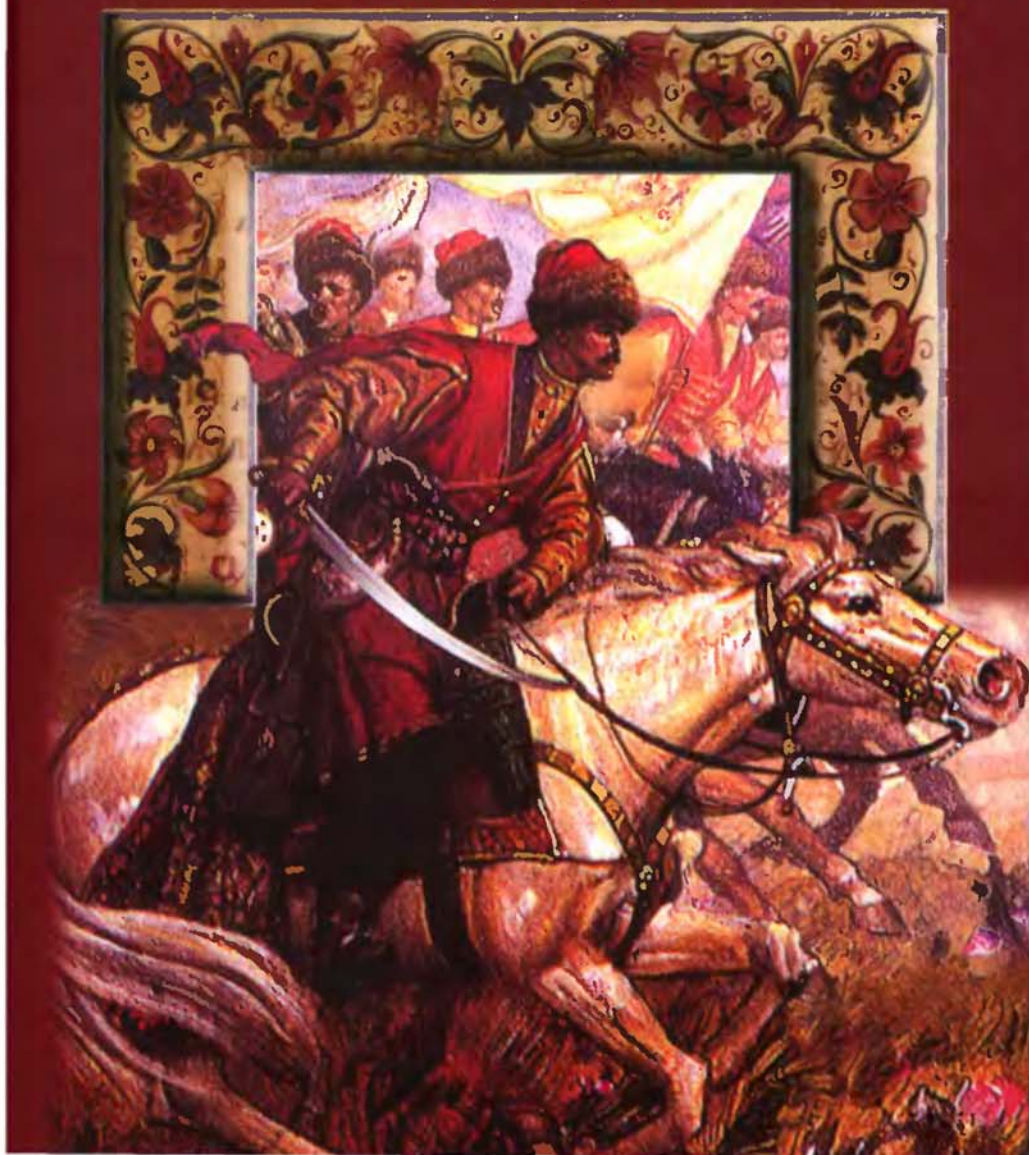

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ, ТАРАС ЧУХЛІБ

НЕЗНАЙОМА КАЛІО

ТАЄМНИЦІ, КАЗУСИ І КУРЙОЗИ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.
КОЗАЦЬКА ДОБА

**ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ
ТАРАС ЧУХЛІБ**

Кліо—муза історії

КИЇВ 2004

НЕЗНАЙОМА КАЛІО

Науковий редактор
академік НАН України
ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

.....

ББК 63.3(4УКР)4
Г70

Мудра і всезнаюча муза Історії Кліо для знавців і справжніх шанувальників української минувшини, котрі хочуть істотно розширити свій історичний кругозір й отримати інтелектуальну насолоду, відкриває свої найпотаємніші секрети і знайомить з найзаплутанішими історичними сюжетами.

Загадкові події, політичні та соціальні колізії, незвичні зразки військової доблесті, житейські казуси і курйози, людські долі в екстремальних ситуаціях, сцени приватного життя та побутові замальовки, що постають на сторінках книги, як містки в доволі незвичний спосіб з'єднують українську історію від часів ренесансного пробудження до останніх днів існування Української козацької держави.

*Перевидання нарисів
В. Горобця і Т. Чухліба з книги
О. РУСИНА, В. ГОРОБЕЦЬ, Т. ЧУХЛІБ
«НЕЗНАЙОМА КЛІО: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ
В ТАЄМНИЦЯХ І КУРЙОЗАХ.
XV—XVIII століття»
(К.: Наук. думка, 2002)
доповнене новими авторськими
дослідженнями*

Редактор *Наталія Колосок*

Г 0502000000 - 036
2004

ISBN 966-00-0152-5

© Віктор Горобець,
Тарас Чухліб, 2004

© Валерій Смолій, передмова, 2004

ЗАХОПЛЮЮЧИЙ ОБРАЗ МУДРОЇ КЛІО

Тисячолітня писемна історія людства є настільки змістовно невичерпною та жанрово багатомірною, що важко навіть уявити собі ту незліченну кількість можливих версій прочитань й інтерпретацій, що їх здатні запропонувати зацікавленому читачеві вчені-історики. Тому-то й не дивно, що кожне нове покоління дослідників, як правило, намагається в темному мороці далеких віків і тисячоліть віднайти свою власну історичну Атлантиду. Прагне будь-що скинути завісу таємничості з раніше не розкритих загадок і секретів минулого або ж відкрити нове і непобачене там, де, здавалось би, давно вже все добре знайоме, досліджене й описане, а насправді — незнане і привабливо таємниче. Однак мудра Кліо — високочола муза Історії й покровителька істориків — не вельми поспішає ділитися своїми секретами. Лише по-справжньому допитливим й одержимим Історією людям щастить почути від неї розповіді про нерозгадані таємниці, запутані політичні інтриги, цікаві життєві колізії чи повчальні курйозні випадки — почути, аби згодом поділитися цим зі своїми читачами, справжніми поціновувачами краси історичного слова.

Книга з промовистою назвою «Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба» є спробою дещо незвичного, нового прочитання української минувшини XVI—XVIII століть. Прочитання не аматорами, а професійними істориками, причому істориками нового покоління, чиї наукові погляди та концепції сформувалися вже в умовах становлення незалежної України, відсутності будь-якого ідеологічного чи партійного тиску, вільного доступу до інформації та вільного обміну думками. А тому запропонована ними інтерпретація вітчизняної історії відрізняється розкутістю думок, оригінальністю поглядів і цікавістю викладу.

Книга побудована таким чином, що кожен з нарисів чи замальовок є окремим самостійним фрагментом. Нерідко це колізії з такою складною і захоплюючою фабулою, що будь-яку з них можна поста-

вити в один ряд з інтригами кращих пригодницьких романів чи голлівудських блокбастерів. Різноманітність жанрових ліній і сюжетних композицій свідчить про дивовижне розмаїття нашої історії, а ще вказує на можливу варіативність наукових дослідів над нею. Не можна оминати увагою й те, що переважна більшість уміщених у книзі розповідей розкриває такі цікавинки, химери і несподівані відгалуження історичного минулого, які зазвичай не потрапляють до поважних узагальнювальних викладів історії України. І хоча далеко не всі з описаних у книзі колізій можна беззаперечно віднести до найважливіших історичних віх тієї чи іншої історичної доби, все ж без них історія виглядає схематизованою і неживою.

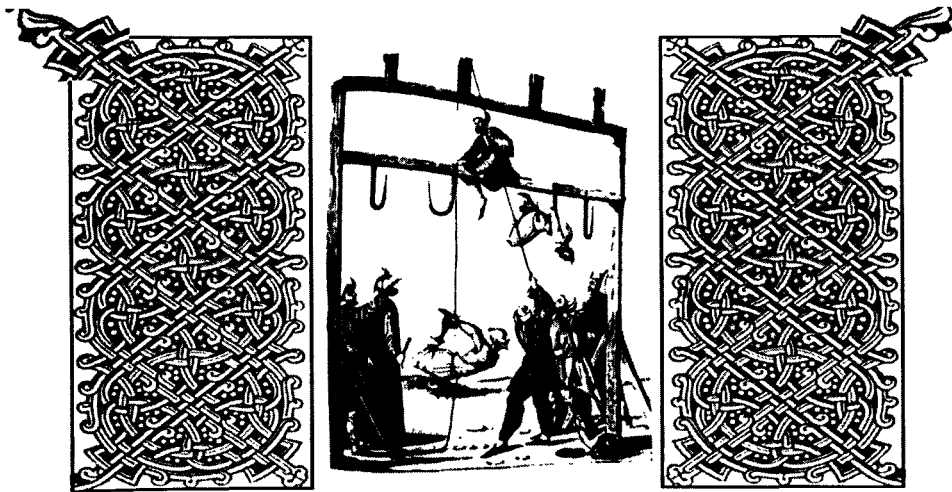
Ще однією характерною особливістю книги є її акцентований антропоцентризм — у фокусі будь-яких історичних казусів, несподіваних колізій чи курйозів, драм і трагедій завжди перебуває людина з її силою і слабкістю, моральними чеснотами і вадами. Саме таке — олюдене — сприйняття української історії, причому історії далеко не близької та слабо персоніфікованої в джерелах, виступає головною об'єднувальною ідеєю всіх, іноді, здавалося б, зовсім не пов'язаних один з одним нарисів.

Зрозуміло, що публікація цієї книги не вирішить завдання переосмислення української історії й представлення її в антропоцентричному та цікавому вимірах. Ще нерозважливіше було б зводити її лише до такої інтерпретації, адже історичне полотно, як уже наголошувалося на початку, є вельми насиченим і багатобарвним.

Однак, поза всяким сумнівом, книга істотно доповнює і збагачує традиційні історичні синтети, стимулює активізацію пошуків нових оригінальних прочитань української минувшини. І в цьому, вочевидь, її найголовніша заслуга.

Мудра Кліо відкриває нам ще один, досі незнаний свій образ і запрошує в захоплюючу мандрівку — в шляхетну добу ренесансного пробудження України та овіяний козацькою героїкою новий час. Переконаний, мандрівка буде і цікавою, і пізнавальною, і повчальною.

Академік НАН України
Валерій Смолій

СЕРЕДНЬОВІЧНА ШЛЯГЕРНА ПІСНЯ ТА ПРИГОДИ ЇЇ ПЕРСОНАЖА

Що співали в далеку середньовічну епоху? Які пісні були популярними серед тогочасного люду? Яку тематику пісенних творів пропонували стародавні автори і виконавці? Хто ставав героєм цих пісень? Очевидно, ці та інші питання повинні цікавити не лише музичних гурманів, а й тих людей, які добре знають та поважають український пісенний фольклор. Спробуємо хоча б частково задовольнити їхню зацікавленість.

Отже, наприкінці XVI ст. справжнім шлягером на теренах Центрально-Східної Європи була пісня про гордого і відважного лицаря Байду. Вона здобула велику популярність насамперед серед українців, а крім того, й у інших народів, які так чи інакше потерпали від турецького гніту, — болгар, поляків, словаків, сербів, македонців, чехів. Ця пісня поширювалася в багатьох варіантах, однак її сюжет залишався незмінним. Герой середньовічного шлягеру потрапляє до турецького полону, підступний султан вмовляє Байду прийняти мусульманську віру й одружитися з його донькою. Та наш сміливець відхиляє цю пропозицію — він іде на вірну смерть, проте не зраджує християнської віри та свого народу. Турки підвішують його на гак, де він у страшних муках висить протягом двох днів й проклинає своїх ворогів, а на третій день, діставши лук і стріли, вбиває султана, його дружину й доньку. Проте звернімося до тексту однієї з найпоширеніших версій пісні:

*В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда горілочку,
Ой п'є Байда — та не день не два,
Не одну нічку та й не годиночку.
Цар турецький к нему присилає,*

*Байду к собі підмовляє:
«Ой ти Байдо ти славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!*

*Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівна поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки!
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!*

*Ой висить Байда та й кидається,
Та на свого джуру поглядає:
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький:
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю — в потилицю,
Його доньку — в головоньку.*

То хто ж слугував прототипом цього хитруна і сміливця, який примудрився, будучи підвішеним за ребро на гак, вбити свого кривдника разом з родиною? І чи оспіваний епізод насправді мав історичне підґрунтя? Щоб не інтригувати читача, відразу ж дамо відповідь: цим відчайдухом був не хто інший, як український князь Дмитро Вишневецький, а сюжетом для пісні послугувала відома історична подія, яка трапилася за його участю в далекому 1563 р. Хоча насправді вона відбувалася не зовсім за таким сценарієм, як подається в пісенному тексті.

Щоб стати персонажем тогочасного шлягеру, який, до речі, й дотепер озвучується окремими виконавцями та художніми колективами, князю Вишневецькому довелося пройти надзвичайно нелегкий і наповнений подіями різного характеру життєвий шлях. Народився він у сім'ї князя Івана Михайловича Вишневецького, котрий вів свій родовід від турово-пінських Рюриковичів і на час народження знаменитого згодом сина (це сталося на початку XVI ст.) був одним із провінційних місцевих урядовців Великого князівства Литовського. Дружиною князя й матір'ю Дмитра була Анастасія Семенівна Олізар, яка походила від представників дуже знатних родин — албанських князів Скандербегів, сербських князів Якимчів і молдавських господарів Деспотів. Ім'я Дмитра Вишневецького вперше зустрічається в документах за 1545 р., в яких він виступає власником ряду сіл на Волині. 1550 р. він уже відомий як черкаський і канівський староста, один із керівників боротьби з наїздами татарсь-

ких орд на українські землі. Як стверджують історики, у 40-х роках XVI ст. князь Вишневецький став головним організатором козацтва в Україні-Русі, основним завданням якого на той час було знешкодження татарської військової експансії. Очевидно, саме тому його назвали одним із перших козацьких гетьманів, хоча інститут гетьманства як такий з'явився серед українського козацтва значно пізніше.

Першу згадку про боротьбу Вишневецького з турками на чолі козацьких підрозділів знаходимо у «Реєстрах кривд», надісланих султаном Османської імперії Сулейманом II Пишним польському королю Сигізмунду. Падишах скаржився, що козаки «Дмитрашки» у період з 8 червня 1548 р. по 6 грудня 1549 р. постійно непокоїли турецьку залозу Очаківської фортеці. Немає сумніву в тому, що деяке зменшення татарських набігів на українські містечка і села в цей час стало насамперед заслугою превентивних походів козацтва на Очаків, Акерман, Іслам-Кермен, які змушували беїв і ханів тримати великі сили на своїх північних кордонах. Самі противники організатора і керівника цих походів Д. Вишневецького — турецько-татарські воєначальники — характеризували його як людину, вмілу «коло воєнних речей».

Велику відвагу виявив Вишневецький у 1553 р., коли разом з нечисленним підрозділом козаків («з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе») здійснив похід до самого Царграда-Стамбула, де намагався дипломатичним шляхом домовитися з султаном про припинення нападів татарських орд. Чим закінчилися переговори, невідомо. Однак досить красномовним є той факт, що український князь виїхав з турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від Сулеймана II. Очевидно, саме ця подія в народній традиції перетворилася на пісенний епізод, коли султан називав Байду-Вишневецького «славнесеньким і вірнесеньким лицарем» і пропонував йому одружитися з «царівночкою», але до пісенної й історичної розв'язки було ще ціле десятиліття...

Невдовзі Вишневецький домовляється про спільні дії проти Кримського ханства вже з володарем іншої сусідньої держави — московським царем Іваном IV Грозним. У 1556 р. разом з підрозділами московського воеводи Ржевського він здійснює черговий переможний похід на татарські землі. «Цієї весни на Покрову Вишневецький князь Дмитрій взяв Іслам-Кермен і людей побив, і гармати вивіз до себе на Дніпро в своє місто», — повідомляв сучасник. Разом з тим наш герой почав відпрацьовувати тактику одночасних сухопутних і водних штурмів ворожих замків. Однією з перших таких військових операцій був напад на Очаків 29 червня 1556 р., коли гарнізон фортеці розпачливо відбивався від шестисот українських

кіннотників, які прийшли сушею, та атакуючих з 18 чайок козаків-«морських піхотинців», що припливли Дніпром. Через півстоліття цією, вже значно вдосконаленою, тактикою водно-десантних походів з успіхом скористаються козацькі гетьмани Самійло Кішка та Петро Конашевич-Сагайдачний, які на чолі запорозьких флотилій перепливали Чорне море і громили турецькі міста-фортеці.

Князю доводилося організовувати й оборону власних володінь, зокрема Хортицького замку, що був збудований козаками за його наказом на початку 50-х років XVI ст. та згодом став прообразом першої Запорозької Січі. Ось як про це у 1557 р. писав сам Д. Вишневецький: *«Цар кримський (хан Девлет-Гірей. — Авт.) з усіма людьми кримськими підступив під моє місто на Хортицький острів і приступом брав 24 дні. І Божим милосердя... відбився і побив у царя багатьох кращих і пішов цар від мене з великим соромом»*. Замок на Хортиці був міцною і професійно обладтаною оборонною спорудою, адже зумів витримати штурми численних татарських військ. Вишневецький керував захисниками хортицького укріплення і брав активну участь у відбитті багатоденного штурму, вміло використовуючи при цьому проти ворога стрільбу з особистого лука. Від його влучних попадань загинуло чимало нападників. Чи не це стало поштовхом міфологізування його пісенного образу: *«Ой як стрілив — царя вцілив, а царицю — в потилицю...»* ?

Наступного року український князь у відповідь на напад хана домовляється про спільний українсько-московський похід на Крим. Влітку Вишневецький на чолі 30-тисячного союзницького війська оволодів Перекопом. Протягом 1559–1560 рр. за дорученням Івана Грозного він здійснює декілька нападів на одну з наймогутніших турецьких фортець Азак (Азов). Це дало привід французькому історичу Ш. Лемерсьє-Келькеже порівнювати військові приготування турків під час оборони Азова проти Д. Вишневецького з приготуваннями Османської імперії до війн проти Венеції та Священної Римської імперії. На допомогу турецькому гарнізону прибула найсильніша ескадра з семи кораблів та добірні яничарські війська, посилювалися фортифікаційні споруди, стягувалися додаткові сухопутні підрозділи. І хоча князю так і не вдалося оволодіти містом, великого жаху на всю імперію Османів він все ж таки нагнав!

Окрім того, що Д. Вишневецький був *«Великим воїном»* — *«Un grand soldato»*, як називали його в італійських хроніках другої половини XVI ст., він був одним з найавантюристичніших політиків свого часу. Так, наприклад, у його планах було об'єднати зусилля московитів, донських і українських козаків, а також черкесів, які після оволодіння Азовом мали захопити у татарських орд Таманський півострів, згодом, форсувавши протоку між Азовським і Чорним морем,

оволодіти Кафою (Керчю), а потім й усім Кримом. І таких сміливих авантюрних задумок у Вишневецького було чимало. Він неодноразово змінював протекцію сюзерена — спочатку був підданим польського короля, потім московського царя, після чого знову вернувся до ріднішого зверхництва. До речі, король Сигізмунд надав українському князю винятковий титул «стражника на Хортиці», а Іван IV Грозний присвоїв йому високе звання воеводи.

У зв'язку з тим, що татарам усе ж таки вдалося зруйнувати Хортицький замок, князь-«гетьман» у 1562 р. закладає будівництво нової козацької фортеці. Воно було розпочате на Монастирському острові, що розташований відразу за Дніпровими порогами. Проте неспокійний бунтівний норов не давав змоги Вишневецькому довго перебувати на одному місці. У 1563 р. він організовує черговий похід українського козацтва, тепер уже до Молдавського князівства, яке на той час було вотчиною Османської імперії. Сюди його запросили опозиційні місцеві бояри як одного з претендентів на господарський трон, зважаючи на те, що серед його далеких родичів були і молдавські правителі. Прибувши до Молдавії з нечисленним загоном, Д. Вишневецький потрапив у засідку і після нетривалої битви був розбитий турецькими військами. Потому під посиленням конвоєм його відправили до столиці могутньої Порти.

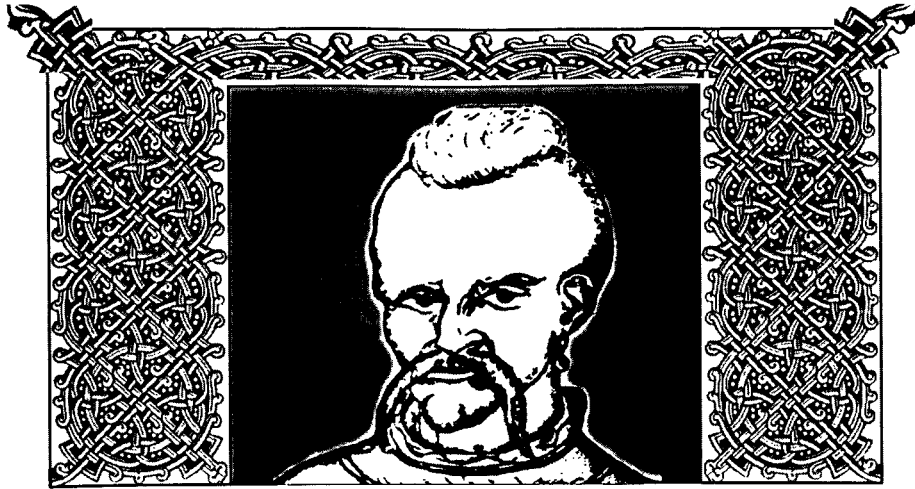
Ось тут нарешті й розгортаються знайомі нам із середньовічного шлягеру події. Однак тепер ознайомимося з ними вже в історичній версії. Найточніше їх описав польський історик-хроніст XVI ст. Мартін Бельський: «Вишневецький і Пясецький (соратник князя. — Авт.) були скинуті з башти на гак, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя в Галату... Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру». Це відбулося 22 жовтня 1563 р. за особистим наказом султана Сулеймана II Пишного. Інший сучасник і, головне, свідок тих подій, генуезький дипломат Гріло, стверджував, що перед тим, як повісити Д. Вишневецького на гак, йому відтяли руку й ногу, а потім, «оскільки князь Дмитрій безперестанно проклинав магометанську віру, убили стрілою». У 1584 р. польський автор Б. Папроцький зазначав, що І. Пясецький помер відразу, а Вишневецький, падаючи, «зачепився ребром, перевернувся очима догори і був живий до третього дня, аж доки поганин не застрелив його з лука, коли той проклинав Магомета й їхню віру». Лише у 1632 р. К. Семак у своїй праці «Civis bonus» романтизував жахливу смерть князя, приписуючи йому спробу вбити султана з лука.

А тепер, шановний читачу, порівняйте ці, найоб'єктивніші з усіх залишених записів про страту Вишневецького, зі словами наведеної вище пісні. Їхня подібність очевидна, хіба що невідомі нам автори ще

більше героїзували Байду-Вишневецького, приписавши йому вбивство перед своєю жахливою смертю султанської родини. Однак не будемо за це докоряти талановитим творцям пісенного твору — тут, як кажуть, вони бажане видали за дійсне.

В очах сучасників героїчна смерть Дмитра Вишневецького перетворилася на символ незламності християнського духу та його перемоги над ісламом. Цьому підтвердженням є те, що вже через кілька тижнів після смерті князя була написана елегія латинською мовою, присвячена загибелі християнського лицаря князя Дмитра. Її автором став німець Йоган Зоммер, який проживав на той час у молдавському місті Сучава. А наприкінці 60-х років XVI ст. відомий збирач народних пісень, професор Краківської академії Матвій Пійонтек записав до свого збірника жалібну версію пісні про козака Байду. Староукраїнське слово «байдувати» означало майже те саме, що й «козакувати», а саме вести вільне, незалежне ні від кого життя.

Ось так історична постать князя Дмитра Вишневецького перетворилася на легендарного пісенного персонажа — козака Байду, який, нехтуючи пропонуваними ворогом благами, йде на вірну смерть і виявляє при цьому найвищі козацькі чесноти: зневагу до розкішного життя, купленого зрадою, відданість православної християнській вірі, стійкість до фізичних мук, незламність перед ворогами і жагу боротьби навіть перед лицем смерті.

МОЛДАВСЬКИЙ ТРОН ДЛЯ ЗАПОРОЗЬКОГО БОГАТИРЯ

Напевно, майже кожному пересічному українцю відома напів-легендарна історія про Роксолану — дівчину з прикарпатського села Настю Лісовську, яка потрапила до турецького полону і волею обставин невдовзі стала дружиною могутнього султана Сулеймана Пишного. Свого часу Роксолана навіть була визнана однією з найвпливовіших політичних фігур Османської імперії. Однак мало хто знає про те, що жив-був колись український козак, який наприкінці XVI ст. став володарем хоча й невеликої, але відігрававшої помітну роль у Південно-Східній Європі держави — Молдавського князівства.

Цим козаком, який наприкінці 1577 р. оволодів молдавським тронем і змусив говорити про себе правителів багатьох держав, а особливо Польщі й Туреччини, був такий собі Іван на прізвище Підкова. Народжений на землі молдавській, ще в молоді роки Іван подався шукати мінливого щастя на Запорозьку Січ, де його охрестили Волошенином (тобто в сучасному розумінні молдаванином чи румуном). Будучи фізично добре розвиненим, він неодноразово хизувався перед товаришами вмінням неперевершено гнути підкови, завдяки чому й отримав своє прізвище. Під його єдиним портретом, який знаходиться в одному з польських видань початку XVII ст., невідомий художник залишив такий напис: *«Був таким сильним, що не лише ламав підкови, а й таляри, а коли увіткнув таляр у дерев'яну стіну, то його треба було вирубувати. Узявши за заднє колесо, він зупинив повіз, запряжений шестериком коней. Дишель ламав об коліно. Узявши зубами бочечку меду, перекинув її через голову. Узявши в руки волячий ріг, пробив ним ворота»*. За твердженням деяких джерел, справжнє прізвище козака було Вода.

Чому цей Іван Вода-Волошенин-Підкова після довгих років козакування на Січі вирішив повернутися на історичну батьківщину та ще й зайняти в ній найвищу державну посаду, достовірно невідомо. Деякі літописці запевняють, що до нього на Запоріжжя приїхали два молдавських боярина, які й вмовили Підкову виступити проти тогочасного господаря Петра Кульгавого. Як би там не було, але Підкова зумів зібрати навколо себе близько трьохсот бажаючих йти за «козацьким хлібом» до Молдавії. Мало того, він навіть спромігся вмовити взяти участь у цій авантурі тогочасного козацького отамана Якова Шаха.

Три сотні козаків на чолі з Шахом і Підковою перейшли Дністер, де чекали на зустріч з підрозділами бояр-«опозиціонерів», але замість них раптово прибуло військо господаря Петра. Саме тому ця операція для Підкови завершилася невдачею — разом з побратимами він змушений був повернутися в Україну й чекати сприятливішої нагоди для наступного походу. Зважаючи на те, що молдавські землі знаходилися під зверхністю турецького султана, у зв'язку із «свавільними» діями українських козаків назрівав міжнародний скандал. Султан звернувся до польського короля Стефана Баторія з вимогою припинення подібних неподобств і негайного арешту винуватців прикордонного інциденту. Слухняно виконуючи наказ свого короля, коронний гетьман М. Синявський вислав проти І. Підкови три роти жовнірів. Збурювач міжнародного спокою в цей час з півсотнею козаків перебував на Вінниччині, а його соратник Я. Шах подався на Запорожжя. Козацькому ватажку вдалося уникнути погоні коронних підрозділів, і в цьому йому допоміг не хто інший, як впливовий польський магнат, брацлавський воевода, князь Януш Збараський. Він деякий час переховував Підкову і не видавав його посланцям короля, незважаючи на гнівні листи останнього.

Перечекавши небезпеку в немирівському замку Збараського, Підкова знову повертається до своїх амбітних планів. Цього разу похід на Молдавію був організований набагато краще, ніж попередній. Збільшилася і його військова потуга з огляду на прихід Шаха з шістьмастами запорожцями. Більше того, вже перед виступом, який розпочався наприкінці листопада 1577 р., Івана Підкову в присутності всіх козаків, незначної кількості української й польської шляхти та декількох молдавських бояр було проголошено господарем Молдавського князівства. Успішно оволодівши містечком Сороки, «чернь якого прийняла його за пана», Підкова рушив в глиб Молдавії й невдовзі поблизу Ясс у результаті короточасного бою здобув перемогу над тисячним військом господаря Петра, найбоєздатнішою частиною якого були півтисячі турків. Сучасники засвідчували, що цю перемогу козаки здобули за допомогою військової хитрості. Побачивши в момент бою дим від запалів ворожих рушниць, вони поля-

гали на землю. Дочекавшись рушничних пострілів турків і молдаван, запорожці вичекали, коли ті підійдуть поближче, а потому миттєво встали і залпом поклали близько трьохсот вершників. У результаті таких дій Підкови і Шаха серед молдавсько-турецького війська виникла паніка, і воно кинулося навітки. Таким чином Підкова зайняв тогочасну столицю Молдавії Ясси і 13 грудня був проголошений частиною місцевого боярства, яке не втекло з Петром Кульгавим, повноправним господарем князівства.

Першим кроком Підкови стало формування уряду держави. Головні посади в ньому він доручив своїм соратникам. Боярин Василь Болтацу став його першим заступником — логофетом, козак Чапа отримав посаду маршалка, шляхтич Копицький — баркулаба, якийсь Бурла — молдавського гетьмана, а Стефан — писаря. Запорозькому отаману Я. Шаху новопроголошений господар доручив наглядати за *«усім волоським людом»*. Після цього Підкова наказав звільнити всіх в'язнів, які знаходилися в Яссах. Згодом він надіслав листи сусіднім придунайським володарям — волоському і трансільванському князям. Також було надіслано листа до Стамбула, але, очевидно, в дорозі його перехопили прихильники переможеного господаря. Окрім того, Підкова почав видавати грамоти монастирям, які підтверджували володіння духівництвом тією чи іншою землею.

Через невеликий проміжок часу звістка про володарювання козака Підкови в Молдавії дійшла до султана. Той наказав силістрійському паші, а також трансільванському воеводі зібрати якомога чисельніше військо і йти на допомогу скинутому господарю Петру. Знову неподалік Ясс відбулася битва, і вдруге завдяки вмільм діям українського козацтва (якому допомагало прихильне до них молдавське ополчення) Підкова подолав об'єднані турецько-молдавські підрозділи. Розлючений султан наказав кинути проти козаків сили усіх союзників Османської імперії, що знаходилися в тому регіоні. Лише після цих дій І. Підкова разом зі своїми прихильниками вирішив відступити до України.

Невдалий молдавський господар знову зупиняється у свого доброго знайомого князя Збаразького. Однак королівські посланці переконали його, що Підкова здійснив свій похід до Молдавії без дозволу Стефана Баторія. Очевидно, саме тому Збаразький зумів вмовити Шаха і Підкову в нагальній потребі поїздки останнього до Варшави, немовби задля того, щоб отримати подяку за боротьбу проти турків і розпорядження щодо ведення подальших дій. Залишивши здобуті військові трофеї Я. Збаразькому та М. Синявському, І. Підкова разом з декількома козаками добровільно вирушив на зустріч з польським королем. Він, звичайно, аж ніяк не очікував, що по прибутті до східної «столиці» Корони Польської Львова його буде заарештовано і закуто в кайдани.

У відповідь на жорстку вимогу турецького султана й кримського хана польський король Стефан Баторій відразу ж наказав стратити Підкову. 16 червня 1578 р. перед чотирнадцятою годиною його вивели на площу Ринок у Львові. Після оголошення смертного вироку козаку надали можливість виголосити останнє слово. «...Мене привели на смерть, хоча в своєму житті я не вчинив нічого такого, за що заслужив би такого кінця. Я знаю одне: я завжди борюся мужньо і як чесний лицар проти ворогів християнства і завжди діяв на добро й користь своєї батьківщини, і було в мене єдине бажання — бути їй опорою й захистом проти невірних...», — мовив Підкова до присутніх на площі. По цьому він звернувся до присутніх урядовців з проханням не страчувати товаришів, які супроводжували його під час поїздки до короля. Випивши склянку вина, що йому передали вірні побратими, Підкова попросив їх принести йому килимок. Ставши на нього колінами, Іван прочитав молитву й перехрестився. І тільки після цього славному козакові було стято голову.

Спочатку Підкова був похований у львівській Успенській церкві. Невдовзі козаки з почестями перевезли його останки до Канева й перепоховали в одному з православних монастирів під Чернечею горою. Власне, страта Івана Підкови на одній з центральних львівських площ й перетворила його на народного героя. Про нього почали складати численні перекази, думи та пісні. У 1839 р. Тарас Шевченко свій вірш «Іван Підкова» розпочав такими словами:

*Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати...*

До цих слів великого поета залишається додати лише те, що козаки свого часу «панували» не лише в Україні, а, хоча й не дуже вдало, і за її межами. Про це нам, зокрема, повідала історія короткочасного володарювання козака Івана Підкови в Молдавському князівстві.

ЛЕГЕНДА ПРО РОЗПЕЧЕНОГО МІДНОГО БИЧКА ТА НАВКОЛО НЕЇ

«...Вивели Гетьмана (Наливайка. — Авт.) і з ним Лободу, Мазепу і Кизима на майдан і, оголосивши їм вину гнобителів віри Христової, посадили живцем в мідного бика і палили бика того малим вогнем декілька годин, доки зойк і стогін страдників було чути, а врешті тіла замучених в тому бикові спалено на попіл. Таке жорстоке і нелюдське варварство вигадане римським духовенством за правилами і майстерністю їхньої священної інквізиції, а вчинили його таким ганебним чином вельможі Польські...», — читаємо про насильницьку смерть козацького гетьмана та його побратимів в «Історії Русів», написаній невідомим автором на початку ХІХ ст.

Чи було це насправді, чи опис саме такої страти козацького ватажка є всього-на-всього витвором людської уяви — легендою? Таке питання хвилювало не одне покоління вчених-істориків, які врешті-решт дійшли єдиного висновку: так, Наливайко був страчений, хоча й не за допомогою мідного бика. Тож завдяки яким обставинам і звідки прийшла ця страхотлива легендарна оповідь на українські землі, де до цього знали хіба що казку про солом'яного бичка? Перш ніж відповісти на це інтригуюче запитання, звернімося до образу людини, згадуваної у цитованій вище легенді, — гетьмана Наливайка.

Особа Семерія (раніше в літературі вживалося ім'я Северин)* Наливайка була оповита легендами ще за його життя. Ця непересічна в історії України особистість, очоливши після загибелі Криштофа Косинського козацьке військо, своїми діями змусила наприкінці

* Сучасний дослідник біографії Наливайка професор С. Леп'яво стверджує, що козацького ватажка звали не Северином, а Семерієм, адже саме так він підписував свої листи.

XVI ст. здригнулися одну з наймогутніших держав Центрально-Східної Європи — Річ Посполиту. Віддаючи належне здібностям С. Наливайка як військово-політичного діяча, українці нарекли його «царем *Наливаєм*», тим самим засвідчивши своє прагнення жити самостійним життям і мати власного володаря. Цікаво також, що протягом довгих років — аж до революції під керівництвом Богдана Хмельницького — поляки кликали всіх мешканців України не інакше як «наливайківцями».

Мало хто знає, що задовго до основоположників теорії модерної української самостійності Ю. Бачинського, М. Міхновського та В. Липинського, козацький гетьман Наливайко теоретично обґрунтував потребу створення передмодерної козацької республіки, яка на той час могла існувати лише під зверхністю якогось із монарших дворів Європи. С. Наливайко був козацьким гетьманом лише протягом одного 1596 р., але за цей короткий проміжок часу встиг зарекомендувати себе не лише як практик поширення козацького устрою на всій Україні, а й як визначний теоретик автономістського розвитку Війська Запорозького.

Народився майбутній народний «цар» у першій половині 60-х років XVI ст. у невеличкому подільському містечку Гусятині. Після смерті батька Семерія, який був дрібним боярином, сім'я Наливайків переїхала до Острога — там проживав і викладав у місцевій Академії старший син Дем'ян. В Острозькій академії здобув С. Наливайко поважну, як на той час, освіту. Очевидно, що в стінах цього навчального закладу він ознайомився з багатьма працями європейських авторів, що торкалися різних сфер діяльності людини: політичної, військової, духовної та ін.

Реалії тогочасного життя в Україні дали змогу молодому випускникові Острозької академії використати свої теоретичні знання, зокрема з теорії воєнної справи, на практиці. Одразу після закінчення навчання С. Наливайко подається до Запорозької Січі й бере участь у багатьох походах запорожців. «*Бавився за молодих літ за багатьох гетьманів козацьких багато, на багатьох місцях в землях неприятельських хлібом козацьким*», — згадував сам Наливайко про буремні роки своєї молодості.

Козацький вишкіл загартував молодого українця із Західного Поділля та перетворив його на досвідченого, витривалого й перевіреного в боях козака. На той час козакування вважалося найкращою школою лицарства для шляхетської молоді, тож тим, хто її гідно витримував, згодом охоче пропонували різні адміністративні та військові уряди. Саме таким чином дрібний боярин і повноправний козак Наливайко став сотником надвірного війська одного з найбільших тогочасних магнатів, «некоронованого короля» України-Русі, князя Костянтина Острозького. Навесні 1594 р. сотник Нали-

вайко за дорученням князя набирає для військової служби близько 2,5 тисяч осіб. Ці майбутні вояки мали захищати від татарських набігів Брацлавщину. Перетворення такої великої й різношерстої маси людей на боєздатну військову одиницю засвідчило неабиякий організаторський талант Наливайка. Пізніше цей вишколений у численних боях загін, що спочатку відзначився в обороні південно-східних кордонів Речі Посполитої, сучасники назвали елітним «полком *Наливайка*».

Однією з перших самостійних бойових операцій С. Наливайка стали розвідувальний рейд під його керівництвом у червні 1594 р. до містечка Паркани на Дністрі та розгром цієї турецької фортеці. У ході рейду було завдано поразки добірному турецькому чамбулу та захоплено декілька тисяч татарських коней. Через місяць, у липні, загін Наливайка протидіяв татарському вторгненню до Західного Поділля. Скориставшись погонею за татарами, наливайківці спустошили шляхетські маєтки у Теробовлі, Гусятині, Городку, Сатанові та інших містечках Подільського, Руського й Брацлавського воєводств.

Набравши багато зброї, коней і провіанту, а також збільшивши свій підрозділ до чотирьох тисяч вояків, С. Наливайко вирушає до окупованого турками Молдавського князівства. Тут він здобуває одну з наймогутніших турецьких фортець на Подністров'ї — м. Тягин. Під час походу козаки спалили м. Ясси, де захопили багато зброї (особливо цінними були гармати) й провіанту і, найголовніше, вплинули на зміщення з посади молдавського господаря, який був турецьким ставлеником.

Військові таланти козацького ватажка С. Наливайка були помічені й монархами Центрально-Східної Європи. У 1595 р. на запрошення угорського короля Семерій на чолі двохтисячного загону воює проти турків в Угорщині. Це дає йому змогу поповнити свій арсенал бойового мистецтва і з новими силами взятися за впровадження козацького устрою на землях, де проживали не лише українці, а й православні білоруси.

Восени 1595 р. війська Наливайка оволоділи білоруськими містами Слуцьком і Могильовом, що належали до Великого князівства Литовського. Місцевий староста Д. Халецький так описував успішний штурм козаками укріплень Могильова. Спочатку Наливайко обстрілював замок з гармат. Згодом козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрільбу. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали зі страху, а українські козаки без перешкод зайняли одне з найбільших міст князівства. Литовські війська через деякий час зробили спробу відбити його, але козаки самі полишають захоплене місто за допомогою організованого рухомого табору: «...досить потужно, з густою стрільбою той *Наливайко* відходить, ні одного чоловіка з

людей своїх з табору до битви не випускаючи, за чим наші (литовці. — Авт.) йому нічого вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить».

Успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, вмінням своєчасно збирати й аналізувати інформацію, поширювати дезінформацію. За словами тогочасних шпигунів, С. Наливайко «жодному полковникові не звіряється, що за годину має учинити». Сам Наливайко на запитання про його майбутні плани відповідав: «...давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися».

У 1596 р. Наливайко подав до короля Сигізмунда III документ під назвою «Кондиції», в якому запропонував план реформи козацького війська на основі побудови політико-територіального козацького автономного утворення між Бугом і Дністром. Це був прообраз козацької республіки. Керувати ним мав гетьман, який підкорявся б лише монархові — польському королеві. Планувалося кардинально змінити організаційну структуру Війська Запорозького, задля чого пропонувалося запровадити постійний козацький реєстр, платню козакам з державної скарбниці та право для них збирати стації з певної території. Лише за цих умов, зазначав Наливайко, українське козацтво зможе воювати з потенційними супротивниками — Османською імперією, Московською державою та Кримським ханством, а також виконувати функції прикордонної сторожі.

Місцеве українське населення палко підтримувало діяльність С. Наливайка та його сподвижників. Протягом 1594 — 1596 рр. відбувається справжнє масове покозачення українців з перетворенням сільських громад на козацькі. Навесні 1596 р. польські урядовці зі страхом зазначали, що «вся Україна покозачилась». Сигізмунд III віддає наказ зібрати проти козаків посполите рушення та профінансувати кварцяне військо. На українські землі вирушила справжня армія (як проти іноземної держави) на чолі з досвідченим воєначальником, коронним гетьманом Станіславом Жулкевським.

У квітні 1596 р., після важкого бою з польськими військами під Білою Церквою і поранення гетьмана Матвія Шаули, козаки обирають собі за гетьмана С. Наливайка. Ось як згодом описував ті події сам Жулкевський: «Козаки йшли, спішившись, в таборі, пустивши вози і коляси в п'ять рядів. Мали понад двадцять гармат. Вишикувавши військо, вдарив на них з усіх боків... Рукопашний бій відбувся в таборі, котрий розірвати не судилося, хоч для цього були усі можливості... Шаулу поранено з гармати в лікоть. Саська забито та й інших, серед них відомих немало побито... Козаки, обравши собі гетьманом замість Шаули Наливайка, котрого теж поранено, пішли ночувати до Трипілля».

Однак вирішальний бій між коронним і козацьким військами відбувся коло р. Солониці, де С. Жулкевський з 24 травня по 8 червня безперестанно штурмував організований новообраним гетьманом оборонний табір запорозького війська. Не зумівши перемогти козаків військовими засобами, поляки все ж змогли розколоти козацьку старшину на дві частини політичними методами. Одна з них, йдучи на переговори зі шляхтою, підписала капітуляційну угоду і, склавши зброю, видала непокірного Наливайка із соратниками представникам короля.

Спочатку полоненого Наливайка з побратимами відправили до Львова, де Жулкевський передав їх самому канцлеру Корони Польської Яну Замойському. Урочиста процесія з нагоди перемоги над козаками пройшла вулицями міста. Перекази свідчать: коли Наливайка вели повз кафедральний католицький собор, він сказав, що, якби зміг, то перетворив би його на стайню. У Львові в'язнів тримали близько одного місяця.

У польську столицю Наливайка з товаришами привезли аж 12 серпня. За описами очевидців можна достовірно відтворити тогочасні події. В'їзд до Варшави переможців над козаками був облаштований надзвичайно тріумфально. Процесія складалася з декількох десятків відкритих карет, колясок і возів. Попереду їхали ротмістри — посланці від коронного війська. За ними везли вісімнадцять гармат, трофейні прапори і полонених. Семерія Наливайка супроводжували в окремій кареті, а за ним, по двоє, його товаришів. Коли на козацького гетьмана виявила бажання подивитися стара королева, процесія завершила до приміського замку в Уяздові. Коли королева вийшла на балкон палацу, С. Наливайко піднявся й шляхетно привітав її. Після цих «формальностей» козаків відвезли до центру міста, де ув'язнили в приміщенні ратуші.

Німець Йоган Керкербарт, який був присутній на зустрічі процесії, так описав зовнішність Наливайка: *«...з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху. І так багато хто шкодував, що він свою чесноту і мужність замість на користь батьківщині обернути, обернув її на зубу»*. Наливайко і справді справляв на оточуючих неабияке враження. *«...Була то особа красна, муж, яких небагато, був би на добре обертав, що йому Бог дав, до того ж пушкар знаменитий»*, — стверджували інші очевидці тих подій.

Слід зазначити, що у Варшаві С. Наливайка неодноразово піддавали страшним тортурам. Можливо, і цей факт, посилений тривалим ув'язненням гетьмана перед стратою (з червня 1596 до квітня 1597 р.), певною мірою вплинув на процес виникнення легенди про страту С. Наливайка за допомогою мідного бика. Як

свідчив очевидець, «він з 10 жовтня, згідно наказу їх Величності, був тортурований голодом і неспанням, так що він мало не збожеволів, але після цього припинено, щоб можна було б ще щось довідатись у нього при ясній свідомості». Не зломлений допитами і тортурами Семерій з допомогою своїх побратимів і товаришів по волі наважується здійснити втечу з в'язниці. Його джура передав у тюремну камеру невеличку пилку, якою Наливайко перепилював окови, але, на жаль, польська сторожа швидко виявила цю надпили. Так згасла остання надія в'язня здобути свободу...

11 квітня 1597 р. козацького полководця, гетьмана Семерія Наливайка було страчено у Варшаві. На очах у представників королівської родини та великого натовпу йому відрубали голову, четвертували тіло, а шматки розвішали по всій столиці Польщі. Саме так, а не інакше, згідно зі спогадами очевидців, стратили народного героя. То чому ж виникла легендарна оповідь про його смерть у мідному бичу, що в різних варіантах повторювалася у багатьох літописах і переповідалася з покоління в покоління?

«А що в очах поляків Наливайко (як і пізніший Гонта) як перший історичний ватажок козацької та хлопської черні був рівночасно першим історичним репрезентантом автономічних змагань українського народу против верховенства Польщі, то й не диво, що польські мемуаристи побачили в ньому небезпечного претендента, що простягав руку на «єдність» корони, і в своїй уяві наділили його хоч по смерті карою, відповідною для злочинців тої категорії», — писав Іван Франко, який досить ретельно і прискіпливо дослідив генезу історії легенди про «Наливайка в мідянім бичу». За його словами, автором легенди був ніхто інший, як польський римо-католицький священник Йончинський, який вперше на початку XVII ст. у своїх мемуарах «збрехав» про те, що козацького провідника «посадили на розпеченого коня і на голову надягли розпечений вінець, і, нарешті, його стратили». Тим самим Йончинський, який люто ненавидів Наливайка за його посягання на єдність Речі Посполитої, «осучаснив» античну легенду про антигероя-тирана Фаларіса, котрий нібито започаткував традицію покарання винних через спалення у мідному бичу, а потім і сам загинув за допомогою свого «дітища». Легендарна версія польського мемуариста була відразу ж підхоплена іншими польськими та українськими тогочасними літописцями. Якщо для перших вона символізувала невідворотність тяжкої кари для опозиційних державним устоям свавільників, то для других — не що інше, як готовність йти на страшні муки заради свободи свого народу. Ось таким чином Семерій Наливайко став справді легендарним героєм української історії.

ДОЛЯ ЗОЛОТОГО МЕЧА САГАЙДАЧНОГО

Нарешті в столиці України встановили пам'ятник одному з найбільших її достойників — видатному козацькому гетьману початку XVII ст. Петру Конашевичу-Сагайдачному. Безперечно, ця непересічна історична особа заслуговує на таке вшанування, як ніхто інший з тогочасних українських діячів. Адже це він водив козаків у переможні морські походи до берегів Криму й Туреччини, це під його керівництвом Військо Запорозьке в складі польської армії мало не захопило Москву, саме його талант полководця вберіг Центральну Європу від вторгнення багатотисячної турецької армії у 1621 р., і, нарешті, його геній передбачив об'єднання козацтва і православної церкви задля майбутнього відродження української державності.

Список заслуг Сагайдачного можна було б продовжувати й продовжувати, але чи відображено все це в скульптурній фігурі гетьмана, яка з початку XXI ст. «височіє» на старовинній Контрактівій площі? На нашу думку, повною мірою — ні. Не тільки кияни, а й гості столиці вбачають у цьому пам'ятнику лише невдалу копію справжнього мистецького шедеву — величної скульптури Б. Хмельницького, що поблизу Софійського собору. А все тому, що архітектор пам'ятника П. Конашевичу-Сагайдачному, очевидно, полінувався перечитати історичну та художню літературу про діяльність цього славетного гетьмана. Окрім того, хтось з відповідальних місцевих чиновників знехтував можливістю звернення за науковою консультацією до вчених-істориків, які не один десяток років досліджують біографію народного героя і змогли б дати цінні поради щодо доцільності тих чи інших елементів пам'ятної скульптури та її так званого ідеологічного навантаження.

Чому б, наприклад, гетьмана Сагайдачного не зобразити з піднятим у руці мечем (це було б достовірно й, головне, оригінально), який він отримав з рук королевича Владислава у 1621 р. у нагороду за успішні дії під Хотинською фортецею. Цей нагородний меч був інкрустований золотом та діамантами із зображенням алегоричних сцен суду над Соломоном та бою античних воїнів. На ньому напис латинською мовою: «*Владислав [у дар] Конашевичу кошовому під Хотином проти Османа*». Таким чином один з найповажніших на той час монарших дворів Центральної Європи нарешті визнав неабиякі заслуги українського козацтва в обороні України, Речі Посполитої та інших країн від турецької загрози.

Вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воеводств Речі Посполитої. Вручена зброя як найголовніший рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва. Нагадаємо, що польськими урядовими колами, починаючи з кінця XVI ст., козацтво трактувалося не інакше, як «свавільне» збіговисько розбійників. А тепер золотий меч Сагайдачного відкрив дорогу для поновлення Київської православної митрополії, посилення Київського братства та започаткування першого вищого навчального закладу в Україні — Києво-Могилянської академії.

До такого визнання своїх військових заслуг П. Конашевич-Сагайдачний йшов довгі десятиліття, протягом яких брав участь у безлічі козацьких походів і кровопролитних січах з ворогами. Однією з найяскравіших сторінок його військової біографії була допомога польсько-литовській армії в зупиненні просування багатотисячної армії турецького султана Османа II в глиб Європейського континенту. Наприкінці літа 1621 р. на заклик короля Речі Посполитої Сигізмунда III під Хотином зібралось 40 тисяч козаків, 35 тисяч поляків і 25 тисяч литовців, які протистояли 220-тисячній армії Османської імперії. До українського війська на чолі з Конашевичем-Сагайдачним входило тринадцять полків, а саме: гетьманський полк, що налічував 3000 козаків; полк Івана Гардзеї — 2000; полк Івана Зишкаря — 2300; полк Богдана Конші — 1600; полк Тимоша Федоровича — 4000; полк Мусія Писаренка — 2500; полк Федора Білобородька — 3200; полк Данила Довгеня — 3000; полк Адама Підгорського — 3700; полк Сидора Семаковича — 3500; полк Василя Лучковича — 4100; полк Яцька Гордієнка — 2700; полк Семена Чечуги — 3200 осіб. На початку вересня надійшли ще додаткові ко-

зацькі сотні, які не були внесені до реєстру, але брали активну участь у військових діях.

Хотинська битва розпочалася 2 вересня наступом головних сил турецької армії по всьому фронту і концентрованим ударом на позиції козацьких полків Сагайдачного, у результаті чого українці втратили близько сорока чоловік вбитими й пораненими й змушені були за наказом свого гетьмана в ніч з 2 на 3 вересня зміцнювати пошкоджені гарматним вогнем турків земляні укріплення — вали, рови та шанці.

Талант українського гетьмана як полководця в усій повноті проявився вже 3 вересня при перегрупованні козацького війська під час бою з метою переходу від оборони до контратаки. Згідно з дослідженням історика Петра Саса, того дня, щоб уникнути втрат від щільного гарматного і рушничного вогню противника, П. Конашевич-Сагайдачний зосередив сили на правому і лівому флангах, при цьому оголивши позицію в центрі. Збільшення чисельності військ на флангах посилювало запланований удар на основних напрямках контратаки. Турки, опинившись у вогняному «кільці» між двома угрупованнями козацької армії і, не витримуючи інтенсивного рушничного вогню запорозьких піхотинців, почали спішно відступати. У результаті таких дій українських козаків турецький султан Осман II втратив близько десяти тисяч відбірного війська. *«Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведе»*, — гніваючись, віддав наказ султан Османської імперії.

Проте цей наказ так і не було виконано турецькими воєначальниками — гетьман Петро Сагайдачний на чолі елітних підрозділів Війська Запорозького несподівано увірвався до ворожого табору. *«Після раптового вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в неописаний тривозі, сам Осман, який ще недавно гадав, що немає нікого в світі, могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища...»*, — засвідчував очевидець тих подій.

Окрім уміло організованих наступальних операцій, П. Конашевич-Сагайдачний багато уваги приділяв оборонній тактиці й особливо тогочасній військовій інженерії. За досить короткий термін козаками були збудовані незвичні як на той час споруди «бліндажного» типу, що витримували понад п'ятигодинний гарматний обстріл. Це відбувалося 4 вересня. Ефективною була й система оборонного рушничного вогню, яку чи не вперше в таких масштабах застосував козацький гетьман під Хотиним. Вона полягала у підготовці масового залпового вогню з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Так було 8 вересня, коли добірні яничари атакували козацький табір.

Коли турки подолали оборонний рів, козаки по команді одночасно підвелися по всій лінії оборони і впритул розстріляли атакуючих з мушкетів. Внаслідок цього в рову залишилося лежати близько трьох тисяч «бусурман».

Сагайдачний також використовував традиційну козацьку тактику нічних атак. Вони були здійснені ночами з 6 на 7, з 16 на 17, з 19 на 20, з 22 на 23 вересня. В останній вилазці брало участь три тисячі козаків, які знищили турецькі намети, вбили декілька сотень турків (серед них відомого турецького воєначальника Черкес-башу), захопили багато зброї та цінностей. Такі дії козацького війська змушували турків підтримувати постійну бойову готовність і не давали змоги для повноцінного відпочинку.

Битва під Хотиним, яка стала заключним етапом польсько-турецької війни 1621 р., продовжувалася до кінця вересня і набувала затяжного позиційного характеру. 28 вересня султан Осман II наважився дати вирішальний бій об'єднаним козацько-польсько-литовським силам. Один з основних напрямів атаки був спрямований на козацький табір. Однак туркам так і не вдалося прорвати оборону. Натомість Сагайдачний наказав перейти своїм полкам у контратаку, внаслідок чого противник став відступати. Після цього турецький султан змушений був підписати мирний договір з польським королем і відмовитися від бажань захопити Україну та Польщу.

Нарешті після багатьох століть завойовницької політики в цьому регіоні Османській імперії перекрили шлях до серця Європи! Це стало можливим завдяки самовідданій і жертвній боротьбі українського війська, воєнному мистецтву та полководницькому хисту гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Кипчацька хроніка так засвідчила величезну роль козацтва у Хотинській війні 1621 р.: «...Ці козаки кожного благословенного дня зустрічалися з невірними і давали їм битву, перемагали їх і не давали, щоб поляки були знищені; якщо не було б козаків, Бог один знає, поляки залишилися б переможені протягом 3—4 днів...».

Герой тих вікопомних подій гетьман Сагайдачний зі своїм козацьким військом став справжнім оборонцем Європи і, як ми вже зазначали, був нагороджений іменним золотим мечем з діамантами. «А яка доля цієї почесної зброї?» — питаєте ви. Чи зберігся він до нашого часу, а якщо зберігся, то де знаходиться і чи можна його побачити? Можемо вас порадувати — на всі ці запитання є позитивна відповідь. Якщо ви колись побуваєте в одному з найкращих польських міст Кракові, то відвідайте, будь ласка, музейний комплекс королівського замку на Вавелі. Саме тут у Державній колекції мистецтв, під інвентарним номером і назвою «Меч гоноровий П. К. Сагайдачного, гетьмана козацького» й зберігається знаменита зброя

українського полководця. Очевидно, після смерті гетьмана його меч якимось чином потрапив до Скарбу Коронного в Варшаві, а вже звідти перейшов у власність королівської родини Вазів й опинився у Вавельському замку.

Така непростя доля цього золотого рицарського меча, подарованого королевичем гетьману Сагайдачному, який символізував перемогу поляків, литовців та українців над спільним ворогом. Про його існування на батьківщині славетного гетьмана, в Україні, довгі століття не було відомо. Лише в наш час вдалося віднайти інформацію про зберігання меча Сагайдачного у Кракові. А невдовзі його зображенням вітчизняна громадськість зможе помилуватися в одному з ілюстрованих видань, присвяченому героїчній історії українського козацтва.

УКРАЇНСЬКІ АМАЗОНКИ XVII СТОЛІТТЯ

«Вже бачу, що всі віки мають здатність повертатися, бо те, про що ми раніше лише чули в переказах про древніх амазонок, нині власними очима спостерігаємо: її милість, пані воеводина, невістка моя, виявилася справжнісінькою амазонкою. Не задовольняючись тим, що заводила суперечки то з Вашою милістю, то з усіма нами, своїми ближніми, тепер через своїх гарцівників спершу з князем Чарторийським, потім з духовенством — а насправді з самим Богом — і насамкінець з моїми слугами воює!» — писав 7 травня 1607 р. у листі до сина, краківського каштеляна, князя Януша Острозького, відомий український політичний, військовий і культурний діяч, захисник православ'я, воевода київський князь Костянтин Костянтинович Острозький.

Як би не прагнув князь Костянтин стримати свій гнів і якомога лагідніше звертатися до свого «наймилішого сина» князя Януша, з листа раз по раз зривається шквал невдоволення з поведінки такої новоявленої «амазонки», яка віднедавна належала до благочестивої родини Острозьких. Адже згадка князя про війну невістки «з самим Богом» стосувалася переслідувань дружиною сина, княгинєю Катериною (до заміжжя Любомирською), православної церкви в Україні. А говорячи про сутички її «гарцівників» із слугами київського воеводи, як видно з наступних рядків листа, Острозький мав на увазі ротмістра своєї надвірної хоругви Єрмолінського, тобто йшлося не більше і не менше, як про збройний напад людей пані воеводиної на маєтності самого київського воеводи!

Свій лист князь Костянтин завершував недвозначним попередженням: *«Зазнаючи такої неповаги, від якої не можу бути гарантованим від брудних пліток, що не лише листи, а й прохан-*

ня мої особисті не мають ніякого впливу ... попереджую Вашу милість, що мій розпач від такої до мене неповаги доведе мене до того, що, здається, далі того терпіти не буду...» Що мав на увазі київський воєвода під своєю погрозою і чи потамувала вона войовничість його невістки — невідомо. Проте, здається, невдовзі княгиню Острозьку-Любомирську наздогнала рання смерть, і таким трагічним чином ця неприємна справа була остаточно припинена.

Виникає закономірне питання: чи одна лишень княгиня Катерина реально претендувала в XVII ст. на це — чи то почесне, чи то осудливе — звання української амазонки? Історичні джерела тієї неспокійної доби свідчать, що далеко не одна вона приміряла на себе обладунки полководця. Було принаймні ще з десятків аристократичних претенденток на лаври служниці бога війни Марса. Однак чи не найбільшої «слави» зажила собі в цій царині дружина князя Романа Ружинського княгиня Софія.

Як і згадуваний вище князь Януш Острозький, князь Роман Ружинський народився в православ'ї, але згодом перейшов у католицизм. За дивним збігом обставин, так само як і Острозький, Ружинський одружився не просто з католичкою, а з фанатичною католичкою, конфесійна нетерпимість і войовничість якої дивувала навіть звиклих до нелюдської жорстокості сучасників. Дар «полководця» вперше в княгині виявився на початку 1600-х років, коли князь Роман під стягом Лжедмитрія вирушив у похід на Москву. У поході Ружинському не поталанило здобути лаврів звитягця. В таборі під Смоленськом він тяжко захворів і невдовзі помер. Набагато гучніше заявила про себе його войовнича дружина, поголоски про звитягу якої близько 1610 р. пішли не лише по Русі, а й по Короні Польській та Литві. Адже саме тоді вона спромоглась організувати чи не наймасштабнішу для тих часів міжусобну шарпанину із своїм сусідом і особистим ворогом князем Йоахимом Богушевичем-Корецьким. Запросивши в головні розпорядники (а саме вони керували такими боями) орендаря Ружина пана Кшиштофа Кевлича та орендаря Котельні пана Бондзинського, княгиня зібрала з усіх своїх маєтностей величезний як для такої «розбірки» загін з числа бояр, військових слуг і селян — всього близько шести тисяч осіб.

Княгині вдалося заручитися підтримкою родича князя Адама Ружинського, а також білоцерківського підстарости князя Дмитра Булиги-Курцевича, київського гродського судді Михайла Сили Новицького, панів Адама Олізара, Завіші, Вільги, Ольбрехта Брестського та інших сусідів. І саме на чолі такої потужної армії княгиня Софія вирушила на приступ маєтку князя Корецького — містечка Черемошни, розташованого поблизу Бердичева. Документальний опис сусідського набігу нагадує картину справжнісінької баталії двох затятих супротивників:

«З великою арматою, з пищальми, гарматами, рушницями, мушкетами, сагайдаками, із списами, рогатинами та іншою до війни придатною зброєю, кінно і пішо, збройно, зі знаменами, бубнами, трубами і литаврами, звичаєм ворожим, на місто і замок силою, насиллям, нежданно, негаданно, з великими силами наступивши і наїхавши, армату, пищалі, пушки на місто і замок направивши, а в труби, литаври і бубни вдаривши і крик вчинивши великий, з пушок, пищалів і рушниць стріляти почали, а згодом, вдаривши штурмом на місто і замок, до самого вечора поганським ворожим звичаєм, великою навальністю здобували. А місто і замок здобувши, чоловіків усіх і жінок без будь-якого милосердя, без страху Божого, жорстоко і безжально з жінками і дітьми побили, стріляли, посікли, замордували і поранили, а місто і замок пограбували поганським ворожим звичаєм, до пня спалили і в ніщо перетворили...»

Як це нерідко буває в подібних випадках, «черемошнянська тріумфаторка» незабаром розсварилася майже з усіма своїми союзниками. І ось уже надвірні війська княгині захоплюють маєток Михайла Сили Новицького — Селезинівку, воюють зі збройними слугами Фрідріха та Євстафія Тишкевичів, з усе тим же Йоахимом Богушевичем-Корецьким. Водночас тодішній білоцерківський підстароста князь Ян Курцевич-Булига, зібравши селян із сіл Булижена Волиця та Петухів, пограбував маєток Ружинських у селі Романівка.

Найбільшою ж «вікторією» пані Софії у післячеремошнянський період стала організована нею грандіозна вирубка дібров литовського надвірного підскарбія Євстафія Тишкевича в маєтностях Черлена та Мошківці. Кожного разу в «операції» брало участь по декілька сотень підвод з містечка Котельня. Отож, коли за постановою суду місце «лісового побоїща» оглянув спеціальний повірений — возний, то там, де нещодавно бував віковичний ліс, він налічив понад сто тисяч пнів від розлогих дубів і беріз!

Трохи згодом княгиня Ружинська влаштувала повномасштабну бойову операцію із захоплення земель київського підкоморія Самійла Горностая. В наїзді брало участь близько двох тисяч осіб. Щоправда, як з'ясувалося вже в ході «операції», кількісний склад учасників акції міг бути набагато скромнішим, оскільки наразі сам пан Горностай на чолі своїх вояків на котельнянських полях княгині «брав штурмом» свіжоскошений селянами хліб, змусивши тим самим свою супротивницю недорахуватися прибутку з-понад десяти тисяч кіп збіжжя.

Проте не лише служіння Марсу приваблювало пані Софію. Знаходила вона час і для амурних справ, і для того, щоб віддати належне покровителю шлюбних зв'язків богу Гіменею. Войовничість натури

української амазонки та довжелезний шлейф судових позовів на неї сусідів з приводу вчинених самоуправств і злочинів не зашкодили віленському каштеляну, князю Ієроніму Ходкевичу розгледіти в ній привабливу і спокусливу жінку, з якою незабаром він і побрався. І хоч злі язики ще довго пліткували з приводу домінування матеріальної зацікавленості в діях пана каштеляна, користь від цього шлюбу, безперечно, була і для багатой вдови. Адже взамін багатого посагу, який пані Софія принесла князю Ходкевичу, вона отримала через нього доступ до найвищих придворних кіл Речі Посполитої.

Щоправда, нові судові тяжби пані Ружинської-Ходкевич із своїми ображеними сусідами переконливо свідчать про те, що придворний блиск і світські розваги так і не змогли витіснити з серця войовничої амазонки потяг до справжніх «жіночих забав». Вочевидь, амазонкою вона стала не з необхідності захистити своє майно за відсутності чоловіка, а за своїм природним покликанням. Отож, безперечно, мав рацію князь Костянтин Острозький, стверджуючи, що *«всі віки мають здатність повертатися...»*

СКІЛЬКИ КОЗАЦЬКИХ РАД ВІДБУЛОСЬ У ПЕРЕЯСПАВІ 8 СІЧНЯ 1654 РОКУ?

Події 18 січня (8 — за старим стилем) 1654 р. в історичній, політологічній та культурологічній літературі отримали настільки неоднозначні та суперечливі трактування й оцінки, що, вочевидь, не лише автору цих рядків спадало на думку, що мова ведеться про якісь абсолютно різні календарні дні. Якщо спробувати звести ці описи в один, то постане якийсь ірреальний фантом — ілюстрація до тези про існування паралельних світів і можливостей їх перехрещення. Якщо піти іншим шляхом і визнати правильним лише те, що наявне в твердженнях протилежно налаштованих сторін, то виявиться, що цей день насправді ніколи й не існував...

Стереотипи сприйняття переяславських подій 1654 р. настільки живучі, а оцінки діаметрально протилежні, що лише абсолютно наївна людина може сподіватися на успіх у справі «навернення» до нової віри тих, хто щиро поклоняється ідеї «возз'єднавчого просвітлення», яке випало на голови Богдана Хмельницького та його однодумців і яке «на віки» визначило подальшу долю України. Вочевидь, такими ж наївними будуть і сподівання на можливість посяти сумніви в головах тих їх опонентів, котрі твердо переконані, що ніякої козацької ради в Переяславі в цей день і не було, а якщо й була, то на ній не було присутнє все (!) населення України; що Хмельницький і козаки не присягали царю, а якщо й присягали, то робили це нещиро, тримаючи пальці в кишенях своїх кантушів схрещеними, і т. д. і т. п. Віра як одних, так і інших, як, власне, й будь-яка віра, не потребує ніяких раціональних аргументів, а лише може підсилюватися явленнями знамень і чуд, а тому моя розповідь звернута не до них, а тих людей, котрі прагнуть зрозуміти, що насправді сталося того короткоплинного зимового дня 1654 р. у Переяславі? Як сторони до нього йшли і якими були їхні шляхи після Переяслава?

Початок офіційним зносинам гетьманського уряду Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем було покладено гетьманським листом від 8 (18) червня 1648 р., тобто на самому початку визвольної боротьби козацтва, що спалахнула кількома місяцями раніше на Запорозжжі. Про що ж йшлося в листі й як він трактувався в російській та радянській історіографіях?

Насамперед гетьман повідомляв про здобуті над поляками перемоги, прохав про надання військової допомоги, а також висловлював побажання бачити *православного християнського* монарха на королівському троні у Варшаві. Останнє дало підстави історикам, які вишукували приклади возз'єднаної риторики в заявах козацького лідера, трактувати лист як перше звернення з проханням про прийняття України під владу царя, але чи ставив Хмельницький перед собою насправді таку мету? Безумовно, що ні. І пояснювалося це передовсім уже тим, що на той час козацтво поки що не мислило себе поза державним тілом Речі Посполитої, а свою боротьбу вело під гаслами захисту православної віри від утисків католиків й особливо єзуїтів, гарантування козацтву цілісності *давніх прав і привілеїв*, зміцнення... королівської влади, що забезпечило б український народ від зловживань місцевих магнатів, так званих *королев'ят*.

А як же закликати до царя обійняти королівський трон? У цьому також немає жодної суперечності. Адже напередодні, у травні 1648 р., помер король Владислав IV, і в період безкоролів'я будь-хто з числа рицарського люду держави міг висунути власного претендента на вакантний трон. І це жодним чином не сприймалося як державна зрада. Сходження на королівство православною монарха, безперечно, було вигідним для православної України, оскільки б ліквідувало переслідування за релігійні переконання (ще одним претендентом, кандидатуру котрого підтримувало Військо Запорозьке, був представник протестантського князівського дому Ракоці, правителів Трансильванії).

Крім того, варто пам'ятати, що у Хмельницького був ще один вельми важливий аргумент, аби встановити дружні взаємини з Москвою. Адже царські війська, на заклик польської сторони та відповідно до умов таємного польсько-російського договору антитатарського спрямування 1647 р., готувалися до походу проти... козаків, які були союзниками татар і які їх закликали в Україну для спільної боротьби проти поляків.

Наступні місяці блискучих перемог козацької зброї не лише вселили у повстанців упевненість у своїх силах, а й зумовили важливі трансформації політичного світогляду керівництва повстання та сприяли перегляду мети і завдань збройної боротьби. На початку 1649 р. Хмельницький вперше формулює завдання відриву України від Речі Посполитої та створення власної незалежної козацької держави.

Поставивши перед собою настільки грандіозне завдання, гетьман був змушений шукати надійних і потужних союзників. З цією метою українська дипломатія наполегливо торує шляхи до монарших дворів Центральної та Південно-Східної Європи, веде наполегливі переговори із сепаратистськи налаштованими протестантськими лідерами Литви. І саме в це час — ймовірно, з подачі єрусалимського патріарха Паїсія, котрий був близьким до двору Олексія Михайловича й щиро перейнявся ідеєю створення потужної православної осі, існування якої було так важливе для зміцнення позицій Східного християнства, — Хмельницький уперше посилає свого посла до Москви з пропозицією прийняти Військо Запорозьке під царську протекцію (захист). Однак московське керівництво, пам'ятаючи про трагічні наслідки збройних протистоянь з Річчю Посполитою в роки Смутного часу та Смоленської війни, заклики української сторони залишило без відповіді, обмежуючись лише моральною підтримкою вірних Православної церкви.

Залишившись без допомоги, Військо Запорозьке не зуміло завдати рішучої поразки Польщі в ході Зборівської битви 1649 р. Після цього українсько-російські відносини зазнають значного охолодження. У цей час у Чигирині знаходить притулок Самозванець, котрий видавав себе за сина московського царя Василя Шуйського та претендував на московський престол. Подібні акції вельми бентежили царя, але гетьман залишався глухим до його вимог видати Самозванця. Крім того, звинувачуючи Москву в зраді, гетьман погрожував силою змусити її виступити проти поляків або самому нещадно помститися московським прикордонним повітам за понівечені поляками українські землі.

Так триває аж до початку 1651 р., коли на горизонті знову зловіще не виринає примара чергової війни з Польщею. Як і двома роками раніше, Хмельницький прагне будь-що не залишитися наодинці з могутнім супротивником і створити антипольську коаліцію. З цією метою активізуються контакти з Трансильванією, Валахією, Молдавією, шукаються шляхи порозуміння зі Швецією. Особливої динаміки набирають зносини з Кримським ханством та його сувереном — Османською Портою. Відчутно теплішають і стосунки з Москвою. Скликаний наприкінці зими 1651 р. Земський собор у Москві навіть ухвалює рішення про можливість ламання «вічного миру» з Польщею та надання допомоги Україні.

Однак ці рішення так і залишилися на папері. Хмельницький же влітку 1651 р. на Берестецьке поле зумів закликати лише кримського хана. Та й той у критичний момент бою його зрадив. Як відомо, наслідком берестецької трагедії став важкий Білоцерківський мир, що фактично перекреслював здобутки українського народу в творенні власної держави. І хоча блискуча перемога під Батогом, здобута

українською армією наступного року, ліквідувала принизливий мир, можливостей для успішного завершення війни з Річчю Посполитою залишалося все менше. До влади в Польщі прийшли войовничо налаштовані «яструби» на чолі з канцлером Стефаном Коріцинським; прорахунки гетьмана в політиці щодо Придунайських держав привели їх у стан союзників Варшави; кримський хан відверто демонстрував небажання бачити поруч зі своїми кордонами сильну українську державу.

Перед українською елітою постала трагічна дилема — або відмовитися від досягнутих здобутків у царині державотворення та визнати владу польського короля, або спробувати заручитися підтримкою третьої сторони, навіть за рахунок певного обмеження власного суверенітету.

Але обмеження на користь кого — невже лише московського царя?

Для Хмельницького найімовірнішими кандидатурами на роль протектора України на той час виступали два правителі — московський цар і турецький султан. Прийняття протекції як одного, так і другого, тягло за собою і певні переваги, і певні недоліки. А тому тривалий час розроблялися обидва зовнішньополітичні варіанти. Причому Москва, як завжди, зволикала з прийняттям рішення. Першим обнадійливий сигнал прийшов зі Стамбула. У середині травня до Чигириня прибув посланець султана, котрий передав гетьману грамоту Мегмеда IV та атрибути влади васально залежного від Високої Порти правителя. Запропоновані султаном умови васальної залежності були навіть значно ліпші, аніж ті, що регулювали залежність кримського хана.

Здавалося, що тактична мета Хмельницького була досягнута (в тому, що його стратегічною метою було досягнення повної незалежності, переконують вельми численні приклади його біографії). Утім, гетьман не поспішав з остаточним рішенням. Що перешкоджало цьому? Сьогодні важко на це відповісти. Можливо, негативне сприйняття в Україні султана-магометанина. Можливо, тверезе прорахування Хмельницьким військових дивідендів від цього альянсу, адже Порта в той час була втягнута у виснажливу війну з Венеціанською республікою і навряд чи могла надати серйозну військову допомогу. А може від поспішності стримувало те, що поголос про українсько-турецьке зближення змусило московських політиків врешті-решт припинити зволикання і вже в червні 1653 р. повідомити в Україну про намір царя взяти їх під своє покровительство. Прикметне, що в рішеннях Земського собору 1653 р. увага акцентувалася саме на небажанні *«их отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану...»*

Але як би там не було, на осінь 1653 р. сторони визначилися зі своїм напрямом руху — до Переяслава. Щоправда, московська сторона наполягала на тому, аби проголошення акта взяття України під крила царської протекції сталося в Києві, біля стін Святої Софії. Це було б вельми символічно для практики «збирання руських земель» Москвою. Проте гетьман вказав на Переяслав. І тут ми можемо лише зробити припущення: а чи не тому він так учинив, що розглядав цей акт саме як тактичний успіх, а не реалізацію своєї стратегічної мети?

Скликаний за наказом царя Олексія Михайловича 1 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив рішення про прийняття гетьмана Богдана Хмельницького та всього Війська Запорозького під «високу царську руку» й оголошення війни польському королеві. Щоправда, офіційна нота з цього приводу королю Яну Казимиру була відправлена лише 31 грудня. А ось повноважне посольство в Україну вирядили вже 9 жовтня, навіть не підготувавши необхідних інструкцій та не вручивши вірчих грамот поставленому на його чолі боярину Василю Васильовичу Бутурліну. Усе це було відправлене вже згодом, навздогін посольству. Продемонстрований поспіх, варто зауважити, загалом доволі незвичний для Московії XVII ст., вочевидь, можна пояснити великим бажанням залагодити справу з українським гетьманом раніше, аніж дійде до офіційного оголошення війни Польщі. Проте далеко не завжди бажання збігаються з дійсним станом речей...

Доволі дивні й абсолютно непередбачувані затримки почалися ще на землях, підвладних московському цареві. І не лише через традиційні й позачасові російські біди — бездоріжжі та безладдя. Хоча й без них не обійшлося. Так, уже на кордоні з Україною Бутурліна наздогнала звістка про те, що царський прапор і текст промови, яку він мав виголосити перед гетьманом і старшиною, йому вже відправили. Однак... у дорозі вони зазнали непоправних пошкоджень, і цар був вимушений віддати наказ про виготовлення нових. Досить неприємна прикрість сталася і з булавою, відправленою Олексієм Михайловичем Хмельницькому. З неї, невідомо за яких обставин, зникло декілька коштовних камінців! Цілком ймовірно, що боярин мав підозри щодо особистості того спритного піддячого Посольського приказу, котрий саме у такий спосіб вирішив погамувати свою спрагу до «гарячої води» в якійсь придорожній корчмі. Однак відновлювати царський клейнод послу довелося негайно, причому з власної кишені (щоправда, по поверненні до Москви Бутурліну було відшкодовано ці збитки). Надвечір 31 грудня повноважне посольство царя прибуло до Переяслава, де його зустрів місцевий полковник Павло Тетеря.

По прибутті до Переяслава боярину Бутурліну довелося чекати початку переговорів з гетьманом Хмельницьким ще цілий тиждень.

І, варто зауважити, причина цього була досить поважна. Повернувшись із Жванецької кампанії, Богдан нарешті отримав можливість залагодити вельми неприємну, але вкрай необхідну справу — з належними християнськими почеснями провести в останню путь тіло свого старшого сина Тимоша, котрий загинув на молдавській землі ще кілька місяців перед тим. Після траурних церемоній у Чигирині гетьман ще на деякий час затримався на дніпровському перевозі поблизу Домонтова, оскільки річка вкрилася кригою, однак не достатньо міцною, аби втримати карету гетьмана.

До Переяслава Хмельницький прибув лише пізно ввечері 6 січня. Наступного дня до міста приїхали генеральний писар Іван Виговський та інші старшини. І ось, нарешті, увечері 7 січня й відбулася перша неформальна зустріч Богдана Хмельницького, котрого супроводжували Іван Виговський і Павло Тетеря, з боярином Бутурліним. На цій зустрічі й було узгоджено процедуру проголошення переходу України під протекцію царя. Боярин запропонував провести процедуру передачі гетьману царської грамоти у дворі тієї садиби, де він зупинився на постій. Після цього в соборній церкві міста політичний акт прийняття України під царську зверхність мав би отримати закріплення присягою, а вже по її завершенні Хмельницького буде пожалувано булавою та прапором, що й увінчає церемоніал.

Гетьман проти такого сценарію розвитку подій не мав жодних заперечень. Єдине, що він до нього додав, так це пропозицію про скликання вранці наступного дня Старшинської ради, на якій він волів би ознайомити полковників зі своїм наміром «*учинитися під високою царською рукою*». Решта пунктів програми — вручення грамоти царя, приведення старшини до присяги та передача царських інсигній — мали залишитися в силі.

Саме за таким сценарієм і розпочався ранок 8 січня 1654 р. Що правда, на Старшинській раді, що відбулася рано-вранці в господі Хмельницького, несподівано виникла ідея щодо скликання ще однієї ради — Генеральної, яка мала відбутися вже... по полудню.

Зрозуміло, що процедура скликання подібного роду зібрання потребувала набагато більше часу для його підготовки. Адже після виснажливої осінньої кампанії 1653 р. козацьке військо було розпущене гетьманом по домівках і перебувало за сотні верств від Переяслава. У місті та його околицях знаходилися лише місцеві козаки та запрошені Хмельницьким на раду вищі козацькі старшини.

Проте постають питання не лише щодо рівня представництва майбутньої ради, а й власне самої доцільності її скликання. Адже востаннє гетьман збирав Генеральну раду аж у 1651 р.! Після цього, остаточно пересвідчившись у її громіздкості та неефективності для вирішення важливих питань державного життя, він радився лише з членами більш мобільної Старшинської ради. Кому із старшин спала

на думку ідея скликання, начебто Генеральної ради — невідомо. Можна лише висловити певні здогадки щодо його мотивації. Вочевидь, у такий спосіб гетьманський уряд, по-перше, прагнув відбити бажання поляків продовжувати воювати Військо Запорозьке, яке відтепер мало сильного союзника, а по-друге, — продемонструвати всій Україні та її сусідам факт міжнародного визнання розриву козацтва з польським королем.

О другій годині дня за наказом старшини почали бити в барабани, закликаючи на раду. Переяславська рада — а власне саме про неї зараз йтиметься, — ставши культовим сюжетом радянської історичної науки, настільки міцно увійшла в офіційну радянську ідеологію, стару шкільну освітню літературу, сюжети красномовного живопису, кінематографу і т. д. і т. п., що, здається, немає потреби про неї говорити — і так все зрозуміло. Проте виявляється, що не все...

Насамперед, оцінюючи історичну достовірність більш чи менш відомих картин, присвячених переяславським сюжетам 1654 р., варто пам'ятати відому настанову Козьми Прутка стосовно того, чи можна довіряти напису, здається, на клітці слона, якщо там сидить якась інша істота... Так і тут, відомі монументальні образи загального торжества українського народу, звернутого до Хмельницького та Бутурліна, не відповідають дійсності вже хоча б тому, що на Генеральній раді царський боярин не був присутній! Увесь цей час, поки тривали Старшинська, а згодом Генеральна ради, боярин залишався на заїжджому дворі.

Так само не можна вірити й твердженню відомого козацького літописця Самійла Величка, що на раді гетьман зачитував статті договору з царем. Цей сюжет пізніше увійшов у праці не менш відомого історика Миколи Костомарова і витворив цілу історіографічну традицію. Насправді ж, Богдан не міг цього зробити вже хоч би тому, що до цього часу не лише не було укладено українсько-російського договору, а й навіть не розпочато переговорів щодо його змісту — ось такою виявилася специфіка союзу 1654 р. Єдине, що на раді справді відбулося, так це формальне проголошення доцільності укладення союзу саме з московським царем, а не якимись іншими володарями, які закликали Україну до себе.

Не вписуються в картину загальнонародного «ликівання» й події, що сталися трохи згодом у соборній церкві Переяслава, куди гетьман і посол прибули після того, як боярин Бутурлін по завершенні Генеральної ради, також на заїжджому дворі, передав Богдану царську грамоту.

А коли українське та російське духовенство, що прибуло разом з Бутурліним в Україну, було готове розпочати урочисте богослужіння, виявилася, що напередодні сторони ...забули домовитися про са-

му процедуру скріплення угоди присягою. Хмельницький і старшина, спираючись на знання практики укладення міждержавних угод і навіть практики приведення шляхти Речі Посполитої до послушенства королю, де монарх і піддані, кожен зі свого боку, давали обітницю не порушувати взятих зобов'язань, були переконані в тому, що слідом за виголошенням українською стороною тексту присяги, аналогічно вчинить і російська сторона. Проте царський боярин був вихований у зовсім іншій політичній культурі. Бутурлін заявив, що в Московській державі ніколи такого не було, щоб цар присягав перед своїми підданими.

Собор був не найліпшим місцем для проведення дискусій з цього приводу, і Хмельницький, залишивши там царську делегацію, разом із вищою старшиною пішов до будинку полковника Тетері, щоб скликати там уже третю (!) за день козацьку раду, цього разу — Старшинську.

Як занотував до свого офіційного звіту Бутурлін, гетьман і полковники про те, як чинити далі, радилися *«многое время»*. Увесь цей час царське посольство нервово очікувало в соборі. Нарешті зі Старшинської ради до нього прибули посланці гетьмана — полковники Павло Тетеря та Григорій Лесницький, котрі повторили вимогу щодо складення Бутурліним присяги за царя. Й оскільки посол заявив, що зробити цього не може, адже ніде такого немає, щоб монарх присягав своїм підданим, тут же в стінах собору таки виникла коротка політологічна дискусія. Тетеря і Лесницький, шляхтичі за походженням, вказали на практику польських королів. Однак, на думку царського посла, такий приклад не був переконливим, оскільки польські королі, по-перше, є *«невірними»*, по-друге, *«не самодержцями»*, а по-третє, — *«на чому присягнуть, все рівно того не дотримують»*.

Не можна стверджувати, що висловлені аргументи повністю задовольнили українську сторону. Проте, безумовно, вони переконали її в тому, що ситуація, яка наразі склалася, загрожувала вилитися в дипломатичний конфуз. Справа укладення союзу з царем, над реалізацією якої Хмельницький тривалий час працював, про яку вже було оголошено на раді, як доконану, могла розладнатися остаточно. Зрозуміло, що такий розвиток подій не влаштовував ані Чигирин, ані Москву, адже на той час уряд Олексія Михайловича вже встиг оголосити війну Польщі. Потрібно було негайно шукати вихід із скрутної ситуації.

І його було знайдено в тому, що гетьман і старшина таки погодилися скласти присягу цареві. А боярин Бутурлін, зі свого боку, вочевидь покликаючись на слово Олексія Михайловича, завірив їх у тому, що цар невідмінно підтвердить усі ті права і вольності, якими Військо Запорозьке володіло перед тим.

Цими обіцянками їй довелося задовольнитися Хмельницькому та його дорадникам. Скільки в них було щирої правди, а скільки лукавства — міг показати лише час. Поки що ж лише добігав кінця короткий зимовий день 8 січня 1654 р. Отож, розмова союзників по поверненні із собору та врученні гетьману царського прапора, булави та символічного одягу — фerezеї — була нетривалою. Надто багато емоцій було витрачено за цей важкий день, а попереду чекали не менш важкі переговори щодо наповнення обіцянок, даних царським боярином, реальним змістом. Та ще важча справа — їх реалізація на практиці.

Попереду було й творення Переяславського міфу про історичну закономірність і всенародне волевиявлення, про безконфліктність узгодження позицій сторін і про беззастережну та безумовну відданість Богдана курсу на «возз'єднання України та Росії». Щоправда, це вже зробили надто запопадливі нащадки. Тепер же, як справедливо підмітив Михайло Грушевський, ані Хмельницький, ані його соратники не відчували тієї доленосної значущості моменту, що її згодом вигадують історики. Цього дня гетьману нарешті вдалося долучити до війни з Польщею сильного союзника. І в цьому він вбачав значний успіх. Переговори щодо характеру цього союзу мали розпочатися вже наступного дня, 9 січня 1654 р. Проте це вже тема іншої, не менш детективної, історії...

БАТЬКО «ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІЙН»

Початок третього тисячоліття остаточно переконав військових інтелектуалів у тому, що найефективнішою зброєю в боротьбі з противниками є так звані психологічно-інформаційні війни. Однак, як кажуть, все нове є добре забуте старе. Подібні війни між різними народами й країнами велися ще з давніх-давен. На території Центрально-Східної Європи в новий час всесвітньої історії їх започаткував не хто інший, як видатний державний і військовий діяч, славетний гетьман Богдан Хмельницький.

Використовуючи закладені С. Наливайком, П. Конашевичем-Сагайдачним, М. Дорошенком, І. Сулимою традиції козацького воєнного мистецтва, Б. Хмельницький, під час формування своєї армії, надавав першочергового значення організації міцної розвідувальної служби. Згідно з дослідженнями сучасних істориків, уже в перші роки Національно-визвольної війни українського народу, яка розпочалася у 1648 р., визначилися організаційна структура цього «відомства», а також об'єкти, цілі, напрями, методи й прийоми його діяльності, що вдосконалювалися протягом наступних років*.

За допомогою розвідувальної та контррозвідувальної служби Богдан Хмельницький шляхом поширення дезінформації прагнув посяти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення в стані противника відчуття приреченості, напруги та непевності. Отже, вперше в практиці вітчизняного воєнного мистецтва застосовувалися принципи ведення так званої психологічної війни. Такі методи були використані українським гетьманом у ході вирішальних битв з ворогом під Корсунем, Пилявцями та Берестечком.

* В основу нарису покладено книгу В. Сідака та В. Степанкова «З історії української розвідки та контррозвідки» (К., 1994).

Так, перед Корсунською битвою, що завершилася перемогою українців наприкінці травня 1648 р., Б. Хмельницький зумів блокувати інформацію про реальний стан речей у своєму таборі й поширив неправдиві свідчення про кількість козацького війська. Внаслідок цього командувач польською армією М. Потоцький почав ухилятися від бою, втратив стратегічну ініціативу і вже задовго до безпосередньої битви зазнав психологічної поразки.

Психологічний чинник був визначальним і під час перемоги української армії над поляками під Пилявцями у вересні того ж року. Вдалими маневровими діями Б. Хмельницький створив несприятливі умови для розташування оборонного табору польських військ. Це, в свою чергу, викликало невпевненість коронного командування у своїх діях, яка поширилася й на особовий склад. Учасник тих подій з польського боку занотував у своєму щоденнику: «...У таборі ніякої дисципліни, ніякого авторитету вождів. Вночі після паролю стріляли, кричали, і ніхто за це не одержував догани, бо однаковий страх охоплював усіх, так що не було абсолютно ніякого порядку». Окрім того, на другий день битви, 22 вересня, за наказом гетьмана до ворожого табору потрапляє полонений козак, переодягнений священиком. Незважаючи на тортури, він повідомляє про прихід на допомогу Хмельницькому кількох десятків тисяч татар. Насправді ж союзницькі війська налічували до п'яти тисяч вояків. Проте хитрий гетьман організував їм надзвичайно гучну зустріч: було дано салют з гармат і мушкетів. Цей факт поряд з попередньою дезінформацією мужнього козака спричинився до того, що серед поляків поповзла страхітлива чутка: до Хмельницького надійшла тридцятитисячна кримська орда! Можливо, саме відтоді пішла відома народна приказка: «У страху очі великі».

Засилання до противника «підставних» полонених відбувалося неодноразово й під час подальшого ведення бойових дій. Це стало важливим складовим елементом «психологічної війни» Б. Хмельницького. Адже ворог не сподівався, що козацькі «язики», мужньо витримуючи жорстокі тортури, будуть давати наперед запрограмовані й вигідні для українців свідчення. Коли під час Збарзько-Зборівської кампанії та боротьби з полками Данила Нечая польський воєначальник С. Лянцкоронський отримав від захоплених «язиків» відомості про підхід на допомогу козацькому полковнику начебто основних козацьких сил на чолі з самим Хмельницьким, він наказав відвести свої сили від Старокостянтинова. Зрозуміло, що це було простою дезінформацією, але завдяки їй Д. Нечай отримав оперативний простір для подальших дій. Так само вчинив полковник Станіслав-Михайло Кричевський під Лоевим, коли заслав козаків-«смертників» у табір литовського князя Януша Радзивілла й тим самим ввів його в оману щодо напрямку свого просування. Ось

як описує результати психологічного тиску Б. Хмельницького свідок тих подій з польського боку С. Освенцім: *«На самих лише язиків (за яких щоденно військо дарма втомлювалося) покладаючись, із яких ніколи жодної правди не могли одержати. І це справді було немаловажною причиною для частоті зміни [прийнятих] на радах рішень. Бо коли один язик розповідав, що Хмельницький іде до нас, то ми дерев'яніли, вішали носи і подумували тут боронитися від нього; якщо день-другий його не було видно і [новий] язик розповідав щось протилежне першому...»*

Джерела засвідчують, що взимку 1651 р. під загальним контролем українського гетьмана та безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) було проведено одну з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій. До Корони Польської було направлено близько двох тисяч українських шпигунів, які повинні були збирати найрізноманітнішу інформацію, проводити диверсійні акти та готувати повстання. Також вони мали поширювати чутки про надзвичайну бойову міць армії Б. Хмельницького й тим самим викликати панічний настрій серед місцевого населення. Більшість козацьких розвідників (до речі, серед них були і жінки) під час виконання цього важливого завдання вдавали з себе жebraків, калік, «пілігримів», мандрівних циркачів, кобзарів, в окремих випадках — священиків, прочан або ченців.

Батько «психологічних війн» зробив так, що перед початком Берестецької битви польське командування мало що знало про його плани. 21 червня 1651 р. шляхтич А. М'яковський зазначав, що *«про задуми Хмельницького нічого достовірно невідомо. Одні очікують нападу на нас під час походу чи на переправі, чи раптово коли-небудь вночі. Інші говорять, що він на місці під Вишнівцем буде із звичайною своєю підступністю чинити опір Й.В. (Його Величності. — Авт.) Королю. А ще інші вважають, що він надішле декілька десятків тисяч [козаків] до Підгір'я для з'єднання з Ракоці»*.

Під час Національно-визвольної війни Хмельницький створив триступеневу структуру керівництва розвідагентами — гетьман, керівник розвідслужби, резиденти на місцях. Формувалася також низова мережа агентів. Так, в одному з регіонів Польщі під керівництвом українського резидента П. Гжибовського перебувало вісімдесят осіб. Окрім того, Богдану Хмельницькому вдалося створити агентурну мережу у Варшаві та столиці Великого князівства Литовського Вільно, яка вчасно поставляла необхідну інформацію як політичного, так і військового характеру. Після 1654 р. розвідувальна служба Української держави провела блискучу операцію, внаслідок якої козацького розвідника Лук'яна Григоровича (Литвина),

який був професійним лікарем, взяли на роботу в Посольський приказ у Москві.

До Чигирини надходили важливі дані військово-політичного характеру й з інших країн — Туреччини, Криму, Угорщини, Валахії. Українські розвідники успішно співпрацювали з шведськими й трансільванськими колегами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей і віросповідання. Мало місце й перевербовування агентів інших країн.

Безпосередня (тактична) військова інформація здобувалася шляхом розсилання спеціальних роз'їздів або з допомогою окремих розвідників, яким доводилося долати до сотні кілометрів. Вони дізнавалися про задуми командування противника, його чисельність і місцеперебування, напрямки й маршрут просування армій. Досить часто відомості необхідного характеру видавали захоплені «язики» — полонені з ворожого табору. Козацьке мистецтво взяття полонених, як підкреслювали сучасники, було одним з найкращих.

Керівництво українського війська вживало необхідних заходів у сфері захисту національних інтересів від ворожих посягань польської та інших розвідок. Внаслідок контррозвідувальних дій козацької верхівки вдавалося зберігати в таємниці військові плани найважливіших кампаній, розкривати змови ворожої агентури проти гетьмана та інших воєначальників, протидіяти спробам урядів Речі Посполитої та Московської держави спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві. Саме таким чином забезпечувалась ефективність ведення Б. Хмельницьким справжньої «психологічної війни» проти своїх ворогів.

На жаль, наступники Б. Хмельницького на гетьманській посаді не зуміли повною мірою скористатися досвідом свого попередника. Водночас багато визначних полководців Європи нового та новітнього часу під час ведення бойових операцій застосовували різні елементи ведення «психологічної війни», які були започатковані нашим співвітчизником, великим гетьманом Богданом Хмельницьким. Сподіваємося, що й Збройні Сили відродженої наприкінці XX ст. Української держави у разі потреби також скористаються історичним досвідом видатного козацького воєначальника.

ЦІНА ЖИТТЯ І СМЕРТІ В ЧАСИ ПЕРЕМІН (Доля і недоля Прокопа Верещаки)

«Не дай Вам Боже жити в часи перемін», — в істинності цього афоризму на власному досвіді довелося пересвідчитись не одному поколінню, силою обставин втягнутому у вир тих чи інших суспільно-політичних пертурбацій. Вельми багатими на них виявилось і XVII ст., особливо його середина, коли по всій Європі прокотилася хвиля буремних і водночас доленосних подій. Поза всяким сумнівом, найграндіознішими з-поміж них стали Англійська й Українська революції. А як відчувала себе звичайнісінька, так звана пересічна, людина тієї епохи, не з власної волі, а силою обставин втягнута у вир революційних потрясінь, можна простежити, реконструювавши вельми круті віражі долі, які довелося пройти українському православному шляхтичу, уродженцеві Овруччини, Прокопу Верещаці.

Початок 1648 р. Верещака зустрів як людина доволі заможна, шанована і впливова. Народившись у родині збіднілого шляхтича, Прокіп, як це було заведено саме серед цієї верстви панства, здобув добру і ґрунтовну шкільну освіту, адже лише в такий спосіб можна було сподіватися на успішне просування по службі та забезпечення собі належного матеріального статку. Дослідники його біографії, котрі давно звернули увагу на його добру *«латинську виученість»*, висловлювали здогадки стосовно того, що молодий шляхтич швидше за все навчався не лише в Києво-Могилянському колегіумі, а й слухав лекції професорів католицької Замойської академії, де в ті часи навчалося чимало здібної православної молоді.

Завершивши навчання, Верещака присвятив себе служінню Феміді, оскільки саме кар'єра правника була тоді найприбутковішою. Деякий час працював у канцелярії київського гродського суду, вдосконалюючи свої знання та зав'язуючи потрібні знайомст-

ва. Згодом розпочав самостійну адвокатську практику, і вже на кінець 40-х років серед його клієнтів значилися такі багаті та впливові в Україні-Русі люди, як київський митрополит Петро Могила, київський каштелян, згодом брацлавський воєвода Адам Кисіль, волинський магнат князь Владислав-Домінік Заславський, у котрих Верещака значився постійним «*пленіпотентом*», тобто офіційним повіреним.

Водночас (ймовірно, завдяки протекції того ж Адама Киселя), обіймав уряд «*коморника граничного чернігівського*», на який призначалися, згідно з нормами Литовського статуту, шляхтичі «*гідні, статечні, в праві вмілі*» і до того ж майновиті. Уряд коморника забезпечував Прокопу певне суспільне становище і чималий прибуток. Істотному поліпшенню матеріального статку сприяла й успішна адвокатська практика Верещака. Так, за свої «*послуги зичливі*» він отримав від князя Заславського в довічне користування маєток Грушки поблизу Житомира, від митрополита П. Могили — три фільварки, що до того часу належали братії Печерського монастиря тощо.

Варто сказати, що така плата (яка була доволі звичною формою розрахунку багатих людей зі своїми «юристами») виявилася для Верещака вельми доречною. Адже після смерті батька йому доводилося вести тривалі й матеріально виснажливі тяжби з чернігівським мечником польським шляхтичем Яном Лютомирським за села Піщанину та Мочульну, що на Овруччині. Мало того, що останній пограбував його рідну оселю, так ще й викинув на вулицю родові реліквії — православні ікони. Такого блюзнірства наш герой стерпіти не зміг і розпочав звичні для першої половини XVII ст. тривалі судові тяжби зі своїм кривдником. Одним словом, традиційне для України часів «золотого спокою» шляхетське життя...

І хто знає, як довго все те тривало б, якби навесні 1648 р. усю Наддніпрянську і Правобережну Україну не охопило полум'я козацького повстання. Зачувши про вражаючі козацькі перемоги над поляками під Корсунем і Жовтими Водами, селяни почали нещадно громити маєтності своїх панів, не дуже переймаючись тим, хто є той пан насправді: поляк чи русин, католик чи православний. Налякані вибухом народного гніву державці кинулись чимдуж утікати на захід, на коронні землі. Не став випробовувати долю й Прокіп Верещака, хоч перед тим неодноразово хвалився, що він «*із младості був при стовпах церкви православної*», маючи на увазі передовсім Петра Могилу та Адама Киселя.

Щоправда, на відміну від багатьох своїх менш витриманих «братів по нещастю», Верещака не втратив голову і не кинувся чимдуж навтіки, а встиг перед тим вивезти до Києва деякі найцінніші господарські речі, які передав на схованку до Кирилівського монасти-

ря, пороздавав «межи хлопів для утаєння перед козаками» власну худобу і вже тоді — аж на початку серпня 1649 р. — попрямував на захід, прихопивши з собою дві скрині з «муніментами» (документами. — *Авт.*) як власними, так і своїх клієнтів, адже «плєніпотент» — він і під час революції мусить залишатися «плєніпотентом».

Тимчасовий притулок шляхтич знайшов у свого давнього клієнта і покровителя Адама Киселя в Гощі, що на Волині. Невдовзі Прокіп мав зустріч із самим Киселем, котрий якраз на чолі сеймової делегації прямував на переговори з повсталими козаками. Знаючи Верещаку як людину шановану на батьківщині, доброго правника і загалом тямущого чоловіка, брацлавський воєвода запропонував своєму повіреному пристати до них у цій небезпечній подорожі.

Верещака, який тільки-но встиг вирватися з охопленої полум'ям повстання Київщини, як ніхто інший усвідомлював небезпечність місії. Тим не менше, як з гордістю занотував шляхтич у своєму щоденнику, турбота про благо вітчизни взяла гору над природним страхом, і він пристав на пропозицію «миротворця» Киселя. Щоправда, перед тим як вирушити в цю небезпечну дорогу, усе своє майно та документи прилаштував на сховище в місцевому монастирі, а дружину з дітьми відправив до маєтку брацлавського воєводи в селі Мнишині.

Незважаючи на потужний ескорт жовнірів, Адам Кисіль уживав максимально можливих засобів безпеки, оскільки полум'я повстання в цей час вже перекинулося з Наддніпрянщини на Волинь і повсталі декілька разів навідувалися навіть у Гощу, наганяючи страх на євреїв і місцевих урядників воєводи. Тому сам воєвода постійно підтримував зв'язок з гетьманом Хмельницьким, а на марші дотримувався всіх належних застережень військового часу. Попереду авангарду своєї кавалькади Кисіль постійно вислав кінний розвідувальний дозор, далі їхав козак з його розгорнутою корогвою воєводи брацлавського, а вже за ним — пани-комісари в оточенні шляхти та озброєних слуг. З флангів і тилу безпеку кортежу пильнували полкові роти на чолі з ротмістрами.

Благополучно діставшись у такий спосіб до Острога, комісари були змушені розпочати вкрай напружені переговори із старшиною козацького загону, яка не хотіла впускати в глиб козацької України такий численний озброєний обоз. Ось тут і знадобилися красномовство та дипломатичний хист Прокопа Верещакки. Православному шляхтичу вдалося вмовити козаків, аби ті допровадили сеймових комісарів до табору Богдана Хмельницького, щоправда, за умови, що вони залишать в Острозі своїх заручників. До числа останніх потрапив і сам Верещака. І вже в першу ніч після цього, вочевидь, він не раз встиг пожалкувати стосовно того, що вскочив у таку халепу.

Сталося так, що саме в цю злополучну для Прокопа ніч до Острога прокравалися непоміченими гусари князя Яреми Вишневецького. Напавши на сплячих у таборі козаків, жовніри порубали «значних» козаків-бранців, котрих брацлавський воевода віз до Хмельницького з метою демонстрування власної доброї волі. Вражені такою підступністю, острозькі козаки вгледіли зв'язок між місією Киселя та діями вояків Вишневецького і негайно, не чекаючи ранку, застрелили сімох з десяти заручників, залишених брацлавським воеводою в козацькому таборі. Верещаку та ще двох, теж православних шляхтичів, козаки добряче побили, порвали одягу, але вирішили зачекати із стратою, аби було кого представити на козацьку раду, скликану на ранок.

Разом із заручниками на раду було доставлено й одного польського жовніра, захопленого в полон під час нічного бою. Саме він і врятував Прокопу життя, запевнивши учасників козацької ради в тому, що не існує жодного зв'язку між гусарами Вишневецького та сеймовими комісарами. Тут же на раді жовніру «шию утяли», а Верещаку та його товаришів спочатку вкинули «до смродливого вязення», а згодом у кайданах відправили до Хмельницького.

Вроджений ораторський хист і набутий адвокатський досвід виступів у суді дали змогу Прокопу переконати гетьмана у своїй невинності. Гетьманська канцелярія вже виписувала шляхтичу охоронний універсал, як він своїм пронирством і зайвою цікавістю збудив підозру повсталих козаків. Полковник кропив'янський Филон Джеджалій, відомий своїм гарячим південним темпераментом, «учинив фурію, удаючи тоє, іж Військо Запорозьке легковажив і о зраді його мислив», і підтриманий військовим писарем і всієї старшиною, вихопив шаблю, аби «утяти шию шпигуну». І так воно, очевидно, й сталося б, коли б саме в цей момент з гетьманського намету не вийшов київський митрополит Сильвестр Косів, котрий добре знав Верещаку ще з тих часів, коли він служив митрополиту Петрові Могилі. Задовольняючи прохання владики, Хмельницький погодився відпустити надмірно цікавого шляхтича, але лише за тієї умови, що він буде жити безвиїзно під наглядом митрополичих слуг у Києві.

Наступних вісім місяців Верещака провів — «у великій нужді і в окрутнім утрапеню» — у Софійському монастирі. «Утрапеня», тобто прикросці, українського шляхтича були викликані передовсім агресивним настроєм поспільства до панів. Ще один «побратим» Верещакі по нещастю, відомий польський хроніст, український шляхтич за походженням, Йоахим Єрлич, котрий якраз у цей самий час переховувався за стінами Печерського монастиря, занотував, що в Києві «за побудкою деяких наших духовних і міщан київських, щоночі по господах, де тільки відали шляхту, хапали і топили,

а інших забивали... За шляхтою, наче за зайцями ганяючись по вулицях, з тріумфом великим і сміхом хапали і забивали».

У пізніших протестаціях, занесених з ініціативи Верещака до урядових актів Волинського воєводства, можна довідатись про гіркоту його поневірянь між Софійським, Михайлівським і Печерським монастирями, коли він, не маючи засобів до існування, відкинувши шляхетський гонор, був змушений старцювати. Остаточно ж його чашу терпіння переповнила звістка, що донеслася з Волині. Окрилені перемогою під Пилявцями, козаки напали на Гощу і там натрапили на приховані Прокопом скрині з документами. Привілеї, декрети та інші вкрай важливі *«муніменти»* Верещака нападники або порвали, або повкидали в болото. І лише половину того скарбу вдалося зібрати гощівським ченцям й знову заховати до скринь.

Ця звістка настільки вразила шляхтича-адвоката, що він, нехтуючи усією тією небезпекою, що чатувала на нього на кожному кроці, таємно залишив Київ і пішки прокрався на Волинь, до Гощі, аби якнайшвидше навести лад у залишках своїх паперових скарбів та хоч би якимось чином застерегти інтереси своїх клієнтів.

Шукаючи правду, Верещака бере участь у сеймикуванні брацлавської шляхти, їде послом останньої на Вальний сейм до Варшави і навіть добивається (з допомогою Адама Киселя) аудієнції в польського короля Яна II Казимира. Під час аудієнції детально розповідає, як всі свої *«незносні утрапеня для милої отчизни поносив, всю субстанцію втеряв»* і тепер через підступні задуми ворогів не сміє додому повертатись і *«до посесії своїх добр і дідичної маєтності прийти»*, але мусить у вигнанні жити *«і в чужих кутках гоїні сльози виливати»*.

Вочевидь, під цими «підступними задумами» український шляхтич мав на увазі передовсім дії архімандрита Печерського монастиря Йосипа Тризни, з котрим мав доволі гостру сутичку навіть тут, у Варшаві, під час роботи Вального сейму. Причиною її стала суперечка із-за переданих покійним митрополитом П. Могилою Верещаци в посесію (оренду. — *Авт.*) печерських фільварків. Невирішеною залишалась і справа повернення батькових маєтностей, відібраних у нього ще напередодні війни Лютомирським.

На Яна II Казимира Верещака справив приємне враження. Монарх надав йому почесне звання королівського секретаря і звелів написати шляхтичеві охоронні листи для *«секретаря нашого шляхетного»*, котрий, *«маючи в свіжій пам'яті цноту та милість ку ойчизні і велику охоту до послуг нам і Речі Посполитій»*, від ченців печерських, від сусідів його піщанських і від інших *«не є безпечний здоров'я і живота свого»*.

Підбадьорений королівською протекцією та захистом, Прокіп Верещака повертається в Україну, де королівська і гетьманська ад-

міністрації намагаються реалізувати постанови Зборівської комісії 1649 р. Через суд королівському секретареві вдається повернути село Грушки, спочатку віддане йому за адвокатські послуги князем Заславським, а згодом незаконно передане шляхтичеві Магнушевському.

Проте війна з козаками, яка щойно вирувала в Україні, не сприяла посиленню шляхетської солідарності чи хоч би втихомиренню шляхетської анархії. Тільки-но Верещака *«безпечно господарювати почав»*, як його супротивник Магнушевський вчинив збройний наїзд на Грушки і силою вигнав звідти Прокопа, його дітей та вагітну дружину. Як бачимо, не зупинили шляхетського насильства ні почесне звання Верещаци, ні охоронний лист короля. А ось зрив Зборівського миру між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким навесні 1651 р. змушує українського шляхтича, як і його давнього патрона, нині вже воеводу київського Адама Киселя, а також сотні інших менш відомих українських панів поспішно шукати шляхи втечі на Захід.

Свою сім'ю Прокіп і цього разу залишив у приятелів на Волині. А сам тим часом знову став оббивати пороги королівської канцелярії та Коронного Трибуналу. В цих невдячних заняттях минають наступні три роки його життя. За цей час безслідно зникають його дружина і діти (найпевніше, вони були забрані татарами в ясир). Закинутий долею на білоруські землі, наш герой одружується там з якоюсь *«уродженою Христиною Маркевичівною»*. Однак війна і там наздоганяє Верещака. З літа 1654 р. розпочинається російсько-польська війна, і в Білорусь вступають царські війська та козацькі полки під командою сіверського гетьмана Івана Золотаренка.

У тій неймовірній завірюсі, що вчинилася після цього на білоруських землях, Прокіп Верещака разом *«з іншими обивателями коронними... по різних місцях тулятися мусив»*. А згодом, як жалівся український шляхтич опісля, *«така біда наступила»*, що *«в тих війнах і другая малжонка, уржоная Христина Маркевичівна, до вязеня взятая і на Вкрайну запроваджона зостала»*.

У пошуках дружини на початку 1655 р. Прокіп повертається до рідного краю, і тут через своїх довірених людей в гетьманській канцелярії (вже з самого початку революції в Генеральній військовій канцелярії служив його родич, брат у третіх, Василь Францішек Верещака) довідується, що пані Христину вислано в Московію.

У чому знаходив собі розраду остаточно вбитий горем український шляхтич наступні чотири роки свого життя — можемо лише здогадуватися, оскільки документальних згадок про це, на жаль, не збереглося. Відомо лише, що навесні 1655 року справа *«про страждання в неволі московській малжонки Прокопа Верещаци»*

розглядалася на спільному сеймику шляхти Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, і його учасники звернулися до вального сейму Речі Посполитої з вимогою виділити в'язнів московитів для її обміну. Чи вийшло з того щось путнє? Навряд чи. Принаймні документальних згадок стосовно цієї справи виявити не вдалось.

А ось на документальні згадки про самого Верещака знову натрапляємо вже наприкінці 1650-х років. Саме тоді Прокіп Верещака, палкий прибічник ідеї створення на українських землях Великого князівства Руського як автономної частини Речі Посполитої, з'являється в оточенні новообраного українського гетьмана Івана Остаповича Виговського, також православного шляхтича, вихідця з Овруччини. Зважаючи на всі страждання, завдані Верещаци козаками, його поява в козацькому таборі видається більш ніж дивною. Проте, як відомо, все тече — все змінюється... До того ж, варто зазначити, що Прокіп не був поодиноким у намеренні до своїх «одновірних братів» — козаків. Достатньо пригадати той факт, що навіть такий родовитий і вельми заможний аристократ Речі Посполитої, як київський підкоморій, генерал польської та шведської армій Юрій Немирич і той влітку 1657 р. повернувся в Україну і поступив на службу до Війська Запорозького!

На скликаному для ратифікації Гадяцької угоди Вальному сеймі Речі Посполитої в травні 1659 р. саме Юрій Немирич очолював шляхетську депутацію Київського воєводства, а Прокіп Верещака — Чернігівського. В нагороду за нову послугу Речі Посполитій шляхтич отримав підтвердження своїх володільницьких прав на села Кам'янка й Мошки, що на Овруччині, а також другий шляхетський титул «Вірнослов».

Нелегко довелося прибічникам українсько-польської унії переконувати у її доцільності та своєчасності своїх опонентів на Вальному сеймі у Варшаві, а ще важче було це робити в Україні. То тут, то там проти гетьмана Виговського та його дітища починають бунтувати рядові козаки. Чимало представників козацької старшини, вважаючи себе обділеними під час роздачі королем маєтностей і титулів, також виступають проти впровадження унії в життя. Для того, аби пояснити всі переваги миру з поляками, 21 вересня 1659 р. Іван Виговський скликає поблизу Обухова, в Германівці, Генеральну козацьку раду, на якій саме Прокопу Верещаци доручає ознайомити присутніх з умовами укладеного з Річчю Посполитою договору.

Промова на Германівській раді для талановитого українського адвоката стала останньою в його неспокійному житті. Охлократична стихія, збурена недоброзичливцями клану Виговських, поволі вийшла з-під контролю гетьмана та старшини. Українському гетьману лише з великими труднощами вдалося вирватися з козацького кола.

А ось Прокопу Верещаци поталанило менше: розлючений натовп накинувся на овруцького шляхтича, і за мить його не стало.

Розповідь про Верещаку буде неповною, коли не згадати ще про одну загадку, пов'язану з його іменем. Завдячуючи таланту Миколи Костомарова та В'ячеслава Липинського, саме Прокопу Верещаци приписувалося керівництво розгалуженою мережею української розвідки, що діяла в польській столиці та безпосередньо в королівському палаці Яна II Казимира. Проте, як бачимо з розповіді, впродовж кінця 1640—1650-х років не так уже й часто він бував у Варшаві. Та й розвідувальною діяльністю Прокопу ніколи було в цей час займатися — життя, хоч-не-хоч, змушувало його перейматися зовсім іншими проблемами.

ОДНА З БАГАТЬОХ ТАЄМНИЦЬ УГОДИ МІЖ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ І ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ

Історія укладення міждержавної угоди між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем у середині XVII ст. приховує не одну таємницю. До цього часу не віднайдено її оригінального тексту, продовжується дискусія навколо питань, скільки всього козацьких рад відбулося у Переяславі в січні 1654 р. та чи була одна з цих рад справді Генеральною? Чому Хмельницький для проведення переговорів обрав саме невеличкий Переяслав, а не величний «стольний град» Київ? Що спонукало козацьку старшину до складання односторонньої присяги цареві? Існує й багато інших історичних загадок, над якими ламають свої скрипучі пера вчені-історики. Серед них і проблема затвердження (науковою мовою – ратифікації) переяславсько-московських домовленостей між Військом Запорозьким і Московським царством.

Згідно з дослідженням одного з найповажніших дослідників Української козацької держави Л. Окиншевича, починаючи від 1648 р., Генеральна козацька рада була тим органом, який «вирішував найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики» Війська Запорозького. Розглядаючи механізм загальнокозацької ради в роки, які передували революції на чолі з Богданом Хмельницьким, історики зауважували, що на той час гетьман як вища посадова особа Війська Запорозького потребував не лише директивних ухвал ради, а й її законодавчої санкції для реалізації своїх владних рішень. Очевидно, що така прерогатива цього владного інституту склалася під впливом політичної культури вищих станів Речі Посполитої, коли Вальний сейм (представницький та законодавчий шляхетський орган) мав право затверджувати договори, які польський король укладав з іншими європейськими володарями.

Таким чином, під впливом політичної культури польсько-литовського суспільства до компетенції Генеральної ради (аналогічно з Вальним сеймом Речі Посполитої) вже «одержавленого» в результаті революційних подій Війська Запорозького входило й питання ратифікації міжнародних домовленостей своїх правителів — українських гетьманів. Про це переконливо свідчить започаткована козацькою старшиною політико-культурна практика проведення Генеральних рад, яких за часів гетьманування Богдана Хмельницького відбулося, за деякими джерелами, близько п'яти.

Вже на одній з перших рад (кінець травня — початок червня 1648 р.) проводилися переговори з представниками королівської влади. Керівник польської делегації Адам Кисіль засвідчував: *«...зрештою була військова рада, що в ній було 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію»*. Коли у 1649 р. Богдан Хмельницький укладав Зборівську угоду з Варшавою, то, за свідченням московського посла Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли *«козаки и гультяйство многие люди шумом говорили ему, что он, Богдан, с Польским королем помирился без их войскового совету»*. Проте, що ратифікація договорів міжнародного характеру належала до компетенції Генеральних рад, засвідчує також процес укладення Гадяцької 1658 р. (з Польщею) та Корсунської 1657 р. (зі Швецією) угод, перебіг яких детально висвітлений у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Та чи було ратифіковано Генеральною радою — найвищим законодавчим органом самопроголошеної на східних теренах Польської корони Української держави — домовленості між гетьманом Богданом Хмельницьким і російським царем Олексієм Михайловичем, які були досягнуті в результаті січнево-березневих переговорів 1654 р. в Переяславі та Москві?

Щоб відповісти на це запитання та розглянути цю проблему крізь призму політичної культури тогочасної української еліти, звернімося до висвітлення ряду зовнішньополітичних заходів українського уряду, які безпосередньо передували переяславсько-московському переговорному процесу.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Богдан Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних відносин надіслати йому «стяг» і бара-

бан. Після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію. Ідучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало в Чигирині із середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, *«щоб був гетьман у підданих султана»*. Окрім того, він вручив Хмельницькому *«коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан»*. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і водночас володаря-сюзерена стосовно гетьмана-васала Богдана Хмельницького.

Обов'язки Війська Запорозького як васально залежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини в розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності. Також Богдан Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р. і на ній після довгих суперечок було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й, по суті, положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула український правитель, відсилаючи турецьких послів, говорив їм: *«...города (Кам'янця-Подільського. — Авт.) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багаті... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу»*.

Причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, а й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. З одного боку, він мав відвернути увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напрямку зов-

нішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію «православного володаря» — царя Московської держави. З іншого боку, декларацію бажання прийняти зверхність Османської імперії Богдан Хмельницький використовував як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польською короною.

Елементом тиску на московський уряд, як уже зазначалося, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы С. Мужилівський і К. Бурляй. Саме з цього часу з гетьманської канцелярії почали «витікати» тексти турецьких грамот, які з відомих причин одразу ж потрапляли до рук російських дипломатів. Промовистою були й висловлення самого Богдана Хмельницького в розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «... не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. — Авт.)». Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців «під високу руку» царя, а то вони піддадуться «бусурманам». Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом Генеральної ради у Переяславі, як дослідили сучасні історики, стало укладення у грудні 1653 р. мирного договору між Кримським ханатом та Річчю Посполитою.

Загальновідомим став факт невдоволеності Хмельницького та генеральної старшини складанням лише однієї присяги на вірність новому сюзерену. Адже згідно з усталеними у Західній та Центрально-Східній Європі принципами останній також мав присягнути в тому, що буде захищати права і вольності свого добровільного васала. Чи не це стало однією з причин того, що з часом Хмельницький так і не дотримувався укладених протягом січня—березня 1654 р. українсько-російських домовленостей?

«Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських» згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха «в тому всьому пожалування і милості свою царську указати». Під «тим всім» розумілося 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до представника династії Романових щодо їхнього васального підданства. Олексій Михайлович, як і польські королі Владислав IV та Ян II Казимир, насамперед мав підтвердити «права і вольності наші військові, які з віків бували у Війську Запорозькому» (пп. 1, 2, 7—12, 21, 23), а вже потім «вольності» українських станів — шляхетства, міщанства і духовенства, «надані з віків від княжат і королів»

(пп. 3, 4, 13, 17, 18). Це мало бути затверджено грамотами з «печатями вислими». Решта «люди всякі» (нижчі стани) мали жити згідно з ustalеними нормами (п. 17). Обумовлювалися також повноваження гетьмана (п. 5, 6), питання військової співпраці (п. 19, 20), зовнішньополітичні (п. 14, 22) та зовнішньоекономічні (п. 15, 16) проблеми функціонування Української держави. Ці побажання Богдана Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві.

Затримка із відповіддю російської сторони — цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з якими він збирався протегувати Україні — змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно нагадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан «...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими». Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — «лякати» одного монарха іншим. Крім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський «король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського. — Авт.), щоб до нього прихилилися». Таким чином, перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції Олексій Михайлович мав пришвидшити оформлення васальної залежності Війська Запорозького. Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з «жалуваними грамотами» козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву були привезені до Чигирини українськими послами.

З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед гетьманом з усім Військом Запорозьким» були спрямовані на обмеження пропонуваного цим колективним підданям «прав і привілеїв» (що переконливо засвідчило не лише «редагування» московською стороною пп. 14, 15, а й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Хмельницький робить усе можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду і, таким чином, відтягти затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із схваленими царем «статтями», протягом квітня—грудня 1654 р. та наступного часу (1655—1657 рр.), питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень не ініціювалося українським правителем. Хмельницький навіть не ознайомив з текстом «березневих» статей свою старшину. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як

перед тим з султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не узаконені з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. у Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханатом і, найголовніше, ряд цілеспрямованих кроків Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще у 1652—1653 рр. і відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!), Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його васалом — Кримським ханатом. Весною у Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків із Кримом. Саме тому 16 квітня Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приятельство». Показовим також є оцінка Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: *«Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — Авт.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — Авт.) робити? Бо краще мати більше друзів...»*.

Одночасно з московським і шведським зовнішньополітичними напрямками Військо Запорозьке, як уже зазначалося, продовжувало дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Богдан Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня — протягом червня вели переговори у столиці Османської імперії. Їхньою головною темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана. У відповідь на лист Мегмеда IV, в якому засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому, той наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що *«ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. — Авт.)»*.

Зважаючи на вищевикладене, можемо стверджувати, що нам відкрилася ще одна таємниця історії українсько-російських взаємовідносин: лютнево-березневі домовленості між Чигирином і Москвою у 1654 р. так і не були затверджені Генеральною козацькою ра-

дою. А січнева рада, що відбулася перед тим у Переяславі, лише дала можливість розпочати процес узгодження пропозицій до майбутнього українсько-російського договору. Отже, згідно з тогочасними політичними традиціями, цей договір так і не був ратифікований найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави!

На нашу думку, можна говорити лише про визнання гетьманом Богданом Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Однак навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходила з планами Москви. Вагомим доказом тому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була спрямована на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана.

«CHERCHEZ LA FEMME»: ОЛЕНА ПРЕКРАСНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

«Прекрасна була Елена, донька Леди і громовержця Зевса. Жодна з смертних жінок не могла зрівнятися з нею красою. Навіть богині заздрили їй. По всій Греції гриміла слава Елени. Один за одним приходили до палацу її батька женихи свататись до прекрасної Елени, кожен хотів назвати її, найвродливішу з жінок, своєю дружиною». — приблизно так починав свою розповідь про жінку, змагання за любов котрої спричинило одну з найтриваліших в античній історії Троянську війну, славнозвісний Гомер. А вже його мудрі сучасники тонко підмітили, що історія, попри, здавалося б, виняткову унікальність певних епох, має здатність раз по раз повторюватись...

Навесні 1644 р. в околицях Чигирини невідомо звідкіля з'явилась молода і вельми вродлива жінка, якій волею долі випало посікти визначне місце в історії як України, так і Польщі. Власне саме польські історики вперше назвали її «кресовою», або «степовою», «Геленою Прекрасною», натякаючи тим самим не стільки на її вродливість, скільки на спорідненість долі українки з долею античної героїні епосу Гомера. Адже відповідно до жанрових особливостей романтичного сприйняття історії головну причину багатолітньої українсько-польської війни середини XVII ст. вони побачили саме в суперництві козацького сотника Богдана Хмельницького та польського посадовця, чигиринського підстарости Даніела Чаплинського за любов степової красуні, порівнюючи тим самим їх із спартанським царем Менелаєм і сином троянського царя Парисом, головними винуватцями Троянської війни. Так хто ж вона, ця степова красуня, котрій історики-романтики приписували таку виняткову роль в історії Центрально-Східної Європи, і як надалі складалась її доля?

Звідкіля була родом пані Мотрона (а саме так звали нашу героїню), хто були її батьки і з якою метою вона перебралася до неспокійного Чигиринського краю — через відсутність достовірних відомостей, вочевидь, так уже і не пощастить відповісти дослідникам. Збереглися лише вказівки, які дають змогу стверджувати, що, швидше за все, вона народилася в збіднілій шляхетській родині. Ще достовірнішим є той факт, що з другої половини 1640-х років Мотрона оселилась на хуторі Богдана Хмельницького в Суботіві, де допомагала дружині козацького сотника Ганні Сомківній доглядати за господарством і виховувати дітей.

Невдовзі Ганна померла, залишивши на руках вдівця шестеро неповнолітніх дітей. За власним визнанням Хмельницького, в цей час він опинився «в сирітстві й важкій біді». Вочевидь, саме тоді молода вродлива шляхтянка не лише допомогла йому впоратися з господарством і вихованням дітей, а й розрадила його душевну тугу.

Сучасні подіям джерела говорять про надзвичайну вроду степової «Єлени Прекрасної». Проте справедливості заради не зайве буде нагадати, що в повному небезпеки житті на степовому кордоні, поруч з неспокійним Диким Полем, не так уже й багато було витончених панянок, аби було з ким порівнювати Мотрону. Можливо, саме через цей дефіцит наречених у Богдана як претендента на серце шляхетної пані з'явився серйозний суперник — також немолодий вдівець, литовський шляхтич Даніель Чаплинський, досвідчений воїн, чигиринський підстароста і довірена особа польського магната коронного хорунжого Олександра Конецпольського.

Нині важко з впевненістю відповісти на питання, що найперше викликало заздрість Чаплинського — чи то молода і вродлива подруга козацького старшини, чи то його охайний і гарно впорядкований маєток у Суботіві. Проте єдине, що не викликає сумнівів, так це те, що впливовий урядовець Речі Посполитої твердо вирішив, користуючись своєю владою і покровительством Конецпольського, відібрати у Хмельницького як одне, так і друге.

Навесні 1647 р. Даніель Чаплинський на чолі надвірних військ коронного хорунжого напав на Суботів, вигнав звідтіля сім'ю чигиринського сотника, а «Прекрасну Єлену» чи то змусив силоміць, чи то переконав полюбовно вийти за нього заміж, змінивши при цьому своє віросповідання з православного на католицьке.

Даремно Богдан Хмельницький апелював з приводу такої несправедливості до королівської влади, прагнучи повернути собі майно, кохану жінку та, врешті-решт, задовольнити принижену гідність. Легендарні перекази доносять до нас навіть згадки про те, що козацький сотник відповідно до норм шляхетської етики викликав свого кривдника на чесний герць. Однак той і цього разу повівся вельми підступно і нешляхетно — влаштував засідку, до якої мало не потра-

пив козацький старшина. Апелювання ж до сенаторського суду у Варшаві, крім глузування суддів з приводу нещасливого кохання козака, також нічого не принесло. Намагаючись знайти хоч якусь справедливість, Богдан звертається до великого коронного гетьмана Миколая Потоцького, відомого в Речі Посполитій як людина лицарська і шляхетна, з таким листом: *«Не знати, звідки взявся сей порушник мого спокійного життя, Чаплинський — литовський заволока, польський п'яниця, злодій і грабіжник український, підстароста чигиринський, котрий, господарюючи вісім літ на Чигиринщині й прикриваючись ім'ям свого начальника пана Конецпольського, коронного хорунжого, знищив клепами та доносами багатьох наших братів і привласнив їхні маєтки. Звичайно ж, тепер Чигиринщиною володіє не пан коронний хорунжий, а його слуга, брехун, зрадник і п'яниця Чаплинський»*.

Звернення до Потоцького також не приносить позитивних результатів, і Богдан врешті вдається до радикальніших способів пошуку правди...

Обраний на початку 1648 р. гетьманом Війська Запорозького, Богдан Хмельницький, піднімає козацьке повстання і вже на осінь не лише звільняє більшу частину України від польського панування, а й досить швидко повертає собі так брутально відібране в нього кохання (як відомо, спартанському царю Менелаю знадобилось аж десять років, аби повернути викрадену Парісом Прекрасну Єлену). У гетьманській оселі Мотрони (тепер уже Чаплинська) з'являється на початку літа 1648 р., після блискучої перемоги Богдана під Корсунем. Проте впродовж усього року в гетьмана так і не випала нагода для облаштування особистого життя — битва під Пилявцями, похід в Галичину, облога Львова та Замостя, формування нових полків та облаштування старих з калейдоскопічною швидкістю змінювали одне одне, практично зовсім не залишаючи вільного часу. Трохи більше його стало після тріумфального повернення до Києва наприкінці року. Тут, поблизу Золотих воріт і Святої Софії, гетьмана зустрічає не лише простий люд, студенти Києво-Могилянської колегії та вище київське духовенство, а й сам єрусалимський патріарх Паїсій. Глава вселенського православ'я був потрібний Богдану для того, аби розв'язати цілу низку пекучих політичних проблем. Проте перш ніж приступити до справ державних, гетьман вирішив скористатися з його присутності в Україні для того, щоб залагодити свої справи сімейні.

Річ у тім, що в Хмельницького склалися не досить приязні стосунки з київським митрополитом Сильвестром Косовим. До того ж, побоюючись за свою репутацію, митрополит відмовився надати дозвіл на формальне розірвання шлюбу Мотрони з Даніелем Чаплинським і її повторне одруження цього разу з всесильним гетьманом

Богданом Хмельницьким. Патріарх Паїсій виявився поступливішим. Заохочуючи Хмельницького до справи захисту православ'я, Паїсій погодився обвінчати молодих, попри навіть те, що наречена в цей час перебувала за сотні верст від Києва, в далекому Чигирині. До гетьманської садиби, згідно зі словами очевидця, владика відіслав відпущення гріхів пані Мотроні (навіть без її сповіді), а також подарував три самозапалювані свічки, молоко Пречистої Діви та миску цитрин. Не залишився в боргу й український гетьман, котрий пожалував патріарху шестеро коней та тисячу золотих.

Тільки-но владика оголосив про шлюб гетьмана, як з усіх київських гармат вдарили салют. Ось у такий доволі незвичний і несподіваний спосіб Хмельницький остаточно повернув собі свою «Прекрасну Єлену». Щоправда, відчуті з нею вповні щастя подружнього життя Богданові навряд чи випало. Впродовж наступних двох років Україну охопило полум'я жорстокої війни, якій, здавалося, довіку не буде кінця-краю. А ось щасливе подружнє життя Мотрони та Богдана виявилось набагато коротшим.

...Йшов 1651 р. З початком весни Хмельницький на чолі війська вирушає на Волинь, куди висувається також польська коронна армія та шляхетське ополчення на чолі з королем Яном II Казимиром. Для майбутньої битви дуже непокоїла гетьмана. Адже на кону стояла сама справа визволення України з-під польського панування. До того ж гетьманський задум щодо створення широкої антипольської коаліції держав успіху не мав. Від участі у війні на боці України відмовилися і Трансільванія, і Москва, вельми непокоїла поведінка Криму, а великий литовський гетьман князь Януш Радзивілл, попри свої попередні обіцянки, виступив на боці польського короля.

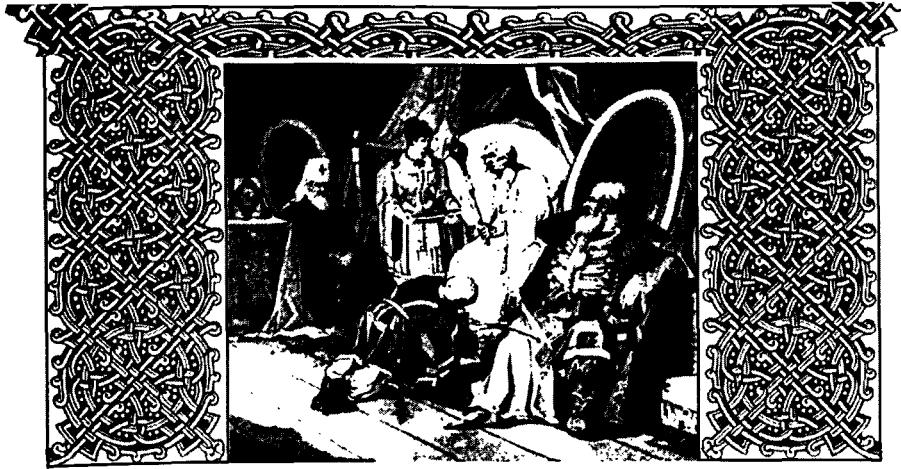
І саме в таку важку і напружену годину, коли гетьман підійшов з військами до Берестецького поля, з Чигирини донеслася звістка, котра могла остаточно зламати Богдана: Мотрона, його кохана «Прекрасна Єлена», зрадила його!

Різні джерела по-різному розкривають обставини цієї заплутоної й аморальної справи. Так, польський мемуарист Станіслав Освенцім переповідав цю, за його словами, «смішну історію» так, як він її почув з вуст Яна II Казимира під час вечері напередодні Берестецької битви. Король же втішався з того, що гетьманша закохалась в якогось годинникаря, котрий служив у Хмельницького управителем двору, «ключником». Таємний роман Мотрони з цим годинникарем начебто тривав уже досить довго, аж поки гетьман не виявив пропажі барилка з червоними золотими. Спочатку подумав на старшого сина Тимоша, що той, вирушаючи в похід на Литву, прихопив його з собою на нагальні військові потреби. Однак, отримавши від гетьманича запевнення щодо власної непричетності, віддав наказ про таємне розслідування цієї справи. У ході розслідування й випливла

інформація не лише про причетність управителя до викрадення, а й про його адюльтер з пані гетьманшою. Розгніваний Богдан, довідавшись про цю брудну справу, звелів обох винуватців роздягти догола і, прив'язавши одне до другого, повісити. Так, принаймні з неприхованою втіхою і гомеричним сміхом, розповідав своїм наблизеним король. Очевидно, що розповідь Яна II Казимира, насичена деталями стосовно способу покарання таємних коханців, була стилізована саме «для сміху» і навряд чи вповні відповідала реаліям.

Тогочасний високий литовський посадовець Альбрехт Радзивілл у своєму описі був значно стриманішим і менш емоційним. Крім того, згідно з його версією, пропажу золота виявив Тиміш Хмельницький. Він же і вислідив злодія, довідався про його аморальні зв'язки зі своєю мачухою, котру, за наказом батька, і повісив разом із ключником на одній шибениці.

Інформація ж, яка виходила з козацького табору, вказувала на те, що причиною страти Мотрони став перехоплений лист Даниїла Чаплинського до своєї колишньої дружини, в якому містилася інструкція, як можна приховати викрадені у Хмеля скарби, а його самого отруїти. За дорученням гетьмана справу насправді розслідував Тиміш. І саме йому начебто вдалося знайти викрадене золото та викрити спільників гетьманші, після чого Мотрону, а також її матір і ще п'ятьох чоловік було страчено. Отже, за такої інформації, причина трагедії полягала не стільки у факті подружньої невірності Мотрони (якщо вона й була насправді), скільки у наявності розгалуженої шпигунської мережі в оточенні гетьмана, до функціонування якої якимось чином була залучена і гетьманша. Проте абсолютно очевидно, що романтична історія про степову «Єлену Прекрасну», через яку розгорілася не менш, а навіть більш кривава порівняно з Троянською війною між Україною та Річчю Посполитою, потребувала також романтичного завершення. А що може бути романтичнішим, аніж нове кохання «Єлени Прекрасної», нехай навіть й аморальне...

ПРО ТЕ, ЯК ШВЕДСЬКИЙ ЙОГ ХОТІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗДИВУВАТИ

Вже за життя Богдана Хмельницького почали виходити різноманітні праці, які з тих чи інших позицій висвітлювали діяльність цієї видатної історичної особи. З тих пір минуло понад три століття, впродовж яких історики різних держав активно працювали для всебічного висвітлення титанічної постаті Великого Богдана. Однак більшість вчених переважно звертала свою пильну увагу на зображення українського гетьмана як державного, політичного та військового діяча. При цьому з поля зору дослідників випадало багато «деталей», що складають повноцінний образ людини. Якими були характер та зовнішність Хмельницького, чи мав він якісь захоплення та як поводив себе в повсякденному житті, який одяг носив, яким напоєм і стравам віддавав перевагу, чи потрапляв він у «цікаві історії» — ці питання і до сьогодні залишаються маловивченими, а отже, такими, що хвилюють усіх, кому небайдуже минуле нашої країни. Отож спробуємо висвітлити окремі аспекти, що характеризують Богдана Хмельницького саме як людину.

Зважаючи на те, що до сьогоднішнього дня збереглося понад півсотні портретів Хмельницького, інколи важко зрозуміти, якою ж насправді була зовнішність гетьмана. Однак можна стверджувати, що найточніше її відтворив на своїй гравюрі гданський майстер Гондіус, адже створив він її за життя Богдана Хмельницького. Таким чином, можемо уявити собі зовнішній вигляд нашого видатного співвітчизника. Тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, неважке, але круто зрізане підборіддя. До цього можна додати свідчення сучасників, які відзначали, що Хмельницький був

вище середнього зросту, мав міцну будову тіла — був «широкий у кістках».

Поведінка гетьмана засвідчувала холеричний темперамент, який досить часто проявлявся в рисах його характеру, так чи інакше впливав на його вчинки та дії. Ті, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю гетьмана. Сучасні історики зазначають, що Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепність — із мовчазністю, простота і щирість — з лукавством і мстивістю, доброта — з суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. В його характері дивовижно сплелися воедино відчайдушна сміливість і холоднокровна обачність, принциповість, що межувала з впертістю, й готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас суперечлива натура.

Про темпераментний, але разом з тим і поступливий характер гетьмана свідчить такий факт. Коли в серпні 1648 р. до нього прибули польські послы, то спочатку він погрожував їм смертною карою за те, що вони перед тим писали до нього «неучтиві» листи. Однак уже наступного дня він вибачився за свої дії і спокійно розпочав переговори. Холеричність Богдана також засвідчували російські послы Ф. Бутурлін і В. Михайлов. Вони повідомляли царю у 1657 р., що гетьман дуже невдоволений міжнародною політикою Росії: «А гетьман Богдан Хмельницький як шалений, який з розуму зійшов, заволав і мовив: „...уже діти, про те не печальтеся! Я то відаю по тому учинити — треба відступитися від руки царської величності“. І запалився так, як не годиться православним християнам поступати».

Джерела засвідчують, що в жовтні 1653 р. у Чигирині Хмельницький власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська» за неповагу, виявлену до гетьмана. Цікаво, що відразу після прикрого випадку «гетьман до козаків поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду». Отже, як бачимо, жорстокість (хоча і необхідна) межувала у даному випадку з деякою м'якістю характеру володаря України.

Незважаючи на те, що Богдан дуже любив свого старшого сина Тимоша і бачив у ньому свого наступника на гетьманській посаді, він виховував його в спартанському дусі. Очевидці відзначали, що, прагнучи наставити свого молодшого нащадка на «путь істини», старший Хмельницький «наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, і тільки потім наказав відкувати його. Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що [Тиміш] не хоче потрапля-

ти йому на очі». А втім, не було меж батьківському розпачу після загибелі Тимоша у молдавській кампанії 1653 р.

Сильний і вольовий характер гетьмана проявлявся у багатьох життєвих ситуаціях. Коли в червні 1657 р. до Чигирина приїхали послы від Шведського королівства, то вже тяжко хворий Б. Хмельницький, як свідчить сам посол, *«незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди (до кімнати переговорів. — Авт.), щоб мати зі мною (шведським послом. — Авт.) розмову»*. Далі представник Швеції дивувався тому, що Хмельницький у такому важкому стані *«привітав мене дуже люб'язно і випив бокал за здоров'я Вашої Королівської Милості (Карла X Густава. — Авт.)»*.

Невибагливість у побуті та скромність в етикеті Б. Хмельницького підкреслювали багато сучасників, зокрема венеціанський посол Альберто Віміна, який зустрічався з гетьманом у 1650 та 1656 рр. Підсумовуючи свої враження від зустрічей, він писав: *«Всім, хто входить до його (Хмельницького. — Авт.) кімнати, він тисне руку і всіх запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висить лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить... Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, будиши сином гончара і досявши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом»*. От би деяким нашим політикам мати таку скромність у побуті або хоча б розуміння того, що при масовому зубожінні свого народу не можна розкошувати в ресторанах та роз'їжджати на супердорогих автомобілях іноземного виробництва. Та куди їм до Богдана Хмельницького!

У повсякденному житті гетьман був дуже скромною людиною. Він носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей чи дипломатичних прийомів одягав коштовне вбрання. Гетьманський палац у Чигирині не вирізнявся якоюсь особливою пишністю. Хмельницький вживав ту саму їжу, що й інші козаки, не відмовлявся від міцних напоїв. Його захопленням були голуби, у різновидах яких він розбирався досконало. Після смачного обіду чи вечері гетьман курих турецьку люльку, міг заграли на бандурі. Як більшість людей того часу, Хмельницький не мислив свого життя поза Богом. *«Все на світі, і добре і лихе, діється з волі Божої»*, — говорив гетьман.

Шведський посол Гетгард фон Велінг, який був на прийомі у гетьманському палаці у січні 1657 р., звітував своєму королеві Карлу X: *«Другого дня по тім (по приїзді. — Авт.) призначив мені авдієнцію гетьман і, обмінявшись чемностями, запросив мене до столу, як се у них прийнято. По тім обіді було спом'януте з похвалами ім'я і діла Вашої Королівської Величності. Оскільки гетьман живе просто і скромно, так, що у тім же покою, де він давав авдієнцію, їсть, спить і всю свою родину при собі тримає....»*. В іншому документі, залишеному сучасником, зазначалося: *«Якщо траплялося, що хтось приходив до нього (Б. Хмельницького. — Авт.) із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він звичайно говорив потихеньку, щоб ніхто не чув»*. Венеціанський посол Віміна після перебування в Чигирині писав, що вино до гетьманського столу подавалося лише по прибутті іноземних гостей, але навіть у присутності поважних представників інших держав *«за столом і при випивці не бракувало веселості й дотепних жартів»*.

Одного разу така «весела» історія трапилася під час приймання у гетьманській столиці чергового посла від шведського короля. Згідно з дипломатичним церемоніалом, після напружених переговорів представника Швеції запросили на вечерю разом з гетьманом та старшиною. Урочистість вечері підкреслював дорогий посуд, який був виставлений на стіл з нагоди присутності посла. Серед нього вирізнялися великі кришталеві келихи ручної роботи. Очевидно, того разу вино в гетьманських льохах закінчилося, а тому у келихи розлили звичайнісіньку горілку місцевого виробництва — оковиту. Після виголошення першого тосту всі присутні випили за здоров'я шведського монарха. Однак, о, диво! Посол Швеції навіть не пригубив міцного напою. Хмельницький відразу ж відреагував на це і наказав генеральному писарю Івану Виговському, який сидів поруч, попередити шведа про необхідність пити разом з усіма. Другий тост пили вже за здоров'я українського гетьмана. І знову впертий дипломат не підняв келиха. Це ще більше розізлило Богдана, який наказав писарю передати шведському послу своє невдоволення та погрозу — мовляв, якщо він не вип'є, то всі домовленості, досягнуті між ним та гетьманом, не матимуть жодної сили. Саме тому швед, якому дуже не хотілося пробувати незвичного для нього напою, запропонував Хмельницькому і старшині під час третього тосту, що, замість того, щоб випити келих, він його... з'їсть. У відповідь всі дружно посміялися з дивакуватого шведа, але той справді виявився йогом. Він вилив з кришталевої чари горілку і поступово з'їв її на очах у всіх присутніх. Однак яким же було його здивування — Богдан Хмельницький залишився незворушним!

Більше того, гетьман страшенно розлютився, адже, по-перше, кришталь на той час дуже цінувався, а приборів, вироблених з нього, було обмаль; по-друге (і це найголовніше!) — королівський посол знову не випив. Інцидент якось вдалося погасити, але козаки ще довго жалкували за з'їденим шведським йогом келихом. Хоча, треба зазначити, українсько-шведські стосунки від цього не постраждали.

Ось такою, величною у своїх помислах та діях, доброзичливою й одночасно жорстокою, з холеричним характером і суперечливою поведінкою, складною, але разом з тим простою та невибагливою людиною, не позбавленою вад, притаманних більшості смертних, постає перед нами великий син українського народу Богдан Хмельницький.

ЧИ ЗНАЙШЛА СВОЄ ШАСТЯ В УКРАЇНІ МОЛДАВСЬКА КНЯЖНА?

У багатстві й по-справжньому східній розкоші виростала донька молдавського господаря домна Розанда. Адже на момент народження Розанди її батько, Василе Лупул — чи то албанець, чи то арнаут, чи то серб з Епіра, волею долі закинутий у Молдавію, — своїм розумом, неймовірною спритністю і далеко не завжди аж надто моральними інтригами зумів майже блискавично пройти чи не всі можливі щаблі службової ієрархії васально залежного від Оттоманської Порти князівства. Жадоба влади і матеріальних благ «допомагала» Василе втрапити до в'язниці в господарювання князя Граціані та підняти повстання проти його наступника Олександра Ілії, благополучно пережити, незважаючи на свої постійні інтриги, правління Стефана Тимисевича і Олександра Родо, оговорити перед султаном Мирона Берновського, через що голова останнього злетіла з плахи у Стамбулі, та посісти надзвичайно високе суспільне становище в господарювання Мойсея Могили. Саме користуючись повною довірою останнього, Лупул неодноразово буває в Стамбулі, а, завоювавши там також повну довіру радників султана, після чергової своєї поїздки до Надбосфорської столиці повертається звідти як воєвода і господар молдавських земель.

Одружившись з мусульманкою, воєвода ще більше зміцнює своє реноме вірного слуги Високої Порти, що дає йому змогу добитися на певний час звільнення Молдавії від сплати данини султану, налагодити прибуткові торговельні зв'язки з сусідніми країнами, підняти господарство краю — і дуже швидко про яеський двір Василе Лупула заговорили як про один з найпишніших в Європі. Польські магнати, котрі й самі полюбляли бавитися в не зовсім обов'язкове розтринькування грошей і славилися на всю Європу розкішшю своїх дворів, відвідавши в середині 40-х XVII ст. років Ясси, з не-

прихованою заздрістю говорили про східну пишність двору молдавського господаря, на котрому *«одежа була така сама, як у турецького султана, і кращої, здається, і не може бути в жодного монарха...»*

Коли в 1644 р. господар видавав свою старшу доньку Олену за некоронованого короля Литви, польного гетьмана литовського, князя Януша Радзивілла, організовані з цього приводу в Яссах урочистості тривали безперервно цілих два тижні. Як переповідали очевидці, на центральному майдані молдавської столиці *«з неймовірною швидкістю з'являлися грандіозні споруди: замки, фортеці, які в одну мить перетворювалися на руїни і попелища. З них же несподівано для глядачів виринали дивовижні велетні, котрі тут же вступали в бій з левами і слонами, іншими рідкісними для Європи тваринами»*. Водночас інші комедіанти творили якісь неймовірні, небачені раніше трюки. Запрошені на урочистості гості, в котрих від побаченого аж подих перехоплювало, намагалися лише уявити собі: що придумало б оточення молдавського господаря, коли б домна Олена виходила заміж за коронованого монарха? Адже саме про перспективи її шлюбу з московським царем Олексієм Михайловичем невтомно пліткували при європейських дворах упродовж останніх трьох років.

Не була обділеною увагою аристократичних кавалерів і молодша донька господаря — красуня домна Розанда. Так, під час весільних урочистостей сестри в неї палко закохався офіційний представник польського короля Владислава IV при дворі Василе Лупула, син брацлавського воєводи і майбутнього гетьмана великого коронного Миколая Потоцького Петро. Молодий воєводич, виконуючи доручення короля, знаходив час і для того, аби шукати шляхи до серця домни Розанди. Проте дорогу йому перейшов ще титулованіший лицар — князь Дмитро Вишневецький, син коронного хорунжого Януша Вишневецького і внук знаменитого персонажа української історії Байди Вишневецького, князя Дмитра. Сучасники стверджували, що саме йому і вдалося полонити серце юної красуні.

Щоправда, був ще один претендент на руку Розанди — поштивий старець, заможний власник численних маєтностей на Покутті та Поділлі, давно вже овдовівший польний гетьман і чернігівський воєвода Мартин Калиновський.

Сталося, проте, так, що польським кавалерам так і не випала нагода заслати сватів до молдавського господаря. Зразу ж після весілля домни Олени Висока Порта надіслала Василе Лупулу наказ про відправку домни Розанди до Стамбула, де для неї вже було приготоване місце в султанському сералі. Виклик до Надбосфорської столиці молодій княжни аналітики однозначно пов'язували з мотивами політичної доцільності: молдавський господар аж надто зміцнив своєю

владу всередині князівства, а тепер ще й породичався з впливовим магнатом Великого князівства Литовського, й існувала ймовірність встановлення родинних зв'язків з не менш впливовими магнатами Корони Польської. Зрозуміло, що така перспектива не могла не турбувати сюзерена.

Таким чином, юна княжна стала заручницею султана, а присутність домни Розанди у Стамбулі мала не лише завадити її шлюб з якимось польським аристократом, а й стримувати владні амбіції батька. Проте, як нерідко буває в житті, мотиви політичні в досить несподіваний спосіб переплелися з пристрастями особистими. Юна і вельми вродлива заручниця припала до серця великому візирю Ахмеду. Злі язики стверджували, що домна Розанда, прагнучи якнайшвидше вирватися на волю, не лише не чинила спротиву залицянням турецького можновладця, а й свідомо підігрівала його інтерес до себе і, врешті-решт, поступилася дівочою честю, повіривши в обіцянки надати допомогу в поверненні до Ясс.

Невідомо, чи виконав великий візир свою обіцянку, чи все ж з султанського сералу домна Розанда вийшла після того, як її батько за 20 тисяч пістрів продав її якомусь польському пану. Принаймні чутки про те, що Лупул погодився на подібну пропозицію вже знайомого нам воеводича Петра Потоцького, досить активно поширювалися в цей час у Європі. Однак справа заручин Розанди і молодого Потоцького так і не набула свого розвитку, оскільки з початком 1650 р. у суперечку за руку і серце молдавської княжни вступає, нехай не такий вже й родовитий, але досить впливовий на той час жених — старший син українського гетьмана Тиміш Хмельницький.

Між Тимошем і Розандою не існувало та й, власне, не могло існувати палкої пристрасті, адже вони жодного разу не зустрічалися. Їх об'єднувала значно більша, аніж любовний потяг, сила — великий політичний розрахунок! Ясна річ, що ініціатором сватання гетьманича до доньки Василе Лупула був не хто інший, як його батько, Богдан Хмельницький. Саме він у такий спосіб прагнув не лише зміцнити військово-політичне співробітництво з Молдавією та іншими Придунайськими князівствами — Трансільванією та Валахією, а й породичатися з однією з легітимних династій Європи, аби тим самим узаконити власну правлячу династію, династію Хмельницьких.

Вперше український гетьман заявив молдавському господарю про свій намір одружити Тимоша з Розандою восени 1650 р. Саме тоді Богдан задумав спільний з кримським ханом похід у молдавські землі. Похід 1650 р. являв собою спробу ефективного розв'язання гетьманом настільки запутаного клубка міжнародних суперечностей, що досить важко одним чи двома реченнями визначити його мету — справжню і декларативну, так само, як і його причину та привід. Для нас же по-справжньому важливим є передовсім те, що коза-

цько-татарський смерч, що докотився зі своєю руйнівною силою до Сучави та Ясс, змусив Василе Лупула виплатити кримському ханові 130, а українському гетьману 10 тисяч талярів та пообіцяти останньому видати свою доньку за гетьманового сина, котрий формально й очолював українські полки в поході на Молдавію. Весілля мало відбутися вже до Різдва поточного року.

Однак призначений на грудень 1650 р. шлюб Тимоша і Розанди так і не відбувся. Спершу молдавський господар, котрий не дуже то й прагнув виконувати свою обіцянку, відіслав Розанду до своєї старшої доньки, під захист литовського гетьмана Януша Радзивілла. Трохи згодом чи то з власної ініціативи, чи з подачі Лупула, Висока Порта надіслала Василе наказ негайно знову перепроводити доньку до Стамбула, після чого домна Розанда два наступних роки свого життя провела в уже звичному для неї султанському палаці. Здобути волю їй поталанило лише в 1652 р., після чергового палацового перевороту в Надбосфорській столиці. Ось тоді знову й виринула справа її одруження з Тимошем Хмельницьким.

Цікаво, що цього разу перейти дорогу гетьманичу виявив бажання вже згадуваний вище польний гетьман Мартин Калиновський. Додаткову інтригу цьому суперництву надавала та обставина, що українсько-польські стосунки, які й так після Берестецької битви 1651 р. були, м'яко кажучи, не найліпші, після відмови польського сейму ратифікувати Білоцерківську угоду між Військом Запорозьким і королем загострилися до вкрай небезпечної межі.

Саме на такому, досить несприятливому, політичному тлі гетьман Калиновський заявляє про свої наміри будь-що не допустити одруження «хлопа» з молдавською княжною. Причому не лише заявляє, а й висуває підпорядковані собі польські війська на Поділля, перекриваючи тим самим для козаків шляхи сполучення з Молдавією. Свій табір, навіть за мірками того часу вельми великий, а то й невинправдано громіздкий, Калиновський заклав над Південним Бугом, поблизу Батога. Про свою готовність взяти участь у «романтичному поході», що проходив під гаслом *«боронити прекрасну князівну і не допустити, аби вона, обминувши Потоцьких, Вишневецьких і Калиновських, потрапила в руки дикого, неотесаного козака»*, з юнацьким запалом заявила мало не вся шляхетська молодь Корони Польської та Великого князівства Литовського. Після страшного погрому козаків минулого року під Берестечком прилучитися до походу виявили бажання й чимало досвідчених воїнів.

...Сиву голову невдахи-залицяльника до намету українського гетьмана принесли наткнуту на наконечник списа. Разом з Мартином Калиновським під Батогом безславно закінчила своє життя й переважна більшість учасників цього «романтичного походу». Шлях до Молдавії перед Тимошем було відкрито.

Про свій триумф під Батогом Богдан повідомив молдавського господаря негайно. Не забарився він і з тим, щоб знову нагадати Василю Лупулу про його обіцянку видати свою доньку за гетьманового сина. А закінчив своє послання Хмельницький досить-таки недвозначною обіцячкою: *«Якщо Вашій милості не хочеться поріднитися зі мною добровільно, то маємо достатньо війська, аби силою змусити це зробити...»*

Оскільки в пам'яті Лупула надто свіжими були спогади про козацький похід 1650 р., цього разу він не став баритися з відповіддю, яка, як і слід було чекати, стала позитивною. Весілля домни Розанди та гетьманича Тимоша в Яссах відсвяткували наприкінці літа 1652 р. І хоча весілля молодшої доньки молдавського воеводи і господаря було обставлене з меншою пишністю, ніж урочистості з нагоди одруження домни Олени і князя Януша, все ж їх розмах справив неабияке враження на сучасників. Вже назустріч гетьманичу Василю Лупулу виїхав в оточенні найтитолованіших молдавських бояр і в супроводі восьмитисячного війська. При цьому сам господар, за словами очевидців, *«їхав, як монарх, велич якого не можна передати словами»*.

А у вересні Богдан організував урочисту зустріч молодят у Чигирині. Тут, у пишно прибраній резиденції гетьмана, у святкуванні цієї події, згідно з попередньою домовленістю, повинен був взяти участь і союзник Хмельницького — кримський хан Іслам-Гірей. Проте з невідомих причин кримський «цар» до Чигирини не прибув. Та якби лише одне це заважало домні Розанді насолоджуватися щастям подружнього життя...

Тогочасний найпопулярніший у Європі часопис «Gazette de France» у випуску від 15 листопада 1652 р. інформував своїх читачів, що *«відразу після весілля син генерала Хмельницького, Тиміш, двічі бив свою молоду дружину, дочку молдавського князя, дорікаючи їй за теплі стосунки з великим візиром, коли вона була заручницею в гаремі й з ласки візира сподівалася дістати волю»*. Якщо вірити чуткам, які поширювалися тоді в Україні й за її межами, розчарування Тимоша викликали також і весільні подарунки його тестя, про фантастичні багатства котрого в Європі складали цілі легенди. Та де ж ті хвалені східні щедроти Лупула? Невже оті дві тисячі таларів і стільки ж червоних золотих, вручених зятю?

Старий український гетьман, на відміну від свого, хоч і хороброго, але недосвідченого в політичних справах сина, дивився на світ значно ширше і значно глибше. Згаданий вже французький часопис повідомляв, що «генерал» Хмельницький, *«для якого одруження сина з донькою молдавського господаря дуже багато важило, різними способами намагався змусити Тимоша ліпше ставитись до своєї дружини»*.

Скупі на інформацію історичні джерела, на жаль, не дають нам змоги встановити напевне, чи зумів Богдан переконати свого сина лагідніше ставитися до домни Розанди. Достеменно ж можна говорити про те, що одруження Тимоша з донькою європейського правителя, нехай навіть і васально залежного від Порти, пробудило в ньому непомічений раніше інтерес до європейської політики. Так, уже під час весільних урочистостей гетьманич вів розмови зі своїм тестем стосовно того, щоб той передав йому князівський стіл у Молдавії, а сам тим часом з допомогою впливових друзів українського гетьмана в Стамбулі, а якщо буде потрібно, то й військової допомоги козаків, перебрав до своїх рук господарство у Валахії.

Тим часом зміцнення позицій Богдана Хмельницького в Придунайському регіоні після його посвоячення з Василе Лупулом викликало тривогу правителів сусідніх з Молдавією держав, передовсім Трансільванії та Валахії — Дьєрдя II Ракоці та Матея Басараба. Саме їх стараннями в Яссах було підготовлено змову, в результаті якої батька домни Розанди планувалося позбавити влади та вбити, а також захопити його казкові скарби. Однак якщо першу частину плану вдалося успішно реалізувати — на початку квітня 1653 р. трансільвансько-валаські війська привели до влади Стефана Георгіцу, то другу змовники провалили. Лупулу вдалося втекти з Ясс до Рашкова, де стояв з військом його зять Тиміш.

Блискавичний марш козацької кінноти на чолі з гетьманичем Тимошем, козацькими старшинами Іваном Богуном і Тимофієм Носачем у Молдавію, нищівна поразка змовників поблизу Ясс — і трон знову повернуто Василе Лупулу. Від легкості здобутої перемоги в молодого чоловіка домни Розанди запаморочилася голова, і він чи то з власної волі, чи з намови тестя, вступає в межі Валаського князівства. Спочатку фортуна була на боці легковажного гетьманича. Однак у момент вирішальної битви під Яловицею вчинилася страшна буря, мокрий порох став непридатним для використання, нівелювавши тим самим перевагу влучної в мушкетній стрільбі козацької піхоти. Саме це значною мірою й вирішило результат битви.

Після поразки під Яловицею Лупул знову втрачає владу і втікає в Україну. Його дружина і донька Розанда разом з легендарними скарбами знаходять притулок у Сучавській фортеці. Очевидно, саме поголоски про ці скарби стягують під мури Сучави 20-тисячне військо князя Дьєрдя II Ракоці та Матея Басараба. З серпня на визволення дружини з України вирушає на чолі восьмитисячного добірного козацького війська Тиміш Хмельницький. Менш ніж за тиждень гетьманич доходить до Сучавської фортеці й заходить у тил трансільвансько-валаським військам. Складається парадоксальна ситуація подвійного оточення. Адже, зважаючи на чисельну перевагу супротивника, для Тимоша єдино правильним рішенням стає за-

вдання пробиватися до фортеці, аби допомогти обложеним у її обороні, сподіваючись тим часом на своєчасну підмогу з боку Богдана.

Проте до Сучави раніше за українську прибула підмога нападникам з боку Речі Посполитої. Перекинувши до міста сорок найбоекватніших кварцяних корогв з приданою їм артилерією, поляки розпочали масований обстріл укріплень, під час одного з яких шматок ядра смертельно поранив молодого Хмельницького. Польські літописці приписували «авторство» того фатального пострілу не кому-небудь іншому, а князю Дмитру Вишневецькому — одному з претендентів на руку домни Розанди!

Тим часом справа сімейного статусу молодої вдови, домни Розанди, несподівано повернула на інше. Вольова дружина Василе Лупула домна Тодора, яка деякий час приховувала смерть зятя, аби не розохотити козаків до захисту фортеці, згодом, коли про трагічний фінал Тимоша все ж таки стало відомо у війську, пішла навіть на те, що пообіцяла руку щойно овдовілої, вагітної домни Розанди козацькому полковнику Миколі Федоровичу, котрого козаки обрали своїм наказним гетьманом. Розанда скорилася волі мачухи. Проте навіть це вже не могло допомогти втримати оборону. 9 жовтня 1653 р. козаки здали фортецю ворогу. Щоправда, своєю хоробрістю вони завойовували право покинути Сучаву зі зброєю в руках, забравши з собою і тіло гетьманича.

Разом з похоронною процесією в Україну повернулася і молода Тимошева вдова. Тут, у Чигирині, якраз напередодні похорону гетьманича, що відбувся 27 грудня 1653 р., Розанда привела на світ двох хлопчиків-близнюків. Разом з ними вона деякий час проживала в Суботові, де її, зокрема, відвідував антиохійський патріарх. Згодом перебралася на помешкання до подарованого Богданом Хмельницьким Зіньківського Ключа, що на Полтавщині. А ось подальші відомості про Розанду досить непевні. Ходили чутки, що начебто у 1660 р. молодший брат Тимоша, тодішній гетьман Юрій Хмельницький, видав свою братову за французького шляхтича Анрі де Боа, котрий спочатку перебував на службі в польського короля, а згодом вступив до Війська Запорозького, прийняв православ'я та змінив своє прізвище на Андрія Антоновського. Від шлюбу з Антоновським, знову ж таки — начебто, Розанда мала сина Петра. Деякий час проживала над Дністром у містечку Рашкові. Коли до влади в Молдавії прийшов її брат Стефан Лупул, він намагався забрати сестру до Ясс, навіть прислав для цього в Україну спеціальний ескорт. Проте козаки відбили молдаван від Рашкова, і домна Розанда й надалі залишалася в Наддністров'ї, бентежачи уяву оточуючих поголосками про її незліченні скарби. Власне, вони — чи то справжні, чи видумані багатства молдавської княжни — й спричинили трагічний фінал і так не вельми радісного перебування Розанди в Україні.

Під час завірюхи громадянської війни, що панувала в Україні в середині 60-х років XVII ст., якась козацька ватага (говорили, начебто очолював її не хто інший, як один з шукачів гетьманства полковник Василь Дрозд або Дрозденко) захопила домну Розанду в полон, вимагаючи показати їм, де заховані скарби старого Лупула. Будучи жінкою вольовою, молдавська княжна, як стверджує козацький літописець Самійло Величко, відмовилася ділитися добром свого батька з нападниками, сміливо заявивши їм у вічі: *«Волію за ліпше, аби земля бездушна володіла скарбами моїми, аніж ви, вороги мої...»* Саме ці слова, на думку С.Величка, і стали останніми, вимовленими домною Розандою на цім світі.

А ось історичні джерела молдавського походження переконують у тому, що Розанді все ж поталанило повернутися на батьківщину, і саме там вона провела наступних двадцять років свого життя. Аж поки під час одного з польсько-молдавських конфліктів домна Розанда не була захоплена польськими вояками в полон і не скарана на смерть як невістка ненависного їм українського гетьмана Богдана Хмельницького. Жорстокі часи — жорстокі порядки...

МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Лише в другій половині XVI ст. у провідних західноєвропейських країнах почав утверджуватися інститут постійного посла-резидента, який проживав у країні призначення. Поступово, протягом кінця XVI—XVII ст., ця практика поширилася й на центрально- та східноєвропейський регіон, що стало досягненням ранньомодерної культури дипломатичних відносин. Із постановням Української козацької держави та її дипломатично-посольської служби — тогочасного міністерства закордонних справ — відпрацьовувалося й питання постійного перебування козацьких представників у тій чи іншій країні, з якою підтримувалися союзницькі стосунки. Так, на початку 1650-х років у четвертому пункті проекту українсько-турецького договору про торгівлю обумовлювалося, що *«резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані й безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям»*.

Отже, вже від самого початку революційного повстання українського народу в 1648 р. керівництво Війська Запорозького налагоджує дипломатичні відносини з Османською імперією, Кримським ханством та Військом Донським. У перервах між військовими діями та після значних перемог козацької армії розпочинаються мирні переговори з центральним урядом Речі Посполитої. Невдовзі встановлюються контакти (на рівні обміну послів) з Московською державою, Молдавським і Трансільванським князівствами. У 1649 р. започатковується українська дипломатія з Великим князівством Литовським та Валахським князівством, з 1650 р. — Австрією та Венеціанською республікою, трохи згодом — зі Шведським королівством і Бранденбургським курфюрством.

У період Української революції у Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б займалася виключно питаннями зовнішньої політики. У цьому відчувався вплив дипломатичної культури Польщі, адже там, незважаючи на активні зовнішні стосунки, протягом багатьох років не існувало окремої керівної установи, яка б відала дипломатами. Натомість цією справою займалася королівська канцелярія на чолі з канцлером. Однак загальне керівництво усією польською зовнішньою політикою і дипломатичною службою здійснював сам король. Аналогічно в Україні протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. цю важливу державну функцію брав на себе гетьман. Управлінським інститутом стала Військова канцелярія на чолі з генеральним військовим писарем. Ця традиція існувала від початку гетьманування Богдана Хмельницького в 1648 р. й до розгрому виступу Івана Мазепи в 1709 р. Разом з тим питання надзвичайного характеру (як-то укладення чи розірвання союзницьких договорів) вирішувалися на представницькій Генеральній раді, інколи — на Старшинській.

Найактивнішими дипломатичні відносини новоствореної Української держави були під час гетьманування Богдана Хмельницького. У цей час гетьман, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію, визначав, до якої країни відправляти дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав як усні, так і письмові (так звані інструкції) настанови дипломатам, вирішував, які подарунки іноземним володарям мають підносити його представники тощо. Перед від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові («одпусті») у гетьмана. На ній вони отримували остаточні вказівки та листи з «інструкціями», прощалися з гетьманом.

Одне з перших посольств від Війська Запорозького було відправлене до польського уряду 2 червня 1648 р. У письмовій інструкції, яку отримали від Богдана Хмельницького козацькі посланці, йшлося про зміст попередніх листів гетьмана до короля й польських воєначальників, де викладалися політичні вимоги українців. Того ж року Хмельницький посилав до новообраного короля Яна Казимира А. Мокрського та З. Хмельницького зі спеціальними «кондиціями», що одночасно були інструкцією про угоду. Посольські інструкції містили від декількох до десятка пунктів. Так, наприклад, в інструкції Богдана Хмельницького від 1656 р. послам до князя Трансільванії Юрія Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них йшлося про причини війни з Польщею: «...тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали її уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викоренити нашу віру...» Розкривалася також дипломатична обізнаність українського уряду щодо польсь-

ко-московських переговорів у Вільно: «...ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві». У другому викладалося прохання до трансільванського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. У третьому пункті зауважувалася можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт, українські послани мали говорити, що «ми разом з найяснішим князем будемо опікати й захищати людей (жителів Трансільванії та України. — Авт.), а також відстоювати обидві віри». Ця та інші інструкції затверджувалися підписом гетьмана, а отже, були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших передавалися іноземним урядовцям. Письмові інструкції послам твердо увійшли в практику української дипломатичної служби. Інструкції-накази дипломатам Гетьманщини за формою й характером відрізнялися від ще суворіших наказів, що в той час давалися російським послам, де розписувалося до деталей, що і коли говорити.

Досить часто козацьким дипломатам давали усні настанови (що було неприйнятне у культурі дипломатичного спілкування, наприклад Московської держави). Лист, надісланий московському царю Олексію Михайловичу з першим послом України до цієї держави Ф. Вешняком у травні 1649 р., був дуже коротким, однак в ньому зазначалося, щоб «з вашим царським величеством изустно разговорил и всю истину исповедал, которому во всем царское величество поверят». Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й інші українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансільванії та інших країн.

Іноземні посольства гетьман Богдан Хмельницький приймав головним чином у столиці козацької держави Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний протокол здійснювався в Суботіві (особистому маєтку роду Хмельницьких), Переяславі, під час військових дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Переговори з послами Хмельницький вів у присутності козацької старшини, що перебувала при дворі. Ряд важливих питань з послами обговорювали лише гетьман і генеральний писар в окремій кімнаті, хоча були випадки, коли переговори вів сам гетьман України.

Послів приймали згідно з дипломатичним етикетом, який усталився на той час у Війську Запорозькому й контролювався та ревно дотримувався гетьманом. Він, зважаючи на рівень посольств, зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати поважні посольства з інших держав провіантом, кіннями й підводами, охороною та провідниками. «Абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреба будет, подвод,

проводников давали, і во всім людяность свою осведчались, ничего ни чинечи под ласкою нашею і коранем войсковим» — говорилося в спеціальному універсалі Хмельницького від 24 листопада 1651 р. щодо зустрічі послів московського царя. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб на території України вільно пропускали послів австрійського імператора, архієпископа Мартіано та К. Маріановича, які поверталися з Чигирин до Відня: «...пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно». Такі дії гетьманського уряду засвідчували, що розвиток культури дипломатичних відносин в Україні йшов у руслі загальноєвропейських традицій дипломатії, хоча й відрізнявся національною специфікою.

Починаючи від Богдана Хмельницького, всі гетьмани України (окрім, хіба що, останніх — Данила Апостола та Кирила Розумовського) вели активне дипломатичне листування з володарями багатьох держав. У більшості з листів вирішувалися складні питання міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Гетьманщини, релігійні та інші культурні аспекти існування українського народу тощо. Документи свідчать і про те, що гетьман ретельно слідкував, щоб дотримувався один з головних принципів міжнародної дипломатії, який зародився ще в добу середньовіччя, — недоторканність послів (чи дипломатичний імунітет).

Як уже зазначалося, одне з найважливіших місць в історії ієрархії дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. займала Військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За дорученням гетьмана і під керівництвом писаря в канцелярії складали листи до урядів інших держав, вели дипломатичне листування. Документи засвідчують, що у січні 1651 р. генеральний (військовий) писар Іван Виговський очолював канцелярську службу, яка складалася з 12 писарів-«шляхтичів». Очевидно, що лише троє—п'ятеро з них брало на себе функції зовнішньополітичного відомства. У ті часи це була загальноприйнята норма. Наприклад, у Франції в 60-х роках XVII ст. у міністерстві закордонних справ працювало всього п'ять чоловік, які до того ж займалися справами внутрішньополітичного характеру. Канцелярських писарів, зважаючи на їхній досвід та обізнаність у веденні дипломатичних справ, досить часто включали до складу різних посольств. У посольстві С. Савича до Москви (1651 р.) писарем був канцелярист М. Гунашевський, у посольстві Г. Яцкевича до Варшави (1652 р.) — Ф. Конельський. В окремих випадках писар-канцелярист був єдиною письменною людиною, як свідчить приклад посольства до Польщі Яцкевича, коли писар підписувався «іменем всіх ... яко писати не вміючих». Окрім того,

більшість із писарів володіли іноземними мовами — латинською, польською, турецькою, молдавською, російською та ін., а тому їх використовували як перекладачів («тлумачів» або «бутів»).

Генеральний писар, окрім того, що керував поточними справами канцелярії, мав право брати участь у дипломатичних переговорах, які вели перші особи. Іноді він навіть особисто розмовляв з іноземними послами. Зважаючи на це, представники інших держав називали його не інакше, як канцлер, що було для них звично, адже у західноєвропейських країнах першу посаду після короля займав саме канцлер. Керівник Військової канцелярії також виконував чи не найвідповідальнішу роль у дипломатичному протоколі. Він мав зустрічати послів і запрошувати їх до гетьмана. У той час це була досить важлива функція, адже у дипломатичній практиці траплялися випадки, коли тим чи іншим послам не подобалося, як їх зустріли, і вони одразу поверталися до своїх країн. Окрім того, генеральний писар у важливих випадках міг очолити посольство до інших держав. Так, І. Виговський тричі очолював українські посольства: у 1649 р. — до Трансильванії, 1652 р. — до Молдавії і 1653 р. — до представників Польщі під Жванцем.

Військова канцелярія також виконувала функцію архіву, адже у ній знаходилися як поточного, так і попередніх років документи дипломатичного характеру — договори, привілеї, листування. У канцелярії оформлялися інструкції для послів Гетьманщини, що вироблялися за прямою вказівкою гетьмана. Однак найважливішою дипломатичною функцією Військової канцелярії було складання проектів мирних договорів з іншими державами, які подавалися гетьману у вигляді окремих «пунктів».

За доби гетьманування Богдана Хмельницького було проведено близько п'яти Генеральних рад Війська Запорозького, цього своєрідного законодавчого й представницького органу новоствореної держави, що вирішував не лише внутрішньо-, а й зовнішньополітичні питання. Коли в 1649 р. Хмельницький укладає Зборівську угоду з Польщею, то, за свідченням московського дяка Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли *«козаки и гультяйство, многие люди шумом и говорили ему, что он, Богдан, с Польским королем помирился без их войскового совету»*. Отже, в даному випадку вказувалося, що укладання договорів міжнародного характеру має бути лише в компетенції Генеральної ради.

Хоча Хмельницький й обмежував скликання загальнокозацьких рад та вирішення на них питань зовнішньої політики, все-таки 1651 р. така рада була скликана під Берестечком, 1653 р. — поблизу Білої Церкви, а 1654 р. — у Переяславі. На першій з них ухвалили не миритися з поляками, на другій гетьману було відмовлено у підписанні союзу з турецьким султаном, на третій — ухвалили укласти військово-політичний союз із Московською державою.

Вже після смерті Богдана Хмельницького в жовтні 1657 р. у Корсуні була проведена Генеральна рада, на якій обговорювалися питання мирного договору зі Шведським королівством. Після того, як у червні 1658 р. турецький султан запропонував гетьману Івану Виговському організувати спільний похід на Угорщину, останній говорив, що *«тільки де і про те (похід. — Авт.) буде у Війську Запорозькому рада»*.

Очевидно, що на Генеральних радах, де збиралося від 40 до 70 тисяч козацтва, було важко ухвалити єдино правильне рішення. А тому ще за Б. Хмельницького була введена практика проведення Старшинських рад, на які скликали лише представників генеральної старшини та керівників українських полків. Його наступники продовжили цю традицію. У відповідь на польсько-російське Андрусівське перемир'я 1667 р., яке розчленувало Україну навпіл, гетьман Петро Дорошенко скликав раду всіх старшин, які ухвалили рішення про союз з Османською імперією. Право участі козацької ради у справах зовнішньої політики України було закріплене в ст. 4, укладених гетьманом Іваном Самойловичем з російським царем статей. На Старшинській раді під керівництвом Івана Мазепи в 1708 р. ухвалено рішення про розірвання союзу з Москвою і входження до союзу із Швецією.

Характеризуючи особисті якості тогочасних європейських дипломатів, сучасник Жан де Лабрюйєр писав: *«Він холоднокровний, озброєний сміливістю і терпінням, сам не знає втоми, але й інших вміє довести до втоми і відчаю. Готовий до всього, він не боїться повільності, затримок, закидів, підозр, недовіри, труднощів і перешкод»*. Саме такою й була більшість вітчизняних представників дипломатичної служби в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Ціла плеяда визначних дипломатів з'явилася під час гетьманування Богдана Хмельницького — Силуян Мужилівський, Самійло Богданович-Зарудний, Іван Виговський, Іван Ковалевський, Павло Тетеря, Семен Савич, Антін Жданович та ін. Так, полковник Силуян Мужилівський (згодом — генеральний суддя Війська Запорозького) очолював посольства до Росії та Литви (1649), Туреччини (1651), Молдавського й Трансільванського князівств (1651), Швеції (1653). Історики засвідчують його високий інтелект та вміння наполегливо добиватися поставленої перед ним мети. Генеральний осавул й управитель гетьманського двору І. Ковалевський керував українськими дипломатами, які вели переговори у Валахському князівстві (1654), Семигороді (1656), Польщі (1658). Саме він від імені гетьмана підписав у вересні 1656 р. договір із трансільванським князем, а в жовтні 1657 р. разом з іншою старшиною уклав договір зі Шведським королівством. Серед послів Богдана Хмельницького були представники не лише козацького стану, а й купці та

священники. Інколи дипломатичні інтереси України відстоювали іноземці, серед яких виділявся Теодозій Грек (Данило Олівеберг).

Дипломатичним хистом вирізнялися майже всі правителі України, які намагалися проводити гнучку політику щодо оточуючих держав. Гетьмани І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик формували, а іноді й очолювали українські посольства до інших країн. Вони приймали у себе представників інших держав, вели з ними переговори, укладали міжнародні договори й були авторами дипломатичних інструкцій та листів до іноземних володарів і вищих урядовців. Протягом кінця 50-х років XVII — початку XVIII ст. у гетьманському оточенні сформувалися такі відомі дипломати різних поколінь, як Г. Гуляницький, Т. Носач, І. Груша, Г. Лісницький, Ю. Немирич, А. Одинець, Є. Астаматій, М. Портянка, Я. Петрановський, С. Богаченко, С. Ракович, Л. Уманський, М. Вуяхевич, Д. Горленко, І. Максимович та інші. Більшість з них були високоосвіченими людьми, володіли декількома іноземними мовами, вирізнялися сміливістю і тверезим практичним розумом, мали широкий політичний кругозір, чудову пам'ять і величезну працездатність.

Згідно з українсько-російською домовленістю, в 1667 р. у столиці Московської держави був побудований так званий Малоросійський двір. У ньому мали прийматися, проживати та забезпечуватися «кормами» всі українські послы, що приїжджали до царської столиці. Тут постійно проживали 5—6 українських представників. У пункті 8-му Глухівських статей 1669 р., укладених гетьманом Д. Многогрішним з царем Олексієм Михайловичем, вказувалося, що у Москві «на особливо влаштованому дворі» повинен жити український резидент, який би змінювався щорічно.

Ось як виглядало дипломатичне представництво України в Москві за правління гетьмана Івана Самойловича: *«Двір Війська Запорозького... в Білому городі, на Покровці, у приході коло церкви Миколи Чудотворця, що називається Столпа, біля двору боярина Артемона Сергійовича Матвеева. Від воріт з двору до верхніх шат ганок з уступом камінним, з того ганку сіни верхні передні, а в сінях чулан дерев'яний, у ньому ж 3 вікна, двері, у вікон заціпки і ґрати залізні»*. Коли протягом грудня 1687 р. у Москві перебувала матір новообраного гетьмана Івана Мазепи Марія-Магдалина, то вона разом із супроводом проживала у *«гетьманському дворі в 3 палатах і в четвертій світлиці»*. За гетьманування Петра Дорошенка та Пилипа Орлика постійні дипломатичні представники перебували в столицях Османської імперії — Константинополі (Стамбулі) та Кримського ханства — Бахчисараї. У 90-х роках XVII ст. у головному місті Великого князівства Литов-

ського Вільно також був «акцентований» спеціальний резидент українського уряду.

У другій половині XVII ст. в Україні поряд з постійними дипломатичними представництвами продовжували зберігати силу й надзвичайні посольства, що споряджалися в особливо важливих випадках, наприклад у зв'язку з необхідністю безпосередніх переговорів, укладенням мирних договорів тощо. У свою чергу, зважаючи на міжнародну ситуацію, надзвичайні посольства поділялися на більш (так звані великі посольства) та менш значущі. Так, перше посольство до Туреччини у червні 1648 р. очолив полковник Ф. Джелалій, який на той час був «першою особою після Б. Хмельницького». На чолі українських дипломатів, які в 1649 р. відправилися укласти договір з Трансільванією, був сам генеральний писар Іван Виговський. У 1659 р. «велике» посольство (складалося з 400 осіб) на Вальний сейм Речі Посполитої очолювали генеральний обозний Т. Носач і генеральний писар І. Груша. Воно мало затвердити положення українсько-польської Гадяцької угоди.

Однак одним з найбільш представницьких посольств за всю історію української дипломатії другої половини XVII—XVIII ст. стала поїздка до Москви в 1665 р. делегації з 535 осіб на чолі з гетьманом Іваном Брюховецьким. До нього входили: представники духовенства протопіп Г. Бутович, священники Гедеон і Авксентій; генеральні старшини — обозний І. Цесарський, суддя П. Забіла, писар С. Гречаний, осавули Б. Щербак і П. Федяєнко, бунчужний Ю. Шиманівський, хорунжий М. Яковлевич; полковники — ніжинський М. Гвинтовка, лубенський Г. Гамалія, київський В. Дворецький; «сотників, отаманів, писарів полкових і підписків канцелярських 79 чоловік»; представників від різних міст — 5 осіб, «війтів — 4 чол., бурмистрів і райців і писарів — 9 чол., міщан — 21 чол., челяді і хлопців — 106 чол.»; козаків, разом з учасниками хору — 296 осіб.

Ще наприкінці XVI ст. італієць Альберіко Джентілі опублікував трактат «Про посольства» (1585), де узагальнювалася тогочасна дипломатична практика й розкривалися обов'язки та права європейських послів. Майже одночасно з італійцем написав свій твір «Про посла і посольства» польський дипломат К. Варшевський. У ньому він розробив принципи чіткої відповідності особистих якостей посла особливостям країни, куди він повинен був відправлятися з найбільшою користю для Речі Посполитої. Так, до Туреччини він пропонував відправляти відважних людей, яких не можна було б залякати, і не скупих, щоб вони не жаліли грошей на підкуп султанського оточення. До Москви мала їхати людина передбачлива й обережна, яка могла протягом довгих місяців вести переговори. У Ватикан мав їхати побожний чоловік, але не духовного, а світського чину і т. д.

Через півстоліття відомий голландський правник Гуго Гроцій написав книгу «Про право війни і миру» (1625), у якій цілий розділ присвятив висвітленню посольського права. Він назвав два основних звичаї, які з часом стали непорушним правом посла будь-якої країни. Це, по-перше, право бути прийнятим тим сувереном, до якого його послали, і, по-друге, недоторканність особи самого посла, його оточення і майна. З особистою недоторканністю посла була пов'язана його екстериторіальність. Разом з тим права посла певним чином залежали від волі окремих правителів і звичаїв країн, куди вони прибували. Наприклад, право бути прийнятим зовсім не означало, що суверен мав обов'язково зустрітися з послом. Якщо посол репрезентував ворожу на той час країну, то він позбавлявся права бути прийнятим. Проте і в цьому випадку необхідно було чітко обґрунтувати відмову в аудієнції. Очевидно, що цими та іншими книгами (наприклад, твором іншого голландця Авраама Вікфора «Посол і його функції» (1676)) поряд із представниками дипломатії багатьох європейських країн користувалися й вітчизняні дипломати.

Залежно від мети дипломатичної місії українські послы поділялися на послів («великих послів», «*legatus*»), посланників («легких послів») і гінців. Останні не мали права вести переговори, а лише доставляли іноземному правителю чи урядовцю лист або послання від гетьманського уряду. Одним із головних обов'язків посла було дотримання наданого йому усного наказу від гетьмана та оголошення вимог чи прохань, вміщених у письмовій інструкції. Вона була офіційним документом, що скріплювався печаткою і підписом володаря України. Під час переговорів послы були зобов'язані вести мову лише про ті проблеми, що вказувалися в інструкції. При цьому вони мали оголошувати письмовий наказ усно.

Послы повинні зуміти вкластися у певний термін, який їм відводився для виконання дипломатичного завдання. Інколи це було дуже важко виконати з огляду на труднощі, які чекали на українських дипломатів під час переїзду через інші, часто ворожі, країни. Керівник посольства мав також досконало знати національні звичаї, етичні норми й дипломатичний ритуал тієї держави, куди прибувало очолюване ним посольство. Адже від цього у багатьох випадках могла залежати доля їхнього завдання. Досить часто послы виконували таємні доручення, зокрема передавали лише їм відомі пропозиції від гетьмана під час особистої зустрічі з іноземним правителем. Поширеною практикою було виконання українськими дипломатами розвідувальної роботи. Після завершення посольства його керівник мав скласти усний звіт гетьману чи генеральному писареві про результати дипломатичної місії.

У середньовічну добу важливу роль відігравали багато різних ритуалів, символів та символічних церемоній. Проте вже на той час по-

сольський звичай не був умовним додатком до дипломатичної діяльності. Начебто дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів ховали у собі питання національної культури й політики держави, її ідеології, значення верховної влади. Щоб утвердити незалежність у дипломатії кожній країні, потрібно було відпрацювати власний посольський звичай, який був би прийнятний для відносин з усіма сусідніми чи більш віддаленими державами.

У становленні етикету дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. важливу роль відіграли народні традиції та козацькі звичаї. Різні складові вітчизняного ритуалу прийняття та відправки іноземних послів значною мірою також формувалися під впливом західних і східних дипломатичних традицій, поступово переосмислювалися й трансформувалися у невід'ємну частину культури українського народу. У той час норми дипломатичного церемоніалу не були виписані в якомусь документі чи затверджені тим чи іншим офіційним актом. Це був набір окремих звичаїв, що спиралися на попередній досвід і прецедент. Вони зберігалися в пам'яті й традиціях, які передавалися від одного покоління до іншого. В Україні їх носіями головним чином були представники тогочасної еліти — козацької старшини.

Український гетьманат, як і інші тогочасні держави Європи та Азії, дотримувався дипломатичного закону щодо недоторканності послів. Для цього особливо поважним посольствам надавали супровід при в'їзді чи виїзді. Під час перебування при дворі гетьмана біля іноземних дипломатів постійно знаходився спеціальний урядовець-«пристав», який, з одного боку, виконував побутові запити прибулих та передавав через них інформацію гетьману чи старшині, а з іншого — був їхнім охоронцем. Окрім того, керівникам посольств інших держав видавали охоронні «проїзні листи», що скріплювалися гетьманськими підписом і печаткою. У них наказувалося безперешкодно пропускати дипломатів та надавати їм усіляку допомогу. «Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорозьке не звикло затримувати», — писав Богдан Хмельницький до короля Яна Казимира в 1649 р. Разом з тим були випадки, коли деяких послів затримували чи ув'язнювали на певний час, а в окремих випадках і вбивали. Це було спричинене або конкретними військово-політичними подіями, або безпосередньою «некоректною» поведінкою посла, яка йшла всупереч загальноприйнятим нормам і місцевим традиціям.

Велику увагу звертали на характер поведінки посла при в'їзді до країни й особливо під час першої аудієнції. У свою чергу прибулий дипломат спостерігав за діями приймаючої сторони. Ті чи інші дії правителя символізували стан відносин між державами. Всілякий відступ від загальноприйнятого ритуалу урочистого прийому розгля-

дався як показник зміни у міждержавних відносинах чи применшення значення країни, представленій послом. Або ж навпаки — вираження надзвичайної поваги до посла сприймалося як вияв особливого ставлення до його країни.

Якщо у Франції та інших європейських країнах «великих» послів до залу прийому супроводжував спадкоємець короля — «принц крові», то в Україні цей елемент дипломатичної культури трансформувався у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Так, на початку 50-х років XVII ст. досить часто надважливих дипломатів, які прибували до Чигирин, зустрічав старший син Богдана Хмельницького і його потенційний наступник на гетьманській посаді Тиміш. Це практикувалося й у наступні часи, коли сини гетьмана Івана Самойловича Григорій, Семен і Яків зустрічали посольства від царя, молдавського господаря та кримського хана. За правління Івана Мазепи його найближчий спадкоємець небіж Я. Обидовський інколи супроводжував важливі посольські делегації з Москви.

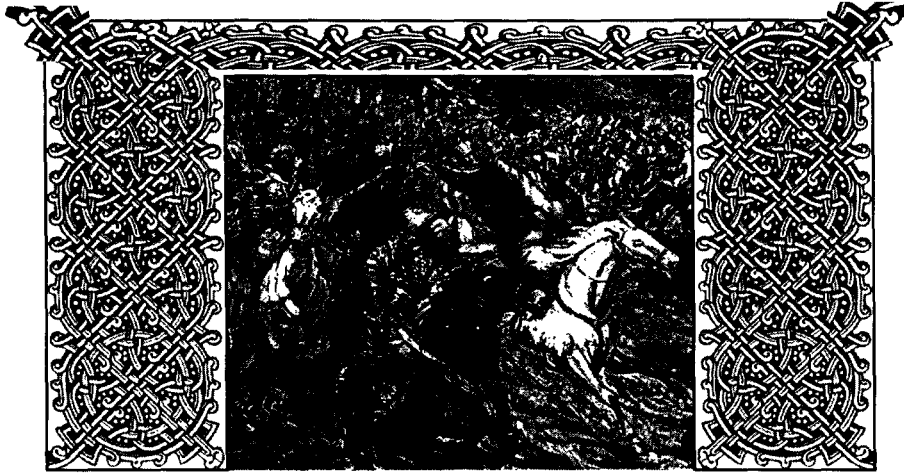
Ось як відбувався надзвичайно урочистий прийом російського посла Шакловитого, коли той у 1688 р. приїжджав в Україну. Після перетину ним російсько-українського кордону, за 25 верст від Глухова, за наказом гетьмана Івана Мазепи царського дипломата виїхали зустрічати глухівський сотник з двома сотнями козаків, які супроводжували його до міста. За п'ять верст від Глухова назустріч виїхала вся глухівська старшина, а за три версти Шакловитого зустрів генеральний осавул А. Гамалія, який вручив йому листа від гетьмана, де говорилося, що посла чекають з великою радістю. По дорозі з Глухова до Кролевеця росіянина разом з осавулом супроводжував кролевецький сотник зі своїм підрозділом. Від Кролевеця до гетьманської столиці Батурина з ним їхав сердюцький полковник Ярема з батуринською сотнею. За сім верст від української столиці до посла виїхали генеральний бунчужний Лизогуб, ще один генеральний осавул Сербин, знатні військові товариші — Ломиковський, Лисенко, Чечель, Лисиця та інші. За три версти від Батурина Шакловитого виїхав вітати небіж гетьмана Я. Обидовський та генеральний хорунжий Миклашевський. Біля мосту через річку при в'їзді до міста російське посольство чекали генеральний суддя Прокопович і генеральний писар Кочубей, з іншого боку мосту посла вітав сам гетьман Мазепа, який при зустрічі виголосив промову. Після цього він запросив Шакловитого до своєї карети й відвіз його до «заїзного» дому. У кареті дипломат сидів по праву руку від гетьмана. З обох боків вулиці, де проїжджала процесія, стояли «ратним строем» козаки з рушницями, прапорами та оркестром.

Аудієнція не призначалася на день приїзду й відбувалася після попереднього порозуміння. Після прибуття до гетьманського двору

гетьман залежно від рівня посольства зустрічав дипломатів надворі, ганку, у сінях чи світлиці. На початку розмови у світлиці гетьман вітав посла й обов'язково запитував про здоров'я правителя, який його прислав. Якщо приймали грамоту чи універсал від сусідніх монархів, то гетьмани цілували їх у печатку. Потім вони передавали їх генеральному писареві для зачитування. Інколи гетьман сам читав ці послання. Траплялися випадки, що наданий документ відразу не оприлюднювали. Під час прийняття іноземного посла були присутні члени генеральної та полкової старшини, представники гетьманської родини.

Після закінчення церемоніальних формальностей, складовим елементом яких був і обмін подарунками, розпочиналася ділова розмова. Досить часто вона тривала під час обіду, де існував свій етикет виголошення тостів і промов. На честь більш поважних посольств влаштовували бенкети, під час яких відбувалися салюти з гармат. Відмова послів від участі в урочистостях сприймалася гетьманом не лише як особиста образа, а й неповага до країни. В окремих випадках бенкети могли тривати декілька днів. І тільки після цього розпочиналися дипломатичні переговори, які залежно від ситуації могли тривати від двох-трьох днів до декількох місяців.

Певна одноманітність церемоніальної практики, що була встановлена в козацькій Україні за правління Богдана Хмельницького, спостерігалася й у наступні десятиліття, включаючи гетьманування Івана Мазепи. Слід зазначити, що вітчизняний дипломатичний протокол та його етичні норми за винятком певних національних особливостей було адаптовано до загальноєвропейських традицій культури дипломатичних відносин ранньомодерної доби світової історії.

«З ТОЇ ПОРАЗКИ МІГ УТЕКТИ ХІБА ТОЙ, ХТО МАВ ...КРИПАТІ КОНІ»

Відома битва довго замовчуваної українсько-російської війни 1658–1659 років

«Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву...»

Прочитовані рядки історичного твору відомого російського вченого Сергія Соловйова ще десять років тому можна було б відправляти на засідання клубу «Що? Де? Коли?», будучи абсолютно певним, що навряд чи ерудитам пощастить відповісти на запитання: «Хто ж був тією страшною силою, що наприкінці 50-х років XVII ст. в один день винищила цвіт російського війська?» І навіть підказка на кшталт: «Чи була не українське військо це вчинило?» — навряд чи зменшила б Ваші шанси на перемогу в грі проти членів клубу.

Упевненість у цьому вселяло хоч би те, що ця битва, яка відбулася лише через п'ять років після «вікопомного акту воз'єднання українського народу з братнім російським народом», не згадувалася в підручниках, про неї намагалися не говорити і в науковій літературі. Вельми прикметне, що навіть у народній російській пісні «Под городом, под Конотопом», де оплакується смерть російського князя-богатиря Семена Пожарського, котрому «пропели пеньє вечное» саме після цієї битви, жодним словом не згадується про «причетність» православного Війська Запорозького до безславної гибелі царських ратників. Уся провина перекладається на татар, калмиків, башкирів, які, «кабы черныя вороны», насадили на православних.

А поза тим саме війська українського гетьмана Івана Виговського з допомогою його союзника — кримського хана Мегмеда IV Гірея влітку 1659 р. здобули під Конотопом переконливу перемогу над царськими військами на чолі з воєводами князями М. Трубецьким, С. Пожарським, С. Львовим. Проте чи потрібна була Україні ця перемога? Чи прагнув до неї загалом не войовничий український гетьман? Адже, як відомо, навіть поганий мир ліпший за добру війну...

Вочевидь, навіть людям, далеким від професійних занять історією, набила оскомину тема «зради» гетьмана Івана Мазепи. Менше відомим є те, що опонент Мазепи Петро I, обґрунтовуючи доцільність ліквідації в Україні гетьманського сану, назвав зрадниками усіх відомих йому українських володарів, зробивши виняток лише для Богдана Хмельницького та Івана Скоропадського. Зрозуміло, що відкривати цей «почесний» список мав би наступник Богдана — Іван Остапович Виговський. Адже саме він, звичайно, поряд із Мазепою, є найбільше затаврований російською історіографією як «зрадник», «лях», «єзуїт», «прихований католик» тощо.

З історичних праць нерідко випливає, що ще за життя свого попередника Виговський плекав таємні наміри відірвати Україну від союзу з Москвою, реставрувати на українській землі польсько-шляхетські порядки і владу польського короля та навіть занепасти православу церкву. Абсурдність останнього звинувачення очевидна вже хоч би з того, що саме родина Виговських, посідаючи високі посади в Речі Посполитій, ніколи не поривала із православ'ям, а навпаки, всіляко дбала про його інтереси, виступала ініціатором закладення православних братств, опікувалася церковними справами. Так само важко повірити і в наміри гетьмана, відчувши у своїх руках усю повноту влади, зректись її на користь короля Речі Посполитої та польських магнатів. Деяко складнішою є проблема його ставлення до Москви.

Українські ура-патріотично налаштовані історики стверджують, що вже від самого початку Виговський, на відміну від Хмельницького, усвідомлював небезпечність тісного союзу з царем і намагався його позбутися. Насправді ж, прозріння до гетьмана прийшло згодом. Включившись у боротьбу за гетьманську булаву, Іван Остапович серйозно розраховував на підтримку саме царського уряду. Адже його взаємини з польською владою навряд чи можна назвати ідилічними — поляки вважали колишнього генерального писаря в уряді Богдана Хмельницького навіть послідовнішим противником польського короля, ніж сам гетьман.

З дипломатичного листування посла угорського князя можна довідатись, що між Москвою і Виговським існували навіть якісь таємні домовленості щодо підтримки царем кандидатури останнього на майбутніх гетьманських виборах. Проте з дипломатичного листування самого Виговського з царським урядом недвозначно випливає, що ця допомога, як, власне, і загалом визнання правомочності гетьман-

ського обрання, пов'язувалася російською стороною з його поступками у справі обмеження суверенітету Української держави на користь царя.

Поведінка царських послів в Україні свідчила про те, що Москві потрібен на чолі Війська Запорозького такий гетьман, якого, за влучним висловом самого Івана Остаповича, можна було, *«взявши за хохол, за собою водити»*. Зважаючи ж на надто великі політичні апетити тогочасного російського керівництва та відчуваючи за собою серйозну підтримку старшини, претендент відмовився від будь-яких поступок, задекларувавши намір продовжувати політику свого попередника. Саме з цього часу, з кінця літа — початку осені 1657 р., між Виговським і Москвою й пробіг чорний кіт.

Не бажаючи бути маріонеткою в руках бояр і воевод царя, у жовтні 1657 р. Іван Остапович скликає у Корсуні Генеральну раду. Змалювавши плани російської влади, гетьман зрікається своїх повноважень і кладе перед учасниками ради булаву.

Нині важко встановити, наскільки щирим був Виговський у своєму зреченні влади. Швидше за все, це був умілий політичний хід. Його правильність підтвердив наступний розвиток подій. Козацтво не лише повернуло йому гетьманський клейнод, а й висловило повну довіру його політичному курсу та присяглося підтримувати його акції, спрямовані проти зазіхань царських воевод.

Аби схилити на свій бік якомога більше впливової козацької еліти, Виговський на раді заявляє про свою готовність переглянути принципи засади функціонування системи політичної влади Гетьманату, добровільно поступившись цілою низкою своїх повноважень козацькій старшині й утвердивши тим самим повноцінну республіканську владну модель, значно порушену авторитарними методами правління Хмельницького.

Несподівані політичні ходи Виговського забезпечили зміцнення його авторитету. Отримавши повідомлення про одностайну підтримку Івана Остаповича учасниками Корсунської ради, царський уряд вперше офіційно визнає гетьманські повноваження Виговського та заявляє про відсутність намірів ревізувати характер українсько-російських відносин.

Однак здобута восени 1657 р. політична перемога в Корсуні в кінцевому підсумку виявилася для Виговського пірровою перемогою. Загравання гетьмана зі старшиною на тлі швидкого збагачення останньої та такого ж невпинного зубожіння рядового козацтва, намагання козацької еліти закріпити за собою в підданстві вільне селянство провокують в Україні поширення антистаршинських та антигетьманських настроїв. На чолі цих виступів — як це не прикро усвідомлювати — стає Запорозька Січ.

І тут варто зауважити, що роль останньої в процесах українського державотворення у вітчизняній історичній літературі часто-густо

надмірно ідеалізується, що не вповні відповідає історичній реальності. Адже саме лідери запорозького козацтва, шукаючи підтримки в боротьбі з гетьманським урядом, звертаються по допомогу до Москви, закликаючи одночасно її керівництво істотно обмежити прерогативи гетьманського проводу, залишивши за гетьманами лише ті владні повноваження, якими вони володіли, будучи підданими польського короля.

Внутрішня нестабільність в Україні та поява несподіваного союзника в особі Запорозької Січі дає змогу російській правлячій еліті, нехтуючи застереженнями давньогрецького філософа, спробувати вдруге увійти в одну й ту саму ріку...

Надана Москвою моральна підтримка антигетьманській опозиції значно примножила її сили. Навесні 1658 р. збройні антигетьманські виступи огорнули Запорозьку Січ, Полтавський полк і більшу частину Миргородського полку. Звернення Виговського до царя про допомогу в заспокоєнні бунтів успіху не принесли. Зважаючи на специфіку політичної ситуації, що склалася на той час у Центрально-Східній Європі, реальну військову допомогу в приборканні заколоту Іван Остапович міг отримати лише від Кримського ханату.

Зрозуміло, виникає закономірне запитання: чи варто було втягувати зовнішні сили у розв'язання внутрішнього конфлікту? Проте не можна забувати, що існуюча внутрішня криза значною мірою була спровокована також зовнішнім втручанням. Отож, не все так просто, як може видатися на перший погляд.

Географічно тогочасну Українську державу від Кримського ханату відділяла лише смуга нейтрального Дикого Поля. У вимірі ж політичному найкоротший шлях з гетьманської резиденції в Чигирині до ханського палацу в Бахчисараї пролягав через ...Варшаву. Адже українсько-російський договір 1654 р. розладнав козацьке братерство з кримчакми та натомість уможливив появу військово-політичного союзу Криму й Польщі, який зберігав свою правочинність наступних дванадцять років. І тепер, аби отримати військову допомогу кримського хана, Виговському потрібно було налагоджувати політичні відносини з польським королем.

Після того, як у березні 1658 р. розпочинаються українсько-польські консультації, у квітні в Україну вступає союзна Виговському кримська орда. За її підтримки на початку літа 1658 р. гетьману під Полтавою вдається здобути вирішальну перемогу над українською збройною опозицією.

Повідомляючи про результати Полтавської битви до Москви, Виговський жодним чином не натякає на прагнення розірвати стосунки з царем та всіляко намагається переконати у відсутності антимосковських настроїв у щойно укладеному союзі з Кримом. Проте у серпні 1658 р. на Лівобережжя вводяться царські війська на чолі з

белгородським воєводою Г. Ромодановським, в обозі яких знаходять собі притулок вцілілі після полтавського погрому лідери антигетьманської опозиції. Відомий своїм самоуправством Ромодановський з їх числа на противагу Виговському проголошує гетьманом Івана Безпалого, котрий якнайбільше підходив на роль гетьмана, якого російському воєводі можна було, «взявши за хохол, за собою водити».

З цього часу Виговському більше нічого не залишалось, як пришвидшити укладення угоди з польським королем, оскільки авторитету кримського хана виявилось замало, аби утримати Москву від інтервенції в Україну. Гадяцька угода 1658 р. проголосила появу на карті Європи нової федеративної держави — польсько-литовсько-української Речі Посполитої (тобто республіки). Названі політичні народи об'єднувалися як «вільні з вільними» та «рівні з рівними». Кожна з частин держави мала власні адміністрацію, фінанси, військо.

Вельми промовисто, що в тексті угоди Україна застерегла за собою право звільнення її збройних сил від участі у складі федерації у війні з Москвою, якщо до такої дійде справа. Більше того, гетьман Виговський, не полишаючи сподівань на можливість уникнення збройного конфлікту з Москвою, пропонував російській стороні приєднатися до польсько-литовсько-української унії. Причому, зважаючи на прагнення царя Олексія Михайловича бути одночасно і царем московським, і королем польським, і великим князем литовським, чернігівським, київським, малоросійським, волинським, подільським «і прочая, і прочая...», пропозиція українського гетьмана виглядала вповні реалістично. Принаймні ще з осені 1656 р. російське керівництво цілком щиро обговорювало з поляками можливість сходження царя на польський престол і проголошення особистої унії двох держав.

Ще реалістичніших обрисів набрали гетьманські пропозиції з кінця 1658 р., коли вірні Виговському війська спільно з кримськими татарами і польськими підрозділами вибили з Лівобережжя війська Ромодановського. Учасники таємної наради, що пройшла у лютому 1659 р. у палатах царя, також погодилися з тим, що з Виговським можна було б укласти угоду на підставі положень, апробованих у Гадячі. Щоправда, вона, на переконання радників царя, мала бути двосторонньою, без участі поляків і литовців. Разом з тим, вочевидь, аби бути більш переконливим на переговорах з українським керівництвом, боярину О. Трубецькому, котрий виряджався в Україну, було надано в розпорядження ...майже стотисячне царське військо.

Важко спрогнозувати, до чого могли призвести «переговори» з таким представницьким «посольством», до якого в Україні приєднались війська знайомого вже нам князя Ромодановського та загони

Івана Безпалого. Вочевидь, не було впевненості в їх позитивних результатах і в самого Виговського. А тому він не пристав на пропозицію Трубецького зустрітися за столом переговорів, саркастично поскаржившись на те, що вкрай небезпечно з боярами зустрічатися — на таких зустрічах можна і голову втратити.

Не вельми сподівався на них і сам царський воевода, який, щойно перетнувши український кордон, почав силою зброї «агітувати» козаків за царя. Чи не найбільше проявив себе у цій агітації вже знайомий нам зі згаданої на початку російської народної пісні князь Пожарський, котрий, як свідчить С. Величко, оволодівши містом Срібне, тамтешніх жителів «одних вирубав, а інших забрав у полон з усіма їхніми набутками».

«З тої поразки міг утекти хіба той, хто мав ...крилаті коні», — так прокоментував перспективи порятунку царських ратників у битві під Конотопом український літописець Самійло Величко.

А самій битві передувала героїчна оборона п'ятьма тисячами українських козаків під командою ніжинського полковника Григорія Гуляницького Конотопської фортеці, яку облягало й штурмувало сотисячне (!) царське військо Трубецького. Лише покликаючись на Божу допомогу, Божий промисел, можна пояснити те, як козакам Гуляницького вдалося втримати місто у своїх руках, відбиваючи постійні атаки настільки переважаючого противника з кінця квітня аж по кінець червня 1659 р.

Безпрецедентна стійкість оборонців Конотопа дала змогу Виговському буквально по крихтах зібрати вірні йому козацькі полки, закликати на допомогу кримську орду, мобілізувати полки волонтерів з Польщі, Молдавії, Валахії, Трансільванії. Проба сил відбулася 24 червня під селом Шаповалівка, де український гетьман розбив передовий роз'їзд супротивника. А 29 червня 1659 р., у день святих Петра й Павла, Виговський на чолі своїх інтернаціональних сил підійшов до Соснівської переправи під Конотопом. Не даючи ворогу опам'ятатися, гетьман з маршу атакував п'ятнадцятитисячний російський загін, що обороняв переправу. Драгуни Виговського відтіснили ворога за річку, а кіннота кинулася йому навздогін. Кримськотатарське військо було залишено в засідці.

Завдавши супротивнику чималих втрат, українські війська вступили в бій з полками князя Пожарського, що прийшли на допомогу відступаючим. Після цього Виговський віддав наказ про відхід своїх сил на попередні позиції, вдаючи втечу. Князь Пожарський та інші російські воеводи на чолі основних сил кинулись навздогін за ними й потрапили в задалегідь підготовлену засідку. Тільки-но переважна більшість царських ратників переправилася на другий берег річки, як по них із засідки вдарили татари. Тим часом українські козаки встигли зруйнувати переправу та нижче неї загатити річку. Вода розлила-

ся й унеможливила повернення російської кінноти на свої вихідні позиції. Важка царська кавалерія застрягла в багnistих місцях річки, «справжніх конотопах», як про неї писав один із сучасників подій. Помітивши зі стін Конотопа розвиток бою на переправі та поблизу неї, перейшли у наступ і знесилені облогою полки Гуляницького.

Результатом Конотопської битви стала вже згадана на початку одна з найбільш відчутних і ганебних поразок царських військ у другій половині XVII ст. За різними відомостями, на Конотопському полі полягло від 30 до 60 тисяч царських ратників. До полону потрапили царські воеводи: князь Пожарський, князь Львов, брати Бутурліни, князь Ляпунов та інші. Більшість з них попрямували в неволю до Криму. А згаданий вже неодноразово герой російської народної пісні князь Семен Пожарський за наказом хана був страчений у ханській ставці. Причиною цього стала не виявлена воеводою лицарська звияга на полі бою, а, швидше за все, брудна лайка, якою він обматюкав Мегмеда IV Гірея. Як пише з цього приводу Величко, Пожарський, «...розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм (розрядка наша. — Авт.) і плюнув йому межі очі. За це хан розятрився і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову».

Отримавши звістку про конотопську поразку воеводи Трубецького від Виговського, москвичі враз пригадали похід на Москву іншого українського гетьмана — Петра Сагайдачного. Як писав з цього приводу той самий Сергій Соловйов, «царська Москва затремтіла за власну безпеку; з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить за Волгу, у Ярославль...»

СТРІМКА ТА МІНЛИВА КАР'ЄРА ПРОВІНЦІЙНОГО СОТНИКА

Не раз і не два після смерті Богдана Хмельницького в Україні мінялися гетьмани, але лише одного разу цієї найвищої посади вдалося добитися рядовому сотнику. Ним був уродженець невеличкого черкаського села Медведівка Степан на прізвище Опара. Як трапилося так, що один із багатьох сотників Війська Запорозького, минаючи полковий уряд (а це виходило за рамки козацьких звичаїв), оголосив себе у 1665 р. найвищим урядовцем на Правобережній Україні? Що завадило Степану Опарі триваліший час утримувати гетьманську булаву? Які взаємовідносини були між ним та кримським ханом, котрий деякий час протегував гетьманові? На ці та інші питання, сподіваємося, читач знайде відповіді в цьому нарисі.

... Після втечі у 1665 р. гетьмана Павла Тетері до Польщі правобережне Військо Запорозьке опинилося у досить складній ситуації. Як з внутрішніх причин, так і з огляду на зовнішні подразники, ця частина колись єдиного гетьманату стала яблуком розбрату не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, а й поміж сусідніми монархами. У той час на Правобережжі відкривалося поле для честолюбних та відважних людей, які бажали пошукати щастя й спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву. Серед претендентів на неї були брацлавський полковник Василь Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник Василь Децик та герой нашої оповіді — сотник Медведівської сотні Черкаського полку Степан Опара.

Очевидно, місцем народження Степана було невеличке мальовниче село Медведівка, в якому згодом він стає сотником. На політичну арену козацької України Опара вийшов десь у середині 50-х років XVII ст., можливо, завдяки близькому знайомству з молод-

шим сином Богдана Хмельницького. Це й стало причиною того, що наприкінці 1660 р. молодий Юрась як гетьман призначає медведівського сотника керівником посольства Війська Запорозького до польського короля Яна Казимира.

Той рік був визначальним для історичної долі молодого козацької держави. Саме в цей період став очевидним факт політичного розколу серед її еліти, який поступово почав оформлюватися у поділ України на два гетьманати — Правобережний та Лівобережний. Козацька старшина за відсутності сильного лідера не змогла встояти перед натиском двох сусідніх монархів — польського й московського, кожен з яких намагався втримати українців під своєю владою. Протистояння українських і польських військ під Чудновим восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким від Переяславських угод 1659 р. з царем Олексієм Михайловичем і переходу під зверхність короля Яна Казимира. Умови чергової українсько-польської злуки були окреслені у так званому Слободищенському трактаті.

Однак час потребував додаткових домовленостей між гетьманом і королем через стрімкий розвиток подій в Україні. У дипломатичній інструкції, наданій С. Опари перед виїздом до Варшави, йому були поставлені такі завдання: 1) просити в короля, щоб той не допустив спустошення України кримським ханом; 2) домагатися, аби коронне військо, яке перебувало на українських землях, не кривдило місцеве населення й не займало на постій козацьких володінь; 3) висловити побажання, щоб король надав додаткове військо для походу на лівий берег Дніпра, де вже перебував наказний гетьман П. Дорошенко; 4) представити Яну Казимиру московського посла Сухотіна, який прибув до Ю. Хмельницького з грамотою від царя. З огляду на те, що більшість вимог українського уряду так і не були виконані Річчю Посполитою, це посольство на чолі з сільським сотником не можна назвати вдалим.

Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чути майже три роки. Очевидно, у цей час він перебував на території власної сотні й намагався вберегти її від татарських нападів, польських «пацифікацій» та внутрішніх бунтів. Така цілеспрямована політика С. Опари призвела до того, що навколо нього почали гуртуватися козаки з навколишніх містечок і селищ — Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки. Саме вони під керівництвом медведівського сотника підтримали лівобережного гетьмана Івана Брюховецького в його поході влітку 1664 р. на Правобережну Україну задля підкорення її своїй владі. Однак підпорядкування С. Опари лівобережному гетьману аж ніяк не означало піддання московському цареві. У цей час він пробує лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись отримати якнайбільше користі для своєї політичної

кар'єри. У листопаді—грудні С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Селім-Гіреєм. А в січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня у Лисянці. Вочевидь, це було зроблено, зважаючи на існування в той час польсько-татарського миру.

Однак визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише сприятливим політичним ходом С. Опари і стало засобом до унезалежнення Правобережної України за татарською допомогою. На середину 1665 р. сотник розсилає універсали до населення правобережних міст і містечок, в яких зовсім не згадувалося ні про підданство королеві, ні тим паче — цареві. Підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вона мала за Б. Хмельницького.

З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана П. Тетері (червень 1665 р.), що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили йому певну популярність серед правобережного люду і поширення чуток щодо можливого наступника Тетері в особі Опари. До речі, перед тим Тетеря, незважаючи на підданство медведівського сотника під його владу, негативно оцінював діяльність Опари, лякаючи останнього тим, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам в обмін на боярина Шереметєва, який тривалий час перебував у кримському полоні. Інші джерела стверджують, що Тетеря хотів «уступити йому (С. Опари. — Авт.) булаву запорозьку».

Як би там не було, але 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько тисячі козаків) С. Опара оволодів важливим у стратегічному відношенні полковим містом Уманню, звідки було вибито московську залозу, яка складалася з вісімдесяти осіб. Через деякий час його підрозділи захопили й Лисянку. Очевидно, саме в Умані С. Опара проголосив себе гетьманом правобережного Війська Запорозького і призначив генеральну старшину. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Я. Стахурський повідомляв короля Яна Казимира: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати Гетьмана, де й на орду сподівається». В іншому листі до канцлера Празького білоцерківський комендант зазначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (у тому числі білоцерківському і поволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду і обіцяючи всім ханську протекцію. Коли офіцери польського гарнізону в Корсуні просили в нього провіанту, то Опара їм відповів: «...ідіть туди, де хліб, а ми вас у Корсуні не потребуємо». Отже, бажання С. Опари визнавати верхність польського короля є фікцією, підсумовував Стахурський.

Розуміючи, що кримський хан Селім-Гірей, хоча й є монархом і володарем сильної військової держави, але разом з тим має свого протектора — султана Османської імперії Мегмеда IV, самопроголошений гетьман Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опари проти московських залог. Можливо, що, крім цього, послі Опари просили в султана допомоги в незалеженні й від Речі Посполитої.

Деякою мірою Мегмед IV пішов назустріч проханням козаків: у кінці липня він вислав на допомогу Опари елітний підрозділ, який очолив мурза Кан Мехмед. Окрім того, Порта не заперечувала щодо участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до нього приєдналися загони кримчаків на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч осіб).

Мабуть, десь на початку липня 1665 р. С. Опару все-таки було обрано на козацькій раді на гетьмана. Опосередкованим свідченням цього є те, що до складу його генеральної старшини погодилися увійти такі заслужені козацькі політики й військові діячі, як П. Дорошенко (він став генеральним обозним) та С. Фридрикевич (генеральний осавул). Очевидно, вони б не пішли на порушення козацького звичаєвого права й не підтримали Опару на гетьманстві, якби той не утвердив себе через обрання на загальній раді правобережного Війська Запорозького.

За даними джерел, у липні під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Це дуже налякало правлячі кола Речі Посполитої, які намагалися різними засобами протидіяти зростаючій силі Опари. Місію опору задумав С. Опари в Україні бере на себе керівник однієї з найукріпленіших фортець на Правобережжі, білоцерківський комендант Я. Стахурський. Розсилаючи листи через своїх агентів до Чигиринського, Чернігівського й, власне, Білоцерківського полків, він намагався протиставити їх гетьману. Однак Опара відразу зреагував на це — він знову засвідчив свою вірність польському королю і в середині липня вислав до Яна Казимира своє посольство. Воно мало на меті просити затвердження С. Опари на гетьманстві, а також вимагати усунення з України польських залог. На час перебування його дипломатів у Варшаві правобережний гетьман видає наказ не видавати провіанту полякам, які знаходилися в українських фортецях.

Одночасно з дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планує вирушити в напрямку Канева. Метою цього походу

було захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправи військ на лівий берег Дніпра задля прихилання на свій бік Лівобережної Гетьманщини. Однак спочатку Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня разом з турками і татарами прибув Кан Мехмед. Після численних штурмів Мотовилівки (татари атакували також Фастів і Васильків), де мужньо оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка і Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про з'єднання основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допускати цього, Опара висилає Кальницький і Уманський полки разом з п'ятитисячним татарським загоном у район можливого з'єднання своїх противників. Цей наказ гетьман віддав 27 серпня, а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду у районі Богуслава.

Ось як влучно описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «... 18 дня серпня (за старим стилем. — Авт.) той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели; також його радників зв'язали, а йому, як Іуді другому, подарували кайдани на шию і залізо на ноги...».

Що ж спричинило таке підступне ув'язнення гетьмана Степана Опари його вчорашніми найближчими спільниками? Як на нашу думку, тут мав місце збіг багатьох обставин. Насамперед Опарою були незадоволені татари, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислуховувався до настанов представників хана. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, а й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати». Певну роль в усуненні С. Опари зіграв також Я. Стахурський, який постійно намовляв Кан Мехмеда і татарських мурз до цього. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до його оборонців: «... якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом, і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати». З цих висловлювань можна зробити висновок, що незадовго до цього Дорошенко вже мав переговори з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх

прихильників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидно також, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками, в тому числі й бунчужним Жилкою», Дорошенка не було затримано, і він перебував у татарському таборі не як полонений на відміну від своїх нещодавніх соратників.

Разом з найближчими сподвижниками С. Опару відразу ж відправили до Бахчисарая, але тут знову в події втрутився Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти колишнього гетьмана), який *«усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання, послали і з дороги вернули»*. Метою повернення опального гетьмана стало те, що його *«Дорошенко до своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»*.

Спочатку С. Опару разом з товаришами (окрім генерального судді Радочинського, генерального бунчужного Жилки та полковника Цара) помістили у в'язницю білоцерківської фортеці під нагляд його давнього ворога коменданта Стахурського. Щоб звільнитися з неволі, Опара на допиті у коронного урядовця обіцяє, що на догоду Речі Посполитій згоден впровадити в Умані польську залогоу та привести під владу короля Запорозьку Січ. Задля отримання волі та виконання своїх обіцянок ув'язнений гетьман пропонував комендантові залишити заручниками свого сина й дружину.

Однак і це не допомогло Опарі. 10 жовтня 1665 р. під Равою-Мазовецькою послали від Дорошенка старшини В. Донець і Д. Пиляй передали колишнього гетьмана королю Яну Казимиру. Француз П. Бончі, який на момент передачі Опари знаходився при королівському дворі, доніс 15 жовтня у Францію про намір короля стратити козацького гетьмана. Не можемо дати точної відповіді на питання, коли помер чи був страчений герой нашого нарису, адже з 1666 р. відомості про нього зникають з історичних документів. Разом з тим можемо зробити окремі висновки щодо його політичної та військової діяльності як гетьмана Правобережної України.

Хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара після відмови свого попередника Тетері від задумів Б. Хмельницького намагався відродити багато чого з політики останнього. Одним з перших його кроків в економічній сфері стало відібрання маєтностей у польської шляхти, яка вже було поверталася в Україну з військами Яна Казимира. Закликами доби Хмельниччини С. Опарі вдалося на деякий час консолідувати козацтво Правобережної України, яке втомилася від довголітніх війн. На козацькій раді він виступив із гаслом: *«Одміряти ляхам границю по Случ»*. Цей гетьман першим практично впровадив у життя турецький напрям в українській зовнішній політиці козацької доби. Саме шляхом Опари пішов його наступник

гетьман П. Дорошенко, який добивався незалежності України від Московської держави і Речі Посполитої за допомогою Османської імперії та Кримського ханства.

Очевидно, саме відвертий радикалізм як у внутрішніх, так і зовнішніх заходах не дав змоги Опарі довше втримати гетьманську булаву. Його політична кар'єра була занадто стрімкою, але й короткочасною, оскільки тривала всього два місяці — з 11 червня до 18 серпня 1665 р. Він став заручником політики Кримського ханства та їхнього зверхника в особі турецького султана Мегмеда IV на примирення з Річчю Посполитою. З іншого боку, всередині уряду С. Опари проти нього сформувалася опозиційна партія старшин навколо полковника і сподвижника Хмельницького Петра Дорошенка, який уособлював родовите козацтво. Сам же Опара був вихідцем з низів і, минаючи ієрархічну драбину Війська Запорозького (не будучи полковником і генеральним старшиною), вперше в новій історії України був обраний на гетьмана з посади провінційного сотника.

ПІДВІСКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ КОРОЛЕВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОЧИТАННІ, АБО ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО В РОЛІ КОРОЛІВСЬКИХ МУШКЕТЕРІВ

Завдячуючи непересічному таланту французького романіста, українському читачеві добре знайомі сюжети французької історії, пов'язані з ім'ям королеви Франції Анни Австрійської та вірних слуг її чоловіка Людовіка XIII королівських мушкетерів, котрі серед іншого, за інформацією Олександра Дюма-молодшого, уславились і подвигом повернення діамантових підвісок королеви, необачно подарованих нею своєму коханцеві, фавориту англійських монархів Якова I та Карла I герцогу Джорджу Бекінгему.

Численні ж народні перекази про славні звитяги українського козацтва на крайньому сході тогочасної Європи, причому в ті самі часи, коли в західній її частині жили та діяли славнозвісні мушкетери Людовіка XIII та його сина і наступника Людовіка XIV, переконують у тому, що лише через брак уваги талановитих майстрів слова до пригод наших далеких предків Європа не має змоги порівняти їх подвиги з діяннями д'Артаньяна та його товаришів. Приклади ж численних, часом, здавалось би, зовсім неймовірних пригод українського козацтва заповнюють аннали буремної історії Європейського континенту. Містяться в них згадки і про спільні ратні подвиги запорожців і королівських мушкетерів під Дюнкерком, і про плани широкого залучення перших на службу до французької королеви, до речі, сучасниці Анни Австрійської — Марії-Луїзи Гонзаги.

Проте перш ніж розповідати про ці масштабні плани, вочевидь, варто згадати про саму королеву. Тим паче, що її бурхливе особисте життя та придворне інтриганство заслуговують не меншої уваги, аніж, скажімо, барвисто описані Дюма пригоди королеви Анни.

Марія-Луїза Гонзага де Наварра народилась у 1611 р. в сім'ї правителя Мантуї князя Карла I. Рано залишившись без батька, принцеса вже замолоду продемонструвала неабияке честолюбство та здатність до холодного, м'яко кажучи, далеко не вельми морального розрахунку. Аби отримати у своє розпорядження весь батьківський спадок, Марія-Луїза віддала двох своїх неповнолітніх сестер на виховання до монастиря, плакаючи надію залишити їх у монастирських стінах назавжди. Сама ж тим часом перебралася до Парижа до свого родинного палацу, розташованого безпосередньо поблизу Лувру, аби мати можливість відігравати при дворі французького короля Людовіка XIII поважну роль.

Молода принцеса мала вроджений талант до придворних інтриг, у розкручуванні яких вдало маніпулювала більш чи менш впливовими вельможами з оточення короля. Бурхливі романи з герцогом Гастоном Орлеанським, маркізом де Гешвер, графом Лангероном змінювали один одного, змушуючи двір раз по раз згадувати Марію-Луїзу в світських новинах. Однак, безперечно, найбільшого розголосу набув її любовний роман з фаворитом короля, молодим красунчиком Анрі де Сен-Маром, сином маршала Еффіа. Сен-Мар виконував найконфіденційніші доручення Людовіка XIII, користувався майже повною довірою кардинала Рішельє і відтак видавався Марії-Луїзі найвигіднішою партією для одруження. Чи не єдиним недоліком претендента було його низьке походження — він був лише дворянином короля і не мав гучних титулів. Однак Марія-Луїза, враховуючи наближеність обранця до монарха, сподівалась швидко поправити становище. Перед Сен-Маром було поставлено умову: одруження відбудеться лише в тому разі, коли він отримає титул герцога чи конетабля.

Окрилений такою перспективою юнак (Сен-Мару на той час ледве виповнилось двадцять, а Марії-Луїзі тридцять) звернувся по допомогу до свого покровителя Рішельє. Проте у відповідь почув таке, що виявилось для нього справжнім шоком: «Не забувайте, що Ви лише простий дворянин, звеличений милістю короля, і мені не зрозуміло, як Ви могли розраховувати на такий шлюб. Якщо герцогиня Марія дійсно думає про таке заміжжя, то вона ще більш безумна, аніж Ви!» — гнівно відчитав кардинал свого протеже.

Завдана Рішельє сердечна рана підштовхнула Сен-Мара до участі в заколоті проти всесильного кардинала, до якого долучилися також герцог Гастон Орлеанський та герцог Булонський. Змовники розраховували на воєнну підтримку Іспанії. А платою за мужність Сен-Мара мала стати не лише рука Марії Гонзаги, а й місце, яке посідав при дворі кардинал Рішельє. Насправді ж 12 вересня 1642 р. 22-літній претендент зайняв місце не на вершині політичного Олімпу Франції як перший міністр короля, а на ешафоті.

Трагічний кінець свого коханця не відбив у Марії Гонзаґи потяг до романтичних пригод і придворних інтриг, які, втім, у її виконанні вельми тісно переплітались. Наступною гучною пригодою родовитої дами став бурхливий зв'язок з молодим герцогом Енґієнським принцом Людовіком Конде, визнаним після перемоги над іспанцями при Рокруа в Арденах 1643 р. одним з найкращих на той час європейських полководців. Принц Конде не йшов у будь-яке порівняння з Сен-Маром. Він був першим після Орлеанської лінії князем королівського дому. Зважаючи на малолітство Людовика XIV, будь-яке посилення впливів Конде надзвичайно болісно сприймалося тогочасним керівництвом Франції. А тому наступник кардинала Рішельє, перший міністр, а по суті, повноправний правитель Франції кардинал Мазаріні з великим полегшенням сприйняв звістку про сватання до Марії-Луїзи польського короля Владислава IV Вази, сподіваючись у такий спосіб звільнити себе хоч би від інтриг принцеси з Наварри.

5 листопада 1645 р. у Парижі відбулося сватання Владислава IV та Марії-Луїзи. Невдовзі наречена прибула до Варшави. Проте подружнє життя з уже доволі зрілим королем (19 квітня 1645 р. йому вже виповнилося 50 років) для французької принцеси розпочалося з великих проблем. Навздогін за нею з французької столиці на береги Вісли долетіли чутки про неймовірні амурні витівки майбутньої дружини одного зі стовпів християнства в Європі. До вух побожного і до того ж вельми ревнивого нареченого долинув не лише довгий перелік її коханців, пліткували й про народження в Марії-Луїзі доньки, на батьківство котрої претендувало щонайменше декілька французьких вельмож.

Під впливом цих розмов Владислав висловив твердий намір розірвати шлюбну угоду, але тут у справу втрутилися агенти Мазаріні, й врешті-решт 8 квітня 1646 р. у Варшаві таки відбулося вінчання польського короля з нареченою з Франції. Важко, звичайно, повірити в те, що Владислав вибачив їй чи вирішив не звертати уваги на пліткування поза його спиною. Проте польський король на той час виношував задум організації широкомасштабного хрестового походу проти Османів і підтримка його задуму Францією була більш ніж доречною. За таких умов інтереси державні переважили мотиви особисті...

Не допущена до серця вінченосного чоловіка, Марія-Луїза знайшла собі відряду в тому, на чому також непогано розумілася, — у придворних інтригах, намагаючись підкупом чи якимись послугами переманити на свій бік впливових вельмож Владислава IV. До речі, з переїздом до Варшави вона була змушена більшою мірою послуговуватися своїм другим ім'ям — Луїза, оскільки богобоязливий король Владислав відмовив їй від використання імені Марія, котре, на його думку, мало залишитися для вшанування «Найсвятішої Пани», тобто

Пречистої Діви Марії. Отож, з 1646 р. наваррська принцеса, а нині королева Речі Посполитої стала Людвікою Гонзагою, лише час від часу підписуючи свої листи подвійним іменем Людвіки-Марії.

Перші вагомі плоди цілеспрямованої придворної гри, скерованої на формування при дворі власної партії, королева збрала вже через два роки після свого прибуття до Варшави. 20 травня 1648 р. несподівано помирає король Владислав IV. Животіти до кінця своїх днів у Польщі, сподіваючись на мізерні подачки з геть уже занедбаній королівській скарбниці Речі Посполитої, або ні з чим повернутися на батьківщину під нагляд агентів Мазаріні, котрий в цей час доволі впевнено керував країною за малолітнього Людовика XIV, — ось ті найбільш реальні перспективи, що їх вималювала перед королевою-вдовою кончина польського короля. Однак у тій неймовірній круговерті подій і важких потрясінь, що випали на долю нової батьківщини Людвіки-Марії у середині XVII ст., їй поталанило відшукати прийнятнішу альтернативу, що відкривала шлях на вершину влади.

Через своїх приятелів і протеже королева-вдова при обранні наступника Владислава IV зуміла провести через сейм і сенат ухвалу про свій шлюб з новообраним королем, котрим став молодший брат покійного чоловіка Ян II Казимир. Доброзичливці королеви подали справу таким чином, що, власне, земським послам і сенаторам більше нічого не залишалось, як погодитися на це: *«Оскільки ж різні випадки трапляються, і королівська скарбниця вичерпана, а коли б з'явилася нова королева, то Річ Посполита мусила б подбати про видатки на посольство і її посаг, тож додано численні обставини за тим, аби вдова, дружина брата, наново коронована, вступила в подружні стосунки».*

Отож, як бачимо, головним і вельми переконливим аргументом для шляхти та магнатерії виступали міркування фінансові — аби одруженням монарха не завдавати шкоди власним гаманцям. Стосовно ж реакції широких суспільних верств на цю небачену раніше ухвалу, то тут вчувався страх і засудження. Більшість сприймала одруження новообраного короля з братовою як кровозмішення. Найрішучіше з числа тих, хто мав право суспільного голосу, виступив перемиський католицький біскуп Павел Пясецький, думка котрого, однак, не отримала належної підтримки інших авторитетів Речі Посполитої. А тому, коли для формального заспокоєння власного сумління бракувало вагомих аргументів і прецедентів, то кожен з успіхом міг би підписатися під заявою канцлера Радзивілла: *«Я, правду кажучи, завжди був проти цього [одруження], та коли вже не міг йому перешкодити, кинув таких кілька слів: «оскільки бачу, що й духовні керівники нашого сумління, погоджуються на королівську пропозицію, гадаю, що й мені, мирянину, випадає облишити сумніви...»*

Шлюбний союз Людвіки-Марії Гонзаги та Яна II Казимира було укладено 1 березня 1649 р., і його гарантом виступив не хто інший, як французький король Людовік XIV Бурбон. Та чи міг прославлений Король-Сонце (як його згодом величали не лише у Франції, а й у цілій Європі) гарантувати своїй одноплемінниці сімейне щастя з Яном II Казимиром?

За відгуками сучасників, новий король мав досить приємну вроду, був не настільки зашорений у своїх поглядах на життя, як його суперник у боротьбі за королівську корону рідний брат Кароль-Фердинанд. Проте натомість мав характер дуже неврівноважений і був вельми ласим до чужих жінок. Та й загалом Ян II Казимир — одна з найтрагічніших постатей на польському престолі. Уже сучасники тлумачили його вибиті на монетах-тинфах ініціали «I.C.R.», тобто «Ян Казимир Король», як «*Initium Calamitatis Regni*», що перекладається як «Початок нещастя Королівства».

Насправді ж початок занепаду однієї з найпотужніших держав Європи кінця XVI — початку XVII ст. було покладено козацьким повстанням в Україні, яке очолив гетьман Богдан Хмельницький, до речі, завербований ще 1646 р. королем Владиславом IV до участі в поході на турків. Наступна хвиля нещастя Речі Посполитої розпочалась уже із залучення Хмельницьким до війни з поляками Московської держави в січні 1654 р. Під враженням успіхів московських та козацьких військ на території Великого князівства Литовського в другій половині 1654 — початку 1655 р., коли перед царем капітулювала більша частина литовських міст, у тому числі й сама столиця Вільно, війну Яну-Казимиру оголошує войовничий представник шведської гілки династії Вазів Карл X Густав. Відомий українському читачеві передовсім з історичної прози Генріха Сенкевича, екранізованої режисером Єжи Гофманом, так званий шведський Потоп став одним із найтрагічніших потрясінь Польської держави, яке тільки-но випало на її долю. Лише за декілька місяців шведська армія окупувала майже всі польські землі. Шляхта і магнати зрікалися влади Яна II Казимира та добровільно складали присягу Карлу X. Польський король і королева та їх двір змушені були рятуватися втечею з країни.

Саме в часи цієї втечі, коли Ян-Казимир неймовірно занепавав духом і виношував плани добровільної *абдукації*, тобто зречення королівської корони, неймовірно зростає вплив на державні справи його амбітної й доволі вольової дружини, котра не втрачала тверезості думки навіть у найзагрозливіші моменти свого життя.

Аби не бути заручницею волі свого неврівноваженого чоловіка й не втратити у разі його зречення влади (надій на одруження з черговим королем Речі Посполитої Людвіка Гонзага уже, вочевидь, не плекала), в голові у королеви зароджується геніальний план щодо зведення на польський престол свого протеже, котрий став би для неї

гарантом збереження реального владного впливу. За задумом королеви наступним польським монархом обов'язково мав стати зять однієї з її молодших сестер, котра, незважаючи на старання Марії-Луїзи, все ж покинула стіни монастиря і вийшла заміж за надрейнського палатина Едварда. Саме вона, вибачивши польській королеві її інтриги, пов'язані із запроторенням своїх молодших сестер за монастирські мури, на початку 1655 р., у найтяжчі часи поневірянь вінценосного подружжя поза межами своєї країни, надіслала Людвіці-Марії таку необхідну їй матеріальну допомогу. Розчужена королева, котра в той час якраз гарячково обдумувала плани гарантування собі спокою на майбутнє, і вирішила звести чоловіка своєї племінниці палатинки Анни-Анрієти-Джулії на польський престол.

Щоправда, на той час Анна була неодружена. Проте ця перешкода, вочевидь, сприймалася Людвікою Гонзагою як одна з тих, які було найлегше подолати. Була б наречена, на чоловіка якої очікував трон, а нареченого для неї завжди можна відшукати. Спершу вибір королеви припав на представника австрійського правлячого дому Кароля-Йосифа. Великою перевагою того була його належність до Габсбургів. А саме вони виступали посередниками в процесі замирення польського короля зі Швецією. Австрійкою була й мати Яна-Казимира. Щоправда, її невістка Людвіка-Марія у Відні все ж сприймалася як чужачка. Значно ближчим останній був Париж. І саме на спорідненому з представниками правлячої династії Бурбонів — принцові Анрі-Жюльєну (синові свого колишнього коханця Великого Конде) — й зупинила свій вибір польська королева як на претендентові на руку і серце Анни-Анрієти-Джулії та, що не менш важливо, кандидатів на польську корону.

Знаючи мінливість придворного життя та не бажаючи бути обманутою після смерті чи зречення Яном II Казимиром трону, королева Людвіка та її оточення задумали безпрограшний варіант, суть якого зводилася до впровадження в державне життя Речі Посполитої принципу *vivente rege*, тобто обрання наступника престолу за життя та правління його попередника. Ясна річ, що це надавало великі можливості королівській партії домогтися зведення на престол не особи, яка б стала розмінною монетою в переделекційних змаганнях шляхти, а того претендента, котрий би найбільше влаштував існуючу владу.

Зрозуміло, що впровадження *vivente rege* означало б кардинальну реформу державного устрою Польсько-Литовської республіки. До того ж реформу, яка істотно посилювала королівську владу та, натомість, серйозно обмежувала «золоті шляхетські вольності» — поняття, що у другій половині XVI—XVIII ст. у Польщі та поза її межами стало прозивним. А тому починати таку серйозну справу можна було лише за належної підтримки як усередині країни, так і поза її межами.

На зовнішньополітичній арені на роль вагомого союзника претендувала, зрозуміло, Франція. Це й не дивно, з огляду на те, що зведення на польський престол Анрі-Жюльєна принца Конде відірвало 6 Річ Посполиту від союзу з одвічним суперником Бурбонів — австрійськими Габсбургами. Значно важче було знайти потужного союзника всередині країни, серед шляхти, котра над усе боялась втратити хоч би частину своїх виняткових прав. І тоді в королівському палаці визрів геніальний за простотою і масштабністю план — перетягання на свій бік українського козацтва.

У Варшаві ще добре пам'ятали, що взимку 1648 р. в Україні повстання вибухнуло саме під лозунгами захисту сильної королівської влади в республіці та обмеження всевладдя «королев'ят» — свавільних і непідконтрольних у своїх діях магнатів і великих шляхтичів. Те, що за роки розгортання визвольної боротьби лозунги значно трансформувалися, і для Богдана Хмельницького та його оточення вже з першої половини 1649 р. йшлося про утвердження в Україні свого «козацького панства», тобто власної держави, трохи міняло ситуацію, але загалом у прийнятних для короля та королеви межах. Адже в умовах впровадження нового устрою Речі Посполитої козацтво було їм потрібне не лише як військова сила, а й потужний політичний союзник. Зробити ж з Війська Запорозького такого союзника можна було лише допустивши козацтво до участі у сеймах та виборах короля.

Як сніг серед літньої спеки впало навесні 1658 р. на голови лідерів антикоролівської шляхетської опозиції та представника австрійських Габсбургів у Варшаві барона фон Лізоллі повідомлення про наміри королівського двору допустити козацтво до повноцінного політичного життя республіки. Проте, відчувши в собі після визначних воєнних звитяг і плідної політичної праці з побудови «власного панства» неабияку силу, українське керівництво на переговорах, що завершилися у вересні 1658 р. під Гадячем укладенням українсько-польської унії, поставило вимогу про закріплення за козацькою Україною широких прав федеративної частини Речі Посполитої — Великого князівства Руського, яке постало б поруч з Королівством Польським і Великим князівством Литовським.

Гостро потребуючи підтримки української сторони, двір не лише не заперечував цьому, а й щедро обдаровував земельними пожалуваннями в Україні та Білорусі козацьких лідерів — Івана Виговського, Павла Тетерю, Івана Нечая, Івана Грушу, Григорія Гуляницького, Данила Виговського, Григорія Лесницького та інших впливових козаків. Досить важливу роль у стосунках з козацтвом у цей час відіграє й королева Людвіка. Український гетьман Іван Виговський, друга по ньому особа в Гетьманаті Юрій Немирич та інші старшини адресують свої послання до Варшави не лише королю чи канцлеру великому коронному, а й обов'язково королеві. Вельми показовим

щодо цього є те, що інформацію про остаточну готовність керівництва Війська Запорозького перейти під зверхність польської корони та розпочати війну з Москвою спершу, 28 липня 1658 р., гетьман Виговський надсилає королеві Людвіці, а вже наступного дня Яну II Казимиру.

Француз за походженням, П'єр де Нуайє, котрий виконував обов'язки особистого секретаря польської королеви і через котрого велося все її листування, в тому числі й таємне, восени 1658 р. з дивовижною послідовністю, можна сказати, навіть систематичністю, занотовував до свого щоденника факти зносин Людвіки з українським козацтвом. Особливу активність з українського боку в цей час, крім гетьмана Виговського, виявляв також білоруський полковник Іван Нечай — молодший брат легендарного полковника Данила Нечая та зять гетьмана Богдана Хмельницького. Саме Нечай у листопаді 1658 р. обіцяв королеві виставити в поле проти будь-якого неприятеля, на якого вона вкаже, не менше 20 тисяч вояків. Як інформує далі де Нуайє, характер особистих контактів Людвіки-Марії з Виговським та Нечаєм з якихось каналів стали відомими королівській опозиції і «...ті запобігання одного й другого занепокоїли наших республіканців, котрі усвідомлювали, що королева задумує якісь замаху на їх свободу». Цілком імовірно, що опозиціонери здогадувалися, що за певних обставин тими «неприятелями королеви» можуть бути вони самі, й українські козаки таки виконують свою обіцянку, дану Людвіці.

Вона ж, вірна своїм звичкам і принципам ведення придворної боротьби, ще на початку вересня 1658 р. уступила Виговському, Тетері та Нечаю маєтності, відписані на її ім'я в Україні, які перед війною приносили їй щорічного прибутку в розмірі 40 тисяч літрів.

Однак маневри королеви та Яна II Казимира, котрий дедалі більше підпадав під вплив своєї амбітної дружини, спрямовані на перетягання на свій бік українського козацтва, опозиція швидко розгадала, вчинивши неймовірний спротив ратифікації Гадяцької угоди на Вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. Аби переконати шляхетських послів у своєчасності завершення однієї з найбільших і найтрагічніших в польській історії «козацької війни», королівська партія погодилася на перегляд засад угоди з метою нівелювання негативних наслідків для шляхетського загалу республіки, певна річ, на шкоду козацьким інтересам. Врешті-решт, саме спроби ревізувати гадяцькі постанови шляхом обмеження козацьких прав, вчинені шляхтою, у поєднанні з неприйняттям унійних положень радикально налаштованими козацькими лідерами й позбавили Європу можливості поспостерігати за народженням нової федерації центральносхідних народів.

Крах гадяцької системи, а відтак й ідеї залучення українського козацтва до політичного життя Речі Посполитої як важливого союз-

ника королівського двору не означав відмову королеви від задуму щодо зведення на польський престол свого протеже, причому ще за правління Яна II Казимира. Ареною найбільш жорсткого політичного протистояння прибічників і противників запровадження *vivente rege* стали засідання сеймів 1661 та 1662 рр. Причому після того, як восени 1660 р. Військо Запорозьке, очолюване гетьманом Юрієм Хмельницьким, повернулось у підданство польському королеві, боротьба за проведення реформи державного устрою Речі Посполитої знову тісно пов'язувалася із допущенням українського козацтва до активного політичного життя республіки.

Напередодні та в часи проведення сейму 1661 р. на голови козацької старшини вилився цілий шквал королівської щедрості. Універсали на володіння в Україні містами, містечками, хуторами та ґрунтами одержали Ю. Хмельницький, І. Креховецький, С. Опара, Г. Лесницький, брати Петриківські, В. Виговський, брати Глосінські, П. Тетеря, Г. Гуляницький, Олена Хмельницька-Виговська та багато інших. Королівські універсали, відправлені в Україну представникам адміністрації Речі Посполитої та шляхті, рекомендували їм поводитись із козацтвом якомога толерантніше, не провокуючи конфліктних ситуацій та не намагаючись відібрати у них ґрунти й угіддя, які раніше їм належали.

На сеймі король виступив із запальною промовою, серед іншого схиляючи шляхту до ратифікації мирної угоди з Військом Запорозьким 1660 р. як запоруки процвітання спільної вітчизни. Проте досвідчених сеймових депутатів годі було обманути словами про добробут Речі Посполитої. Кожна зі сторін вкладала у них власний зміст. Для шляхти символом процвітання республіки були непорушні шляхетські права і вольності. Король же у промові 4 липня 1661 р. переконував присутніх у тому, що відмова від державних реформ і запровадження *vivente rege* спричинить не лише подальший занепад вітчизни, а й призведе до поділу її земель сусідніми державами. Врешті королівська партія в ході сеймових дебатів зазнала поразки. Такою ж безуспішною виявилася й наступна спроба, вчинена на екстраординарному сеймі 1662 р.

Ще більше ускладнилося становище вінценосного подружжя Речі Посполитої після того, як після сейму 1661 р. по країні стали створюватися так звані військові конфедерації, що виступали за негайне погашення королівською казною заборгованості воякам за попередні роки війни зі Швецією та Московщиною. Для того, аби обезголовити опозицію, королівський двір викликав на суд маршалка сейму, а заодно й гетьмана польного коронного Єжи Любомирського, котрий фактично очолював антикоролівські сили у коронному війську та користувався неабиякою підтримкою шляхти. Після того, як Любомирський знехтував викликом на суд, під тиском Яна-Казими-

ра сеймовий суд, визнавши гетьмана винним в образі королівського маєстату, намірі детронізувати монарха та державній зраді, засудив його до позбавлення посад і майна, втрати честі та смертної кари.

Бажана для королівського двору постанова сеймового суду не принесла королеві Людвіці такого жаданого спокою. Навпаки, вона розколола польське суспільство на прибічників і противників короля. Країна потрапила в смугу жорсткої громадянської боротьби. Двір вельми гостро потребував військової допомоги. Адаже антикоролівський рокош Любомирського підтримували урядові кола Австрії та Бранденбургу. Імператор Леопольд I та маркграф Фрідріх Вільгельм надали опальному польському вельможі грошову допомогу, на яку він найняв іноземне військо та мобілізував власних прибічників у коронній армії. За таких умов король і королева знову згадали про українських козаків. Навесні 1663 р. правобережний Гетьманат очолював колишній королівський секретар, стольник полоцький Павло Тетеря. Саме йому було й відправлено наказ негайно мобілізувати вірні королеві козацькі полки (яких мало бути не менше 10 тисяч) та привести їх у Польщу для бойових дій проти конфедератів.

Цікаво, що ця вкрай важлива і делікатна місія була покладена на тогочасного покойового польського короля — молодого шляхтича з України, а в майбутньому її гетьмана Івана Мазепу. Посланцеві було наказано після запевнень у зичливості короля та всієї Речі Посполитої до свого вірного Війська Запорозького передати монарший наказ скупчити найпізніше на початку травня козацькі полки під Тернополем, аби, об'єднавшись там з татарськими ордами кримського хана Мегмеда IV Гірея, бути готовим вступити на польські землі. Врешті, коли татари з якихось причин не будуть готовими до виступу, Військо Запорозьке повинне було виконувати покладену на нього місію власними силами.

Ян II Казимир наказував українському гетьману військо виставити «на вибір», на добрих конях і з добрим риштунком, а крім того, при «вірній і зичливій королю» старшині, під командою самого гетьмана Тетері чи полковника Григорія Гуляницького (інструкція особливо наголошувала на участі останнього в поході, але причини бажаності його залучення королівська адміністрація не довірила паперу — Мазепа їх мав переповісти Тетері усно).

Королівський посланець отримав також доручення зав'язати контакти і з поки що вороже налаштованими до Яна II Казимира лівобережним козацтвом під орудою Я. Сомка та запорожцями, переконуючи їх розірвати з Москвою та повернутися в підданство королю. З королівської канцелярії Мазепі було надано універсали Яна II Казимира, звернуті до лівобережного та запорозького козацтва як до своїх вірних підданих. Щоправда, доцільність своєї подорожі за Дніпровські пороги та на Лівобережжя посланець мав узгодити з гетьманом Тетерею.

Пояснюючи причини, які спонукали двір звернутися по допомогу до українського козацтва, монарх найперше звертав увагу на аспекти політичні: «а чиниться то для слави посполитої, аби то світ польський бачив і неприятелі Його Королівської Милості переконалися в тому, що він має такого гетьмана і таких вірних собі підданих з козаків, що кожного часу при достоїнстві Його Королівської Милості голови свої покласти готові». Що правда, розвиток подій переконливо вказував на те, що одним лише політичним тиском справа не обмежилася б — вишколене козацьке військо та при добрих конях і належному озброєнні двір міг використати й для значно вагоміших справ...

Таким чином, перед українським козацтвом вимальовувалася унікальна перспектива власного збройного втручання у внутрішні справи Польщі. Однак скористатися з нагоди Тетері не випало. На той час проти нього в Україні вибухнуло повстання, й гетьман усілякими способами відмовлявся від відправки своїх козаків на коронні землі.

Тим часом громадянська війна в Польщі тривала й надалі, множачи жертви з обох сторін. Лише в серпні 1667 р., після кровопролитної битви прибічників і противників короля поблизу села Монтви, сторони погодилися піти на компроміс. В його основі лежала відмова Яна II Казимира від елекції *vivente rege*, проголошення ним повної амністії всім учасникам антикоролівського рокошу та виплати коронним і литовським воякам заборгованої платні. Є. Любомирський, зі свого боку, перепросив короля за завдані образи, склав йому присягу вірності й за це отримав прощення всіх провин і гарантії повернення честі та маєтків. Після підписання угоди Любомирський негайно виїхав за межі Речі Посполитої — до Сілезії, де наприкінці січня 1667 р. відійшов на вічний спочинок. Дізнавшись про смерть свого головного політичного опонента, Ян II Казимир, незважаючи на хворі ноги, всю ніч провів на балу в безперервних танцях. А ось Людвіці-Марії насолодитися життям, позбавленим критики та небезпеки з боку Любомирського, доля часу не відвела.

Взагалі складається враження, що життя без серйозного подразника втратило для королеви сенс, і вже з лютого 1667 р. у неї розпочалася важка, як виявилось згодом, смертельна хвороба. Майже щоночі у королеви траплявся напад задухи, або «задушливого катару», як називали її хворобу іноземні дипломати у своїх інформаціях з Варшави. Тогочасна медицина з цією хворобою боролась кровопусканням. Зважаючи на прогресуючу частоту атак хвороби, дедалі частішими ставали й подібного роду виснажливі «лікувальні сеанси». Як повідомляв уряд французького короля Людовіка XIV у таємному донесенні з польської столиці один з його агентів, «кожне пускання крові наближує королеву до могили...»

Однак політичне життя Речі Посполитої залишку зими і початку весни 1667 р. не було позбавлене активного втручання амбітної Людвіки Гонзаги. Щойно оговтавшись від чергового нападу хвороби, королева планувала черговий напад на своїх політичних супротивників, не полишаючи надій все ж провести реформу державного устрою республіки. Найголовнішим її завданням у цей час було зірвати проведення чергового Вального сейму, до проведення якого королівський двір був ще не вповні готовий.

Стосунки з вінченосним чоловіком розвивалися у вже звичному руслі. Щоправда, чим важчим ставало самопочуття королеви, тим частішими були напади веселощів і розпусти в неврівноваженого Яна-Казимира. Наприкінці квітня 1667 р. на балу в сина підскарбія коронного Яна-Бонавентури Красінського, коли королеві в черговий раз зробилося зле і вона відбула до своїх королівських покоїв, Ян-Казимир, котрий на той час вже був добряче напідпитку, не без задоволення весело повідомив своєму почту: «Скоро її вже не буде!» Коли ж через певний час до нього прибув покойовий королеви й повідомив, що Людвіка-Марія помирає, король відреагував такими словами: «Не говори мені дурниць, коли я веселий...»

Померла Людвіка-Марія Гонзага 10 травня 1667 р. Причому останні години її земного життя були присвячені надзвичайно гострій полеміці з канцлером великим литовським Кшиштофом Пацом щодо, зрозуміло, все тієї ж реформи королівської елекції. Пац був як ніколи жорсткий у своєму неприйнятті ідей королеви і, за свідченням очевидців, це й спричинило серцевий напад у королеви.

Агонія Марії-Людвіки проходила в оточенні її вірних підданих і вдячних протезе. Яна II Казимира серед них не було. Коли до вмираючої королеви звернулися з пропозицією покликати короля, вона заборонила відривати того від державних справ. Король також не поспішав від них відриватися. Сімейні узи, зав'язані з політичного розрахунку, такими залишилися й після майже двадцяти літ спільного життя...

Справжня ж роль Людвіки-Марії в державному житті Польсько-Литовської республіки стала очевидною трохи згодом. Менше ніж через рік після її кончини, 9 березня 1668 р., Ян II Казимир підписав акт про добровільне зречення трону на користь можливої французької кандидатури. Щоправда, навіть за таку ціну реалізувати позитивну ідею-фікс Людвіки-Марії не вдалося. Після Яна II Казимира на трон зійшов «пяст» (тобто поляк, але поляк українського походження — син сумнозвісного Яреми Вишневецького) Міхал Вишневецький, кандидатуру котрого підтримали запеклі вороги французьких Бурбонів — австрійські Габсбурги. Однак що поробиш — «таке життя...», як полюбляють філософськи зауважувати все ті ж французи.

ЯК УКРАЇНСЬКИЙ МАГІСТРАТ НЕ ЗУМІВ ПРОГОДУВАТИ Й ОДНОГО РОСІЙСЬКОГО БОЯРИНА (Історична бувальщина другої половини XVII століття)

Усім, мабуть, добре відомий літературний сюжет талановитого російського письменника другої половини XIX ст. Михайла Євграфовича Салтикова-Щедріна про те, як один російський мужик двох генералів прогодував. Та чи можливе було таке насправді? Чи дійсно російські генерали були такими легконаситними? Документальні матеріали з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. переконують у тому, що не так-то вже й легко було хоч би одного генерала, чи то пак боярина, нагодувати досита...

Смоленський намісник, боярин Петро Васильович Шереметєв прибув на воєводство до Києва на самому початку 1666 р. Одразу ж по прибутті до «матері городів руських» воєвода повідомив у Москву про факт своєї виняткової непідкупності: київські міщани зібрали гроші, аби задобрити його і схилити до виведення російських рейтарів з домівок місцевих жителів, а він ті кошти не привласнив, а віддав на будівництво в Києві житла для царських ратників. Згодом це воєводське донесення увійшло до унікальної збірки історичних документів — «Актів, относящихся к истории Юго-Западной России», і внаслідок цього за Петром Васильовичем міцно закріпилася слава одного з найбільш непідкупних і справедливих царських намісників в Україні. Проте чи насправді він був таким справедливим? Документи, що відбивають характер взаємин київського воєводи з ніжинською міською громадою, дають достатньо підстав для того, аби засумніватися в цьому.

Як київський воєвода Петро Васильович був начальником усієї мережі військової адміністрації Росії, розгалуженої на українських

землях. І не пройшло й року з часу його призначення до Києва, як до Москви прибули ніжинський бурмістр Яків Жданович Бутенко і райця Гаврило Тимофійович Підкупний зі скаргою на нового київського воєводу, котрий відібрав у ніжинців 220 рублів грошей та витребував чимало різного роду «подарунків». Щоправда, на той час у Москві не вельми зацікавилися чолобитною на впливового царського сановника і розгляд справи не було розпочато. Шукачі правди приїжджали до «білокам'яної» ще раз, але також безрезультатно.

На краще для них ситуація змінилася лише на початку 1669 р. Як відомо, роком раніше в Україні вибухнуло антимосковське повстання, яке Москві хоч і вдалося врешті-решт втихомирити, але козацтво твердо стояло на тому, аби ліквідувати присутність царських воєвод в українських містах. Доброзичливці царя з України, як-то ніжинський протопіп Симеон Адамович, інформували уряд Олексія Михайловича про те, що то лише для козака «воєвода то справжня невзгода», а ось міщани і поспільство нічого проти їх присутності в Україні не матимуть. Дяки Посольського приказу повірили цим запевненням і для укладення нової російсько-української угоди (так званих гетьманських статей) запросили до столиці не лише представників Війська Запорозького, а й українських міщан. Ось тоді-то ніжинці вже вкотре доправили свою чолобитну до Посольського приказу і, зважаючи на тогочасні загравання царського уряду з некозацьким населенням України, справа, врешті-решт, дочекалася свого розгляду.

Від імені Олексія Михайловича В.П. Шереметеву до Києва було відправлено наказ негайно надіслати всі документи і пояснення щодо цієї малоприємної справи. Воєвода був змушений покоритися царській волі й невдовзі до Москви було доправлено цілу гору паперів, після ознайомлення з якими вималювалась ось яка картина.

У відповідності з версією Шереметева, в 1667 р. ніжинський бурмістр Яків Бутенко і райця ніжинського магістрату Гаврило Підкупний заявили ніжинському воєводі про те, що ніжинський міщанин Петро Сасимов говорив «непристойні слова» на адресу «указних статей великого государя», тобто договору гетьмана І. Брюховецького з урядом Олексія Михайловича 1665 р. Реагуючи на цей тривожний сигнал, воєвода І.І. Ржевський викликав до себе згаданого в заяві члена ніжинського магістрату Петра Сасимова, котрий на допиті показав, що Бутенко і Підкупний свідомо звели на нього наклеп, до якого їх підмовив міський писар Пилип Костянтинів. Останній доводився Сасимову тестем, але «був з ним в недружбі» і вже давно шукав способу, як би йому насолити. Викликані на допит свідки, в тому числі й згаданий вище ніжинський протопіп Симеон Адамович, нібито підтвердили істинність слів «безневинно звинуваченого» Сасимова.

На підставі показань як свідків, так і самого обвинуваченого Ржевський звільнив останнього з-під варти. Однак справа на тому не закінчилася. Не вдовольнившись присудом російського воєводи, Пилип Костянтинів звернувся до ніжинського в'їта Олександра Петровича Цурковського з проханням кинути його зятя до міської в'язниці. Зважаючи на приятельські стосунки в'їта та міського писаря, Цурковський виконав прохання свого підлеглого і взяв Сасимова під варту, повідомивши йому, що він не вийде звідти доти, аж поки не помириться зі своїм тестем і не заплатить йому тисячу рублів. Цілком природно, як відзначав воєвода, Петро Сасимов не погодився на такі кабальні умови, а крім того, знайшов можливість переправити скаргу на неправомочні дії керівництва ніжинського міського самоврядування до Києва, до тамтешнього голови російської адміністрації в Україні боярина П.В. Шереметєва. У своїй скарзі, детально змалювавши суть цієї, за його словами, «облудної» справи, яку на нього намагалися «повісити» Бутенко та Підкупний, він висунув зустрічний позив з приводу образи його власної гідності та гідності його дружини, котрих високі посадовці ніжинського магістрату обзивали відповідно «зłodієм» і «курвою».

І хоч київський воєвода як голова лише військової адміністрації царя на українських землях не мав права втручатися в міське судочинство, але, зважаючи на той факт, що справа торкалася звинувачень у непристойностях на адресу «указних статей великого государя» (принаймні саме цей пасаж став приводом для судового розгляду), Петро Васильович все ж вирішив прийняти позов Сасимова. Згідно з його розпорядженням, воєвода Ржевський під вартою перепровадив ніжинських бурмістра та райцю до Києва, куди як свідка було викликано і самого позивача.

Розглянувши цю досить запутану справу, Шереметєв дійшов висновку, що Бутенко і Підкупний висунули брехливі звинувачення проти Сасимова і за це, згідно з нормами «Соборного Уложення 1649 року», їх треба покарати «батоженням». Щоправда, зважаючи на їх «іноземчєство», бити батогами засуджених не стали, а лише протримали трохи понад три місяці у «приказній ізбі» і після цього відпустили на волю. А з огляду на те, що Сасимов подав воєводі позов з приводу образи його честі та гідності з боку членів ніжинського магістрату, Василь Петрович присудив: останнім сплатити позивачу 220 рублів, з розрахунку 100 рублів за завдану ганьбу і 120 — «проестей и проторей». До судової справи долучалася розписка Сасимова про отримання вказаної суми. Таким було пояснення всього того, що відбулося з членами ніжинського магістрату, за версією царського боярина.

Натомість ніжинський в'їт Олександр Цурковський представив у Посольський приказ документи, які малювали зовсім іншу картину

того, що відбулося протягом останніх років у Ніжині та Києві. Він доводив неправдивість інформації Шереметева, нехтування ним в описі подій досить важливих для розуміння суті їх деталей. Згідно з його версією, події розвивалися таким чином.

Викликані до Києва «на килим» до російського воеводи члени ніжинського магістрату цілком резонно заявили про те, що голова російської військової адміністрації в Україні згідно з виданими царем указами не має аж ніякого права втручатися в судочинство місцевих міських громад, котрі до того ж володіють правами магдебургії. А вже як російська влада зацікавилася цією судовою справою, то ніжинці вимагали перенести її розгляд до Москви, до «суду царського». Зрозуміло, що подібного роду дискусії навколо цієї правової колізії жодним чином не входили в плани царського воеводи, і для того, аби добряче провчити цих «доморощених юристів», Шереметев вдався до досить елементарного засобу — наказав посадити міських посадовців... на ланцюг! І вже після цього розпочав «справедливий» розгляд їхньої справи. Зрозуміло, що після такої прелюдії і Я. Бутенка, і Г. Підкупного Шереметев визнав винними. За звільнення ж з-під варті боярин вимагав від них сплатити викуп у розмірі вже згаданих вище 220 рублів. Щоправда, за інформацією ніжинського в'їта, ці гроші «суддя» не передав позивачеві, а поклав до власної кишені. Такою, нагадуємо, була версія подій у викладі в'їта.

Підсудні ж члени ніжинського магістрату у своїй чолобитній, поданій на ім'я Олексія Михайловича, представили цілу низку досить цікавих деталей цієї запутаної справи, вартих того, аби на них зупинитися окремо. Зокрема, Бутенко і Підкупний стверджували, що «безкорисний і непідкупний» Василь Петрович доволі широко і централізовано поставив справу піднесення «подарунків» йому, його дружині, чотирьом синам, а також навіть своїй прислузі, включаючи мажордома, придворних співаків і музикантів. Згідно з представленою довідкою, взявши під варту ніжинських бурмістра і райцю, київський воевода вимагав від ніжинського магістрату викупити своїх членів. Аби зробити арештантів зговірливішими, Василь Петрович неодноразово «бив їх самих своєю рукою по голові, вхопившись за волосся», тримав на ланцюгу тощо. Прагнучи змусити боярина змилюватися над ними, Бутенко і Підкупний подарували «боярину двадцять аршин камки жовтої, а аршин купили без гривні по сороку і то двадцять два рублі; боярині дали шість червоних золотих; чотирьом синам дали по червоному золотому, меду кислово дві бочки великих купили, дали півтретини рубля, двадцять осьмачек солоду за вісім рублів» і тому подібне. Загалом свої витрати на задобрення київського воеводи ніжинці оцінювали в сто рублів.

Досить красномовним, як на наш погляд, є «типовий» перелік подарунків, що їх вимагав царський боярин на свій день народження: *«бика волоського великого, шість баранів, п'ятдесят курок, вина подвійного п'ятдесят кварт, солоду ячмінного на пиво, пшона півтретини осьмачки, півосьмачки маку»*. А ось прямуючи до Києва через Ніжин, Шереметев безоплатно отримав від магістрату *«хлібів і калачів на три рублі, бочку риби, заплатили півтретини рубля, олії на два рублі, вина подвійного на десять рублів, дві корови добрих, чотири барани, тридцять п'ять четь вівса»*. Іншого разу боярин задовольнився *«двома волоськими биками за шістнадцять рублів, десятьма баранами, вина подвійного на десять рублів, солоду ячмінного на пиво тридцять п'ять четь, дванадцять аршин атласу за сімнадцять рублів»*.

Близькістю до воеводи користувався і його почет. Так, якийсь його слуга «Івашка», прямуючи від матері із Зінькова через Ніжин до Києва, отримав від ніжинського магістрату на харчі двадцять алтин. А коли їхав з Києва до Зінькова, мав уже вісім гривень, вина подвійного п'ять кварт, на харчі рубель, а в господаря випив меду на чотири гривні, які, врешті, заплатив той же магістрат.

Боярському співакові, котрий по дорозі в Нові Млини дві доби провів у Ніжині, магістрат видав «на корм» один рубель і чотири копійки, а також півосьмачки вівса. Виряджаючи цього слугу Орфея в дорогу, батьки міста найняли йому для поїздки коня, котрого він так і не повернув власнику. Отож і довелось магістрату з міської скарбниці сплатити останньому відшкодування в розмірі десяти рублів.

Тим часом, як уже зазначалося, Петро Сасимов, повністю виправданий боярином Шереметевим, не задовольнився цим, а подав зустрічний позов на Костянтинова і Підкупного, вимагаючи компенсувати завдані йому моральні збитки. Зокрема, він був ображений тим, що його тесть, міський писар Костянтинів, обзивав його «злодієм», а райця Підкупний подав на нього брехливий донос, нібито він *«війта ніжинського і всю старшину міську лаяв і на права їх ставив дулі...»* І хоч у цих «злодіяннях» Костянтинова і Підкупного вельми складно углядіти хоч би натяк на злочин, спрямований проти гідності російського царя, Василь Петрович, увійшовши в роль суворого служителя Феміди, прийняв на свій розгляд і цей сюжет. Причому він видався воеводі настільки важливим, що відповідальні особи ніжинського магістрату мали сплатити штраф у розмірі аж 220 рублів!

Зважаючи на те, що розмір присудженого боярином штрафу був просто вражаючим, арештанти не мали жодної можливості його сплатити. «Змилостившись», Шереметев погодився випустити їх на волю, аби вони могли зібрати необхідні кошти. На волі ж їм не зали-

шалося нічого іншого, як віддати в заставу своїх дружин і дітей, аби лишень київський магистрат сплатив російському воєводі ці злочасні гроші.

На лихо наших героїв наступного року гетьман Іван Брюховецький підняв антимосковське повстання, і в результаті збройних сутичок козаків з царськими ратниками Ніжин зазнав серйозних руйнувань і розорень. Перед Костянтиновим і Підкупним постала зовсім безрадісна перспектива...

Проте, як з'ясувалося згодом, саме антимосковський виступ Війська Запорозького допоміг підсудним добитися того, що царський уряд, урешті-решт, розглянув їх клопотання. Цього разу офіційна Москва також не визнала провини київського воєводи прямо, але все-таки погодилася компенсувати частину відібраних у них грошей — сто п'ятдесят рублів — з фондів Полянничного приказу. А ще через декілька місяців з України було відкликано і самого винуватця — боярина Василя Петровича Шереметєва. І хоча в царському указі з цього приводу службові зловживання воєводи не називалися серед причин його відставки, все ж, вочевидь, саме непомірні для тогочасних українських масштабів і ментальних орієнтирів українського громадянства апетити * боярина й спровокували її.

* Вельми цікавим, на наш погляд, є той факт, що подібного роду службові зловживання нікого б не здивували на російських землях. Адже, згідно з існуючими на той час традиціями, царські чиновники, піддячі приказів поправляли свої фінансові справи завдяки «добровільним пожертвуванням» чолобитників, котрі в такий спосіб демонстрували своє бажання досягти того, аби їх справа була прийнята до розгляду. Про те, що такий стан речей вважався цілком нормальним явищем державного життя, свідчить рапорт одного з піддячих Розрядного приказу, котрого на деякий час було залучено до переговорного процесу з українською делегацією і внаслідок цього він втратив *«лучшее время, когда подъячи от челобитчиков сыты бывают»*. Прикметне, що свою чолобитну чиновник направив не кому іншому, як самому цареві, і, що важливо, «добрійший» Олексій Михайлович, «увійшовши» в становище бідного піддячого, котрий несподівано *«стал беззапасен и умирает голодной смертью»*, наказав видати йому грошову допомогу.

А якщо хабарництво було узаконеним способом збагачення для нижчих чиновницьких чинів, то що вже говорити про чиновників такого високого рангу, якими, безперечно, були ближні бояри царя чи воєводи великих міст?

«ХОЧЮ ЖИНИТЦА НА МОСКВУ...» Жінки в політичній біографії гетьмана Івана Брюховецького

Постать гетьмана Лівобережної України 60-х років XVII ст. Івана Мартиновича Брюховецького в анналах вітчизняної історії, поза всіляким сумнівом, виділяється своєю неординарністю, а підчас й не зовсім притаманною тогочасному українському політикуму екстравагантністю та епатажністю. Замолоду, наприкінці 40-х років XVII ст., він лише старший слуга на гетьманському дворі Богдана Хмельницького та вихователь гетьманича Юрія. На початку 60-х років, тобто в пору зрілості, Іван Мартинович вже один з найпопулярніших лідерів народної стихії, а також без будь-яких застережень — *persona grata* в Москві. «Підніжок царя» в 1665 р. та ініціатор і керівник антимосковського повстання на Лівобережжі на початку 1668 р. Крім того, Брюховецький став першим з-поміж українських гетьманів, хто відвідав Москву, першим козацьким старшиною, удостоєним звання царського боярина. Врешті-решт — першим і останнім повновладним гетьманом Лівобережного Гетьманату, котрий знайшов смерть від рук власного оточення...

Особистість Івана Мартиновича не може не привернути до себе уваги дослідників ще й тому, що наявні історичні джерела дають можливість — хоч би й фрагментарно — змоделювати таку доволі пікантну сторінку вітчизняної історії, як стосунок українських верховних служителів Марса до осіб протилежної статі. Тим паче, що й тут цілком виправдані є нагадування про першість Брюховецького в конструюванні на той час зовсім не унормованих, але вже первісно політично зумовлених мезальянсів представників козацької старшини та російської еліти. Російський уряд osiąгне політичні переваги подібного роду шлюбних стратегій лише в другій половині 80-х років

XVII ст., включивши до тексту Коломацьких статей положення про сприяння зближенню «*народу малоросійського*» з «*народом великоросійським*», у тому числі й «*супружеством*».

Перші згадки джерел про нашого героя як про «Іванця Хмельницького» містить козацький реєстр 1649 р. Після цього трапляються в джерелах й інші, але досить спорадичні згадки про нього. Зокрема, як про посла гетьмана Богдана Хмельницького до двору трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці в 1656 р. або посланця гетьмана Івана Виговського до польського короля в 1658 р.

Перша ж політична маніфестація Брюховецьким своїх претензій на лідерство в Україні припадає на осінь 1660 р., коли він, на той час уже кошовий отаман Запорозької Січі, першим з-поміж вищої січової старшини їде до Москви (як будемо бачити далі, епітет «перший» ще не раз з'явиться поруч з іменем Івана Мартиновича). Їде, аби засвідчити свою вірність цареві. Причому їде в той момент, коли московське керівництво потребувало цього найбільше — після переходу гетьмана Юрія Хмельницького під Чудновом на Волині на бік польського короля Яна Казимира.

Вдало обраний час акції, продемонстроване в Москві тонке розуміння специфіки політичної ситуації на Лівобережній Україні та Запорозжжі дали можливість Брюховецькому утвердити за собою статус вірного слуги царського престолу. І саме з цього стартового майданчика з осені наступного року він включається в гонку за гетьманською булавою. У контексті нашої розвідки ці передвиборчі змагання Брюховецького цікаві тим, що саме на цей час випадає перша документально зафіксована згадка про існування в нього планів зміни свого сімейного статусу. Причому шлюбні плани сорокарічного нареченого, як і в наступні часи, мали чітко виражене політичне забарвлення.

Підставою для таких висновків слугує той факт, що нареченою Івана Мартиновича (на той час поки що кошового отамана та самопроголошеного запорозького гетьмана, а також претендента на гетьманську булаву зверхника Лівобережної України) виступала дочка також досить колоритної фігури української історії ранньомодерного часу — місцеблюстителя Київської митрополичої кафедри, єпископа Оршанського і Мстиславського Мефодія (Максима Филимоновича). А єпископ Мефодій у тім моменті був чи не найвпливовішою політичною фігурою Лівобережжя. Адже, маючи за собою безмежну довіру Москви (де він і був зведений — усупереч церковним канонам — на єпископство Оршанське і Мстиславське та призначений місцеблюстителем Київської митрополії), Мефодій виконував не лише функцію посередника між вірними Лівобережної України та московською духовною і світською владою, а й своєрідного міністра з українських справ в уряді Олексія Михайловича.

Надзвичайно важливою була його роль і в елекційному процесі, що тягнувся в Україні від часів Чуднівської кампанії 1660 р. Саме протидія Мефодія значною мірою завадила Якимому Сомку в попередні, 1661 та 1662 рр., перебрати до своїх рук гетьманську булаву. І тому шлюбні проекти, в яких фігурували імена Максимової дочки та Брюховецького, створювали для останнього непогані перспективи сходження на вершину політичного Олімпу Лівобережного Гетьманату. Джерела доносять з цього приводу доволі скупу інформацію про те, що напередодні Ніжинської ради 1663 р. сторони обговорювали умови та перспективи родичання Брюховецького та Филимоновича. І, варто зазначити, ці перспективи були доволі привабними для обох. Так, Іван Мартинович мав отримати підтримку тестя в боротьбі за гетьманську булаву, а зробившись верховним козацьким реґіментарем, він мусив допомогти єпископу в справі посідання ним вакантної кафедри митрополита Київського.

Зі слів Брюховецького, переказаних згодом за його наказом довіреними особами дякам Посольського приказу в Москві, претендент на булаву нібито відмовився від цієї комбінації, з пафосом заявивши, що він не бажає спекулювати гетьманським достоїнством і покладається виключно на волю Божу.

Зважаючи на відсутність детальнішої інформації з цього приводу, доводиться лише або гіпотетично узяти на віру повідомлення гетьмана, або ж — також гіпотетично — висловити серйозний сумнів з цього приводу. Адже вкрай важко повірити в те, що Іван Мартинович, тоді ще претендент на гетьманство, наважився так недипломатично відповідати своєму покровителю і тим самим ставити під загрозу всю свою так дбайливо виплекану передвиборчу кампанію. Хіба що вже якась не озвучена особиста неприязнь до кандидатури нареченої завадила йому прийняти пропозицію її батька. Принаймні факти далекосяжних політичних обіцянок, даних претендентом Мефодію (зокрема, щодо розширення самоуправління міщан за рахунок звуження прерогатив козацької адміністрації, обмеження гетьманської влади аж до можливості призначення гетьманом російських урядовців або спрямування податків з України до царської скарбниці), промовисто вказують, що насправді він був набагато гнучкіший і поступливіший, якщо не сказати безпринципніший.

Проте, як би там не було, перший з відомих нам « шлюбних млинців» Івана Мартиновича виявився не те що глевкий, а — ніякий. Наступна спроба не примусила себе довго чекати. Отримавши в червні 1663 р. на Ніжинській «чорній» раді гетьманську булаву, з початком осені цього ж року Іван Брюховецький заходився впорядковувати й свої сімейні справи. Однак серйозне підвищення соціального статусу нареченого потребувало запровадження принципово нової моделі шлюбної стратегії.

Вочевидь, досить важливу роль у виборі цієї стратегії відіграла й та обставина, що, зійшовши на гетьманство, улюбленець і захисник черні (принаймні саме такий імідж закріпився за ним у попередні роки) доволі швидко засвідчив свій твердий намір відмежуватися від популістських у своїй основі попередніх заяв, зроблених ще будучи претендентом на булаву. Ставши на чолі Лівобережного Гетьманату, Брюховецький уже з перших кроків намагається зміцнити свою владу, а здивованим цими діями опонентам недвозначно вказує на те, що буде все так, як було за гетьмана Івана Виговського, тобто найбільш «прошляхетського» козацького зверхника, котрий намагався стабілізувати ситуацію через зміцнення державних інститутів і консервацію станових відмінностей.

За таких умов у другій половині вересня 1663 р. гетьман відправляє до Москви посольство на чолі з київським полковником Василем Дворецьким. Саме Дворецькому випала «честь» одним із перших здивувати московське керівництво метаморфозою перевтілення українського гетьмана. Щоправда, Іван Мартинович поки не наважився відкрито демонструвати свої наміри щодо зміцнення політичної влади Гетьманату або уникнення сплати до царської скарбниці податків з України. Найперше, що він вирішив зробити, так це прибрати зі своєї дороги єпископа Мефодія, опіка котрого за нових умов була не лише зайвою, а й вельми обтяжливою та безперспективною. Переслідуючи цю мету, Брюховецький ще за місяць до того розпочав кампанію дискредитації духовної особи перед представниками російської адміністрації в Україні. Тепер же було поставлене завдання її довершити. І серед іншого цьому мало сприяти й звинувачення Мефодія у користолобстві та неблагонадійності, ілюстрацією чому мало бути згадане вище прагнення видати за Брюховецького свою дочку, а також оженити свого старшого сина «на ляцкой девке для маєтностей и пожитков».

Крім того, гетьман поклав на Дворецького завдання оголосити в Посольському приказі про його намір узимку їхати до Москви «видеть государскіе пресвітлыє очи» і під час цього візиту залагодити свої сімейні справи — «жинитца на Москве». Загальні вимоги для претендентки були викладені нареченим перед Дворецьким, і той їх переповів у приказі таким чином: «...а поняти б за себя московскаго народу вдову, себѣ в версту, потому что он уж есть лысым» (отже, розкішна чуприна, з якою Іван Мартинович постає на портретах XVIII—XIX ст., швидше за все, є творчою вигадкою митців).

Стосовно мотивів гетьманського наміру одружитися з нареченою «московскаго народу», то тут, вочевидь, не може бути двох думок — вони крилися виключно в площині політичних розрахунків. Поставивши перед собою завдання зміцнення гетьманської влади та

приборкання політичних апетитів свого недавнього союзника, а тепер головного опонента — єпископа Мефодія, котрий користувався майже повною довірою російського керівництва, Брюховецький був зобов'язаний добитися в очах Олексія Михайловича та його оточення ще більшої довіри. Реноме гетьмана, пошлюбленого з представницею московської знаті, чи не найліпше сприяло б цьому.

Проте саме політичні, а точніше, військово-політичні обставини й завадили Брюховецькому в 1663 р. втілити в життя свій шлюбний задум. На початку жовтня 1663 р. польський король на чолі війська прибуває на Правобережну Україну і невдовзі розпочинається остання в ході польсько-російського суперництва за українські землі виправа коронних і литовських армій на Лівобережжя. Упродовж зими 1663—1664 рр. війна з перемінним успіхом точиться спочатку на лівобережних українських землях, згодом переноситься на правобережні, а відтак справи гетьманського одруження відкладаються на невизначений час. Отримані лівобережним козацтвом спільно з російськими військами перемоги над супротивником як на правому, так і лівому берегах Дніпра, децю підносять авторитет Брюховецького та, ймовірно, певною мірою нівелюють потребу їхати до «білокамінної» і там брати шлюб з «московскаго народу» вдовою.

Проте у міру розширення гетьманських владних повноважень Івана Мартиновича загострюється конфлікт між лівобережним гетьманом і місцєблюстителем київського митрополичого престолу. За таких обставин навесні 1665 р. візит до Москви наносить єпископ Мефодій, і його місія, як завжди, не обмежується лише справами духовними. Перебуваючи в столиці Російської держави, місцєблюститель передає на розгляд уряду Олексія Михайловича проект всеохоплюючого реформування політичного устрою Лівобережного Гетьманату. Головними його складовими виступають заходи з виведення з-під підпорядкування гетьмана та козацької старшини жителів українських міст, залучення зібраних на Лівобережжі податків до царської скарбниці, посилення російської військової присутності в Україні. Причому реалізацію проекту Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому близько півтори тисячі стрільців на чолі зі знатним боярином царя і дяком, аби, прибувши в Україну, йому можна було «надійно говорити з гетьманом».

Зрозуміло, що ініціатива єпископа вибивала ґрунт з-під ніг гетьмана та ставила під сумнів можливість реалізації ним суперечливих за змістом акцій. Тим паче, що серйозна опозиція гетьманським планам існувала і в середовищі козацької старшини, де проти них виступали кошовий Іван Сірко, полковники Василь Дворецький, Дем'ян Гуджол, Василь Шиман-Шимановський та інші. І для того, аби зміцнити своє становище, навесні 1665 р. Брюховецький реанімує власні проекти з року 1663. У контексті реалізації цього задуму

Брюховецький оголошує про свій намір все-таки їхати до Москви, не приховуючи при цьому й мотивів свого вчинку — «*власті собі прибавлять*».

Повернення до життя плану поїздки на зустріч з царем зумовлює і реанімацію проекту одруження з московською нареченою. Прибувши до «білокамінної» 11 вересня 1665 р., вже 17 вересня в розмові з приставленим до нього за наказом царя «приставом», ясельничим Іваном Афанасійовичем Желябужським, гетьман висловив побажання за посередництвом царя одружитися з московською нареченою. Причому, як видно з контексту розмови, Брюховецький уже раніше порушував це питання в розмові з начальником Посольського приказу боярином Петром Михайловичем Салтиковим: «*Бил де челом он боярину... чтоб великому государю челобитье его донес, а великий бы государь его пожаловал, велел женити на московской девице; а чтоб де его государ пожаловал, не женя, не отпущал*».

Хто був автором ідеї реанімації шлюбного пов'язування Брюховецького з Москвою — чи сам гетьман, чи хтось з його оточення — невідомо. Проте опосередковані відомості переконливо вказують у цьому зв'язку на київського полковника Василя Дворецького. Адже саме на його адресу сипались звинувачення козаків у намовлянні Івана Мартиновича «*жинитца на Москве*».

Але чи пощастило Івану Мартиновичу в Москві одружитися з боярською дочкою? І чи вдовольнила запропонована в Москві кандидатура нареченої честолюбні замисли козацького зверхника?

Для будь-кого, хто хоч якоюсь мірою знайомий з українською політичною історією другої половини XVII ст., запитання, здавалось би, є риторичними. Адже негативне сприйняття гетьмана Брюховецького в Україні серед іншого базується й на несприйнятті його мезальянсу з московською бояриною. Та чи була дружина Брюховецького бояриною? І чи справді вона належала до старовинного князівського роду Московії? Свідчення окремих джерел породжують з приводу цього серйозні сумніви.

Початок у заплутуванні цієї справи поклав уже сам Іван Мартинович. Щойно прибувши до царської столиці восени 1665 р., з невідомих і необґрунтованих ніде причин, він раптом відмовився від висловленого двома роками раніше наміру брати шлюб з удовою, котра б була йому «*в версту*», а висловив побажання побратися з «*девицею*». Коли Желябужський перепитав: «*...девка ль или вдова ему надобна?*», козацький зверхник твердо відповів, що «*...на вдове де у него мысли нет женитца, чтоб ему пожаловал великий государь указал где женитца на девке*». На поставлене приставом наступне запитання, чи є в нього «*...на примете невеста?*», Іван Мартинович відповів заперечно, передавши справу вибору кандидатури останньої на розсуд царя.

Процедура виборів претендентки та узгодження шлюбних формальностей виявилася досить тривалою. Адже навіть 31 жовтня, тобто більше ніж півтора місяця після прибуття Брюховецького до Москви та достеменного озвучення його шлюбних намірів, це питання ще не було вирішено остаточно. У цей час гетьман лише домовлявся стосовно процедури заручин, хоча, вочевидь, питання кандидатури нареченої було вже знято з порядку денного українсько-російських перемов.

Щодо останнього зауваження стосовно погляду на одруження Брюховецького не лише як політичного акту, а й як способу тиску на козацьку делегацію — сумнівів не повинно бути, оскільки надто вже підозрілим є збіг часу погодження гетьмана на прийняття умов Московського договору — 22 жовтня 1665 р. та виходу 31 жовтня на фінішну пряму процесу пошлюблення Івана Мартиновича. Таким чином, зволікання з вирішенням цієї делікатної справи, найімовірніше, пояснювалося не стільки низьким котуванням особистих «акцій» Івана Мартиновича на «шлюбному ринку» російської столиці, скільки залежало від політичних мотивів пошлюблення з представницею московської знаті й мало стати нагородою гетьману за його поступки в політичній царині.

Та все-таки, кого ж обрав у наречені для свого вірного слуги, але ще не боярина, «тихий цар» Олексій Михайлович? Д. Бантиш-Каменський був переконаний, що московський цар, бажаючи міцно прикріпити козацького гетьмана до російського престолу, поєднав його родинними узами з домом одного із найзнатніших своїх вельмож — боярина Федора Петровича Шереметева. Однак більшість істориків вбачають особу свата Івана Брюховецького в царському окольничому і князеві Дмитрові Олексійовичу Долгорукові. Частина дослідників навіть називає ім'я нареченої, Дарія, а ще інша — наголошує на тому факті, що гетьманша доводилася царю своячкою, оскільки її тітка Марія Іллівна Милославська (померла 1645 р.) була першою дружиною російського монарха Олексія Михайловича.

Зрозуміло, що, навіть погодившись із аргументами названих дослідників стосовно того, що наречена гетьмана була рідною дочкою Д. Долгорукова, доведеться визнати той факт, що Брюховецький пошлюбився не з бояринєю, а лише з дочкою окольничого (до речі, чин як боярина, так і окольничого в Російській державі не успадковувався, а жалувався царем за службу).

Крім такого погляду на шлюбні справи Івана Мартиновича, існує й інша думка, що відверто з ним дисонує. Вперше вона була висловлена ще в 1915 р. В. Модзалевським і полягала в тому, що наречена гетьмана — справді на ім'я Дарія — доводилася князю Д. Долгорукову не рідною дочкою, а лише пасербицею, тобто дочкою чет-

вертої дружини окольничого — Парасковії Тимофіївни Ісканської, котра залишилася вдовою після смерті Олферія Ісканського.

Для В. Модзалевського підставою для сумнівів послужила чолобитна голови московських стрільців Івана Єлагіна, адресована царю на початку 70-х років. У ній, зокрема, вказувалося на факт видання заміж племінниці Єлагіна «...*Дарьи Олферьева дочери Исканского [...] по великого государя указу [...] за Иваишку Брюховецкого*». Безумовно, гіпотетично можна визнати той факт, що з Дарією Ісканською Іван Мартинович міг одружитися вже в другому шлюбі, а восени 1665 р. він усе ж таки побрався з дочкою чи то Шереметева, чи то Долгорукова. Однак, по-перше, цей епізод ніде не відбитий у джерелах, а по-друге, тотожність імен рідної дочки останнього та його пасербиці також свідчить не на користь цієї гіпотези. Крім того, є ще ряд опосередкованих свідчень з пізніших часів (про них мова йтиме далі), що також заперечують таку можливість.

Погоджуючись із міркуваннями В. Модзалевського, підкріпленими власними спостереженнями щодо відсутності прямих родинних зв'язків дружини Брюховецького з князем Д. Долгоруковим, водночас не можемо поділити скепсису стосовно неаристократичності походження Дарії. Адже її рідня по батьківській лінії — Ісканські, а тим паче по материнській — Єлагіни належали до досить відомих на той час у Росії дворянських родів. Їх представники у XVII ст. посідали високі посади та були удостоєні від царя високих почесних чинів — воевод, бояр, стольників, стряпчих тощо, тобто в будь-якому разі шлюб Івана Мартиновича мав виразний характер саме мезальянсу.

Як же склалося подружнє життя гетьмана Брюховецького з московською нареченою в Україні? Одруження Брюховецького з представницею московського істеблішменту (хоч і не з княжною й не рідною донькою царського окольничого), вочевидь, підняло авторитет гетьмана, принаймні в колі старшин і промосковськи налаштованого духовенства. Зокрема, єпископ Мефодій, довідавшись про виказані в Москві почесні гетьману, чинить доволі виразні спроби досягти примирення між ними. Однак загалом повернення гетьмана Івана Брюховецького з Москви в невідомому раніше чині царського боярина, в оточенні козацьких старшин, а з недавнього часу — дворян царя, не заспокоїло розбурхане Руїною українське суспільство. Навпаки, спроби реалізації ухвалених у Москві статей 1665 р. спричинили істотне загострення ситуації.

До її визрівання, як можна зробити висновок з донесень російських воевод, прилучилися й обставини, пов'язані з одруженням гетьмана. Зокрема, вже серед старшин, котрі супроводжували Брюховецького в його поїзді до Москви, висловлювалися гострі невдоволення з цього приводу. Ще більше невдоволення щодо цього акумулю-

валося після того, як улітку 1666 р. на Лівобережжі розпочався перепис населення, пов'язаний з втіленням у життя постанови договору 1665 р. про надходження податків з українського населення до царської скарбниці. Адже одруження гетьмана «з Москвою», надання йому боярства та його згода на ухвалення нових українсько-російських статей розглядалися як ланки одного процесу. Із-за чого, за спостереженням воевод, *«боярина и гетмана все не любят, а говорят: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и волности де наши от нас все отходят, да и приход к нему стал тяжек»*.

Тим часом про саму Дарію Ісканську-Брюховецьку відомостей в документах збереглося небагато. Відомо лише, що в Гадячі вона перебувала разом зі своєю сестрою. З донесення царського посланця в Україну Іони Гавриловича Леонтєва, котрий відвідав Брюховецького в Гадячі на початку вересня 1666 р., відомо також, що напередодні приїзду посланця дружина гетьмана була вагітною. Проте, згідно з чутками, що їх переповів Іоні у гетьманській резиденції сотник московських стрільців Кирило Кокошев (царські ратники відповідно до постанов Московських статей 1665 р. охороняли лівобережного правителя), *«...те же бабы [відьми] выкрали у гетмановой жены дитя из брюха»*.

Вочевидь, саме з цим прикритим випадком втрати Дарією плода пов'язується початок «відьмацьких процесів», ініційованих гетьманом. Тоді за наказом Брюховецького в Гадячі було спалено *«...пятъ баб ведъм да шестую гадяцкова полковника жену...»* На спалених за наказом гетьмана жінок було покладено також і вину за хвороби, які обсіли в цей час гетьманське подружжя: *«...мнил на них то, что оне ево гетмана и жену ево портили и чахотную болезнь на них напустили»*. Підтвердження інформації, переданої стрілецьким сотником, міститься й у повідомленні гадяцького воеводи Федора Протасєва: *«...поговоривают де козаки в войске про гетмана: што де за гетман, что запершишь сидит в городе что в лукошке? Хорошо бы де шол и был в войске и всякой бы де промысел чинил над государевыми неприятели; а то де толко за гетманом и дела что ведми зжот...»*

Крім спалених *«перед всем народом, в Гадячом»* жінок (котрі, втім, в документах називалися *«чесними жонами»*, що постраждали за *«малую вину»*), завдавали Івану Мартиновичу клопотів й чимало інших представниць слабкої статі, принаймні саме так гетьман сприймав деякі події за їх участі. Зокрема, ще в 1663 р., натякаючи на ненадійність свого опонента, єпископа Мефодія, гетьман, начебто між іншим, говорить про *«старицу Ангилину»*, котра мешкає в Києво-Печерському монастирі й, навчаючи грамоти дочку місцєблюстителя (вочевидь, ту саму, котру начебто намагалися видати за Івана

Мартиновича), отримує від неї важливу інформацію про становище на Лівобережжі, яку тут же передає правобережному гетьману Павлу Тетері.

Приводом для неконтрольованого гетьманського гніву («...прошиб голову в дву местах...»), арешту та вислання до Москви генерального судді Юрія Незамайя на початку 1666 р. послужило донесення тодішнього генерального писаря Захара Шийкевича про видачу ним «проезжего листа» для п'яти канівських козачок, депортованих гетьманом роком раніше, в 1664 р., до Новгород-Сіверського у зв'язку з тим, що їхні чоловіки не виявили бажання служити в лівобережному Війську Запорозькому.

Додаткового клопоту Івану Мартиновичу завдала несподівана поява на початку 1667 р. у Києві вдови Богдана Хмельницького Ганни Золотаренкової та дочки впливового козацького старшини Григорія Гуляницького, які оселилися в Печерському монастирі. Ця новина, на думку Івана Мартиновича, була настільки важливою, що навіть потрапила до його листа, відправленого до царя Олексія Михайловича.

Ще більше проблем випало на голову Брюховецького восени 1667 р., коли в Андрусові добігали кінця російсько-польські переговори про розподіл українських земель і коли новий начальник Посольського приказу А. Ордин-Нащокін був готовий принести в жертву лівобережного гетьмана, аби лише підштовхнути до зближення з Москвою Петра Дорошенка.

Тим часом, найімовірніше, саме в 1667 р., у подружжя Брюховецьких усе ж таки народилася дитина — дочка, котрій доля приготувала теж доволі тернистий, наповнений злетами та падіннями, життєвий шлях.

На початку 1668 р. гетьман Брюховецький піднімає антимосковське повстання в Україні й упродовж зими-весни російські війська було витіснено з переважної більшості лівобережних міст. Втім, незважаючи на, здавалось би, вдалий політичний вибір Івана Мартиновича, йому не поталанило не лише втримати у своїх руках гетьманську булаву, а й зберегти власне життя.

Після вбивства Івана Мартиновича 7 червня 1668 р. на Сербиному полі, поблизу Диканьки, його дружина Дарія разом зі своєю малолітньою дочкою та сестрою потрапила в полон до Петра Дорошенка. За наказом гетьмана їх було перепроваджено до Чигиринського замку, де знаходилися під вартою російські ратники, в тому числі й царські воєводи. Деякі з царських воєвод потрапили до полону разом з дружинами та дітьми, котрим, як свідчать джерельні відомості, довелося перед тим зазнати немало лиха. Зокрема, під час розправи над царськими військами, що перебували в гетьманській резиденції, захоплену в полон дружину тамтешнього воєводи Євсея Ога-

рвова водили простоволосу містом, привселюдно знущалися з неї і врешті одрізали груди. Після цього, вже під час облоги повсталими ратників воєводи Ісаї Квашніна в Новгороді-Сіверському, останній, аби упередити наругу над своєю дружиною, хотів її зарубати власноруч. Проте воєвода був убитий козаком, а важко поранена вдова разом із неповнолітніми дітьми все-таки потрапила в полон. Чи довелося пережити щось подібне Дарії Брюховецькій після того, як безславно загинув її чоловік, невідомо.

Достеменно відомо лише те, що, зважаючи на серйозні ускладнення на Правобережжі, які розпочалися для Петра Дорошенка з початком заколоту Петра Суховія та вступу на територію Паволоцького і Кальницького полків польських корогв, гетьман прагне без нагальної необхідності не ускладнювати стосунки з російською владою, охоче вступає в переговори з її представниками стосовно обміну полоненими і загалом поводить з бранцями доволі гуманно. Зокрема, російські посланці доносили з гетьманської резиденції, що «...в Чигирине де государевых воевод и ратных людей гетман велел кормить и поставитъ по двором, и шубы и сапоги и шапки им подавал, и к себе их обедать призывает почасту...»

У ході переговорів про обмін полоненими фігурує й ім'я Дарії Брюховецької. Зокрема, посланець білгородського воєводи Г. Ромодановського рейтарський ротмістр Карп Бабкін, котрий у першій половині січня 1669 р. перебував у Чигирині, цікавився долею гетьманши й доповідав з цього приводу таке: «*Брюховецкого жена ныне в Чигирине ж, а отпустить ли ее он Дорошенко к Москве или нет, того он не слыхал...*» Щоправда, російська влада не виявляє особливої активності в справі звільнення Дарії, і це не могло б не дивувати, якби справді мова йшла про рідну доньку царського окольничого князя Д. Долгорукова. Тим паче, що в 1668 р. на Лівобережжі ніс службу брат окольничого, боярин і воєвода Юрій Олексійович Долгоруков.

Тим часом, навесні 1669 р., правобережний гетьман робить чергові кроки, покликані засвідчити його добру волю щодо особи російського царя: на волю виходять члени родин утримуваних у Чигирині російських воєвод: «...*Евсееву жену Огарева с дочерью, а с ними две девки, да две жонки...*»; крім того, Дорошенко відправляє до Олексія Михайловича лист із обіцянками «...*воевод и ратных людей вскоре отпустить...*» Однак це аж ніяк не могло позначитися на долі нещасливої Дарії Брюховецької, оскільки, згідно з повідомленням російського гінця О. Телешова, переданим з Чигирини на початку травня 1669 р., на той час серед живих її вже не було.

Після смерті Дарії її сестра й надалі залишалася в Чигирині, в неволі у Петра Дорошенка, а дочку-сироту Брюховецьких було відправлено «*в Гадяч к писарю*». Хто на той час обіймав писарський

уряд в Гадячі? Якими були його родинні стосунки з Брюховецьким? І чому саме до нього було відправлено дочку лівобережного гетьмана? — за браком документальних свідчень встановити неможливо. А ось простежити деякі віхи подальшого життєвого шляху юної гетьманши можна. Так, достеменно відомо, що їй не лише вдалося вціліти в тій завірюсі, що здійнялася в Україні після смерті її батька, а й посісти доволі високе місце в тогочасній соціальній ієрархії Гетьманату. Переконливим свідченням цього статусу слугує її шлюб із сином діючого лівобережного гетьмана Івана Самойловича Григорієм, на той час уже полковником чернігівським. Адже мало того, що батько її нареченого на середину 80-х років XVII ст. (а пошлюблення юної дочки гетьмана-боярина, вочевидь, відбулося саме тоді) був чи не найбагатшою людиною Лівобережної України, так він ще й всерйоз переймався династичними планами — закріпленням за своїми нащадками гетьманського сану.

Щоправда, довго насолоджуватися своїм високим соціальним становищем і багатством родини Самойловичів дочці Івана Мартиновича не випало. Вже 23 липня 1687 р. Івана Самойловича було позбавлено влади та взято під варту. Кількома днями пізніше було заарештовано й Григорія, котрий спробував силою зброї та за допомогою Криму повернути батьковій булаву. За цей вчинок Григорія, на відміну від батька і брата, котрих було «лише» заслано до Сибіру, 11 листопада 1687 р. скарали на смерть. На руках двадцятилітньої вдови залишилася донька, яка доводилася внучкою двом українським гетьманам — Брюховецькому та Самойловичу.

АШПАТ-МУРЗА – НАЙМОЛОДШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН, ОБРАНИЙ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Суховієм величали його сивовусі запорожці, Ашпат-мурза – поважно зверталися до нього татарські воєначальники, хоча на час обрання Петра Суховієнка гетьманом (а саме йому давали вищеназвані прізвиська), було йому всього близько 24 років, а до цього він вже встиг побувати кошовим писарем на Запорозькій Січі. Чим же була викликана така повага козаків (а вони, як відомо, найбільше довіряли мудрим, досвідченим і загартованим у боях старшинам) до молодика, який не брав участі в переможних битвах Богдана Хмельницького та Івана Сірка і не прожив до моменту вручення йому гетьманської булави й чверті віку?

Народився Петро 1645 р. в одній із козацьких родин Лівобережної України, ймовірно, на Полтавщині. Тут він пройшов «*научення і виховання своє*» у дитячі роки, але невдовзі його батьки переїхали до порубіжних земель, що належали Московській державі, де проживали понад десять років. Він мав старшого брата (теж Петра), який разом із дружиною мешкав у місті Зіньків поблизу Гадяча. Невідомо, чи був Суховієнко одружений*, хоча 1669 р. гетьман Петро Дорошенко висловлював бажання віддати за нього свою доньку.

Історики ще не дослідили, де і яку освіту отримав Петро Суховієнко. Можливо, в Україні він навчався у початковій школі, а потім студіював в одному з навчальних закладів Московщини. Знаємо, що крім «козацького» письма він добре знав ще польську, татарську, московську та латинську мови. А отже, не виключено, що навчався в

*Згідно з дослідженнями історика Дмитра Дорошенка Петру Суховієнку у народі дали ще одне прізвисько – Удовиченко.

якомусь із європейських університетів. У 1668 р. ніжинський протопіп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «... *есть в Запорогах писарь Петрушка Суховой, досужей и ученой человек, в 23 года, и посылан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховой, а прежде сего таких умных людей к ним не присылавали*». «Ділом сильний, в річах світових цікав (говорив — Авт.)», — свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець Самійло Величко.

На арені політичного життя України Петро Суховієнко з'являється у 1667 р. як кошовий писар Запорозької Січі. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в селі Андрусіві, поблизу Смоленська, перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи подальшого міжнародного поділу України між сусудніми країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман Петро Дорошенко, так і лівобережний правитель Іван Брюховецький. Однак наміри першого укласти тісніший союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисарая посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву в Дорошенка й віддати її до рук людини, яка б на відміну від нього враховувала політичні та економічні прагнення запорожців і була більш прогнозованою для турецького султана й залежного від нього кримського хана. Такого козака знайшли в особі запорозького писаря Петра Суховієнка, якому й доручили очолити посольство до Криму.

Прибувши в середині серпня до Бахчисарая, Суховієнко укладає військово-політичний договір із кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно з його статтями в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів хан обіцяв надати січовикам військову допомогу. У процесі спілкування козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував йому стати гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, на якій було зображено «*лук з двома стрілами*».

Відразу після повернення в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду, «*щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана*». Однак досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовився приїхати й відписав Суховієнку, що згідно із козацьким звичаєм, ради завжди проводились «у горах» (у Центральній Україні), а не на Запорожжі.

Таким чином, рада запорозького коша обирає Петра Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це обрання підтримали близько шести тисяч запорожців, козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Однак слід зазначити, що підтримка лівобережними козаками січовиків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні згідно із запорозько-татарською угодою майже стотисячної татарської орди.

Відразу після обрання гетьманом Суховієнко направляє своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити султана, що новообраний гетьман буде дотримуватися всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві й пообіцяв надати весною того ж року війська для походу з метою здобуття Кодацької фортеці.

Саме так козацька Україна отримала ще одного володаря булави. Нагадаємо, що, окрім Петра Дорошенка, який був обраний на цю посаду в 1665 р., в Україні діяв ще Дем'ян Ігнатович-Многогрішний (1668—1672), котрий визнавав зверхність московського царя і мав владу над частиною Лівобережжя. Зазначимо, що, незважаючи на розбіжність поглядів Дорошенка, Многогрішного і Суховієнка щодо шляхів політичного розвитку України, всі вони прагнули однієї мети — бачити її вільною державою.

Першим кроком Петра Суховієнка у ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «... а писал де к нему Дорошенку Суховееенко что он гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом». Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою.

Відповіддю Дорошенка стало розсилання листів до всіх козацьких полковників із вимогою не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які останній привів в Україну. Більшість полковників підтримала П.Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду, на якій можна було б швидко «поламати своїми мушкетами стріли Суховієнка». Виконуючи Дорошенків наказ, у бою біля Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат Петра Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами і вимагав від кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман Петро Суховієнко видає універсал до всього українського народу, який став одним із найвизначніших документів, що підтвердив патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчив розуміння українською елітою проблеми міжнародного розподілу своєї молоді країни між силь-

нішими сусідніми державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: «... в спокойствие бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости предельного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе...»

А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутри болезни», Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «... и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи».

Далі молодий гетьман згадує історію українсько-російських політичних відносин, коли московський уряд знехтував рівноправністю союзу двох держав: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припущают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я. — Авт.) на всю Украину пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, по своей обыклой московской хитрости, манили... потаение с ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало ... снести бедную Украину постановили...»

Турбуючись за подальшу долю своєї вітчизни, «матки милої отчизни бідної України», Суховієнко апелює до національної свідомості українців: «От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всех Единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям. — Авт.) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающеся, ниче саму себе к разрознению и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите...»

Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний Суховієнком у місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він

наказав розіслати його до всіх українських полковників і сотників, щоб у містах, містечках і селах його «*было предо всеми чтено...*». Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини. І вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман — уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили володарем булави від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. Петро Суховієнко разом із татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною Лубен щодо розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар, але йому в цьому було відмовлено. Водночас у Гадячі заарештували рідного брата гетьмана, Петра, якого через деякий час звільнили завдяки клопотанням отамана містечка Зіньків.

Саме наприкінці осені в Україні за сприянням росіян поширюється чутка про «обусурманення» Суховієнка. Рейтарський поручик московського гарнізону Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я Шамай. Крім того, він говорив, що «*отъзывается Суховеенко хановым сыном*». Можливо, й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурзою, але свідчення про його перехід в іслам є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, які впродовж віків боронили православну християнську віру?!

Щоб зрозуміти чинники, якими керувалися турецько-татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу кандидатуру, звернімося до листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Дмитра Вишневецького 23 листопада 1668 р.: «*...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти, не слухаючи Дорошенкових приповідних листів, проти присяги Підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав*».

З початком 1669 р. Суховієнко разом із вірними йому полками і татарськими загонами переправляється з Лівобережної України на Правобережжя, де намагається захопити столицю козацької України й резиденцію гетьмана Дорошенка Чигирин. Однак, дійшовши до околиць Чигирини і зваживши на неприступність його мурів, Суховієнко укладає договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків. Незабаром він зазнає поразки під Вільшанкою, де його розбили підрозділи полковника С.Корсунця.

Через деякий час у сутичці з полками Григорія Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще багато козаків Суховієнка.

Коли ж 16 січня загони Івана Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирчі-мурзи, більшість прихильників Петра Суховієнка перейшли на бік Сірка. *«Коли запорожці, що були при Суховієнку, побачили на другому боці (річки. — Авт.) Сірка, Григорія Уляновського і інших січовиків, то перейшли на їх бік...»* — свідчив 26 січня січовий отаман Захар Донець. Таким чином, у Суховієнка залишилась невелика кількість війська. Сучасники оповідали, що таких було всього близько двох десятків чоловік.

Після цієї поразки лівобережні полки, які були під владою «татарського» гетьмана, знову перейшли до Петра Дорошенка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом із архівом, печаткою, прапорами, литаврами й бубнами і привезли їх до Чигирини. Проте сам Суховієнко не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він збирає раду на Січі, де його знову проголошують «запорозьким» гетьманом, і розпочинає готуватися до подальшої боротьби з Дорошенком.

Кримське ханство продовжує підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей присилає йому на допомогу орду під проводом солтана Мурата. Також хан звертається з листом до окремих лівобережних полковників, переконуючи їх, що не варто *«заради єдиного гетьмана (Дорошенка. — Авт.) бути в неприязні з Кримом»*.

26 травня гетьман Суховієнко пише листа з Чортомлицької січі до полковника прилуцького полку Івана Маценка, в якому просить останнього не вірити Дорошенку, котрий, на його переконання, хоче віддати Україну в турецьку неволю. Одночасно Суховієнко вирішує провести об'єднану раду Війська Запорозького. Для цього він відсилає до Чигирини посольство, яке складалося з восьми запорожців і мало пропонувати Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. На початку літа, а саме 4 червня, вони дісталися до Чигирини. Дорошенко не відмовив Суховієнку, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату й місце проведення ради буде призначати сам.

Після невдалого походу на Лівобережну Україну Петро Суховієнко вирішує поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під проводом Степана Сулими оволодів Переволочною, але вже 15 червня був вибитий звідти підрозділами Дорошенка. Незважаючи на це, в кінці місяця в результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка переходять Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки. Невдовзі після битви під Смілою до нього приєднуються частини Білоцерківського й Паволоцького полків.

На допомогу Суховію прибув сам Мурат-солтан з ордою. 7 липня відбувся бій під Чигирином. Попри те що багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом з полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. Водночас до гетьмана «ханської величності» з табору Дорошенка втікає колишній невдаха — экс-гетьман Юрій Хмельницький. Таким чином, більша частина Правобережної України опиняється під владою двадцятичотирьохлітнього гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко оговтався від поразки й починає набирати політичної ваги, а також зважаючи на попереднє запрошення, Дорошенко пропонує йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору козаків — поблизу р. Росава. Суховієнко погоджується на пропозицію Дорошенка й присилає до нього полковника Оршанського, який мав передати останньому вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко повинен бути присутнім на раді без охорони сердюцьких полків, а Суховієнка, натомість, мали не супроводжувати татарські загоны. Однак через те, що Петро Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради (він вирішив спочатку дати бій татарам), вона взагалі не відбулася.

Замість мирної ради гетьманів Суховієнка і Дорошенка між ними відбулася сутичка поблизу села Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, котрі підтримували Суховієнка, припинити боротьбу. У відповідь розлючений Суховієнко ув'язнив посланника султана, але це йому не допомогло: татари невдовзі залишили його. Правобережний гетьман арештував також 15 представників Дорошенка, які привезли до нього лист із мирними пропозиціями.

Після цього він разом з Юрієм Хмельницьким та уманським полковником Михайлом Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками і татарами (отже, вони вже не підтримували його), він погоджується бути в уряді новообраного на раді гетьмана Михайла Ханенка, який хотів спертися на військову міць Речі Посполитої. За згодою Суховієнка його було обрано генеральним писарем. Сам Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного: *«коли пан Суховій за уряд поклонився, на той хлопотливий гетьманства чин новообраний єсть»*.

Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всього українського народу зібрати поблизу Чигирини спільну з Петром Дорошенком та Дем'яном Ігнатовичем-Многогрішним козацьку раду. Наприкінці серпня, за

свідченнями Самовидця, така рада відбулася поблизу Умані. Однак, очевидно, високі сторони не змогли дійти на ній якогось компромісного рішення.

У вересні — жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар брав участь у боротьбі Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Тарговицю, Звенигородку й Тарасівку. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої старі зв'язки з Кримом. У цей час навіть татарський посол у Варшаві називає Петра Дорошенка «зрадником» і підтримує гетьманство Ханенка та писарство Суховієнка. У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татар, які зазнали поразки від Дорошенка та Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій *«вся орда потягла до Криму, ведучи з собою Суховія як в'язня»*. Можливо, що деякий час Суховієнко й був у статусі полоненого, однак вже у червні 1670 р. гетьман Михайло Ханенко, перебуваючи на Січі, відправляє його до Криму з польською місією. Він мав відвезти хану листи, в яких писано, *«щоб кримський хан на польського короля війною не ходив»*.

Однак уже через два місяці, у вересні, Суховієнко з невідомих нам причин забравши 170 єфимків зі скарбниці Михайла Ханенка, втікає на Лівобережну Україну до Дем'яна Многогрішного. Уряд Многогрішного також використовує Суховієнка як фахівця з «татарського питання». Знаємо, що лівобережний гетьман готував його до поїздки в Крим на переговори з ханом.

Після старшинського заколоту проти Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного й обрання гетьманом Івана Самойловича бачимо Суховієнка у колі полковників, які склали присягу московському царю Олексію Михайловичу. Подальша його доля невідома. Можливо, він відійшов від активного військово-політичного життя, а може, як свідчать деякі історики, подався до Криму. Лише поживклі сторінки недоторканих архівних документів спроможні пролити світло на його життя та діяльність після березня 1672 р.

Таким чином, з одного боку, Петро Суховієнко (або ж, як називали його татари, Ашпат-мурза) став заручником політики кримських ханів, яка полягала у підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, а з іншого — його універсали й листи переконливо засвідчили продовження курсу Богдана Хмельницького на утвердження самостійної ранньомодерної Української держави. *«Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо»*, — проголошував наймолодший за всю історію козацької епохи володар булави Петро Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства.

ЯК ЧОЛОВІКИ СВОЇХ ДРУЖИН З ПОЛОНУ ВИЗВОЛЯЛИ

Не варто зайвий раз наголошувати на тому, що з давніх-давен чоловіки не могли обходитися без жінок і навпаки. Історично склалося так, що найпридатнішою моделлю їхнього співіснування стало одруження і проживання під одним дахом задля найголовнішої мети — продовження людського роду. На жаль, не так вже й рідко з різних причин сімейна пара розлучалася. Досить часто, а ми звертаємо увагу читача до прикладів далекого XVII ст., такі розлучення подружжя відбувалися без обопільної згоди партнерів, тобто насильницьким шляхом. Саме про такі, не досить приємні випадки, що спіткали відомих військово-політичних діячів України гетьмана Петра Дорошенка і його другу дружину Любов, а також іншого володаря булави Андрія Могилу та його «половину» Параскеву, ми й повідаємо в цьому нарисі. Адже як три століття тому, так і сьогодні кожна представницю жіночої статі, вочевидь, дуже цікавило і продовжує хвилювати питання — а що робили б чоловіки, коли б їхніх дружин викрали невідомі розбійники або вони потрапили до полону чи стали заручницями?

В одного з найближчих сподвижників українського гетьмана Богдана Хмельницького, довголітнього полковника Війська Запорозького, а потім і його найвищого достойника Петра Дорофійовича Дорошенка доля видалась досить схожою з долею Великого Богдана. Він, як і його знаменитий попередник, гетьманував близько десяти років, його теж спочатку дуже любили у народі й називали «Богом даним», йому також доводилося вибирати зовнішньополітичну орієнтацію між королем, царем і султаном, і він так само, як і Богдан, був неодноразово одружений. Ім'я першої дружини Дорошенка не збереглося в історичних анналах. Вдруге він пов'язав

своє життя з родовитою племінницею власного патрона Б. Хмельницького, двоюрідною сестрою його сина Юрія (який також свого часу встиг потримати булаву) Любов'ю Павлівною Яненко. З нею він прожив багато років — приблизно з середини 50-х до середини 80-х років XVII ст. Як виявилось невдовзі після одруження, Люба була небайдужою до «зеленого змія» й поки її чоловік перебував у військових походах, напивалася і, як засвідчує тогочасний документ, «робила різні злодійства». Сторінки архівних документів не розкривають суті «злодійств» п'яної гетьманської дружини. Хоча можемо впевнено стверджувати про її невірність з огляду на те, що Петро Дорошенко згідно із старовинним звичаєм неодноразово «накривав її чорним платтям», але завжди пробачав своїй молодій дружині такі сімейні гріхи. Очевидно, він її все-таки міцно кохав.

Якнайкраще це може засвідчити один маленький епізод з їхнього подружнього життя, коли невірна дружина Дорошенка деякий час перебувала в неприємному (хоча й почесному) стані заручниці, а люблячий чоловік у цей час добивався її звільнення, незважаючи на попередні «заслуги» Люби. Це трапилося після того, як у 1676 р. гетьман П. Дорошенко добровільно склав булаву на користь свого суперника Івана Самойловича. Останній на вимогу московського царя Олексія Михайловича в березні 1677 р. відправив свого довголітнього конкурента в почесне заслання до Москви, а його дружину разом з матір'ю і братами Дорошенка залишив поближче до себе — переселив їх з Чигирини у містечко Сосницю на Чернігівщині. Таке поводження з рідними своїх колишніх, реальних чи потенційних противників було досить поширеною практикою у ті часи. Це робилося задля того, щоб мати певний політичний вплив на своїх колишніх, теперішніх або майбутніх супротивників. Так, наприклад, сини самого Самойловича деякий час були почесними заручниками в Москві. Один із синів його нещасливого попередника, гетьмана Михайла Ханенка, знаходився в тій самій ролі при дворі польського короля у Варшаві, другий — у турецького султана в Стамбулі, а третій — у полоні в того ж таки Дорошенка. Довгий час І. Самойлович утримував ще одну поважну заручницю — дружину правобережного гетьмана Андрія Могили, але про цю історію трохи згодом.

Перебуваючи з початку весни 1677 р. у Москві, Дорошенко неодноразово звертається до царя з проханням відпустити дружину до нього. Олексій Михайлович йде назустріч экс-гетьману й висилає до Батурина свого посланця піддячого Василя Юдіна з метою залагодження цієї справи. Протягом травня царський представник намагався добитися згоди від І. Самойловича про відправку Люби до Росії. Однак лівобережний гетьман під різними причинами відмовляв йому

в цьому. Найголовнішим аргументом був той, що Петро не звернувся особисто зі своїм проханням до Самойловича. Навпаки, Дорошенко прислав до Батурина лист, в якому просив клопотатися про його повернення в Україну. А тому, зазначав гетьман у розмові з Юдіним, «до Петра Дорошенка йому, гетьману, посилати насильно жінку його неможливо..., а в листі (Петровому. — Авт.) написано, що буцімто велено жінку його прислати по указу царської величності, і щоб гетьман (Самойлович. — Авт.), взяв його у малоросійські міста...» Розуміючи, що йому чиняться перепони у виконанні царського завдання, В. Юдін відвідує матір і братів Дорошенка й просить їх відпустити Любу до Москви. Ті відповіли, що це повинен вирішити І. Самойлович. А через деякий час до гетьмана прийшов брат Петра Дорошенка Андрій й розповів йому таке: «...І по від'їзду його, Петровому, до великого государя в Москву, почала вона (дружина Люба. — Авт.) пити жахливо і без відома його, Андрійова, ходити і чинити злодійства. І нині, приїхав до Сосниці, наказав він, Андрій, їй збиратися їхати до брата Петра. І вона при батькові своєму Яненку говорила йому, Андрію, з криком: "Буде її він до Москви насильно посилати, і брат його Петро недовго буде на світі жити!" І він, Андрій, почувши від неї такі слова, бив чолом гетьману, щоб її до брата тимчасово не відсилати». Після цього Андрій оголосив Самойловичу і присутньому у гетьманській канцелярії російському піддядьчому Юдіну, що напише про її лиходійства своєму братові Петрові до Москви, щоб той остаточно вирішив долю своєї дружини. А до того часу він радить не відпускати її з України.

Можливо, й справді Люба взялася за старе, а може, таку інтригу закрутив І. Самойлович, щоб не відпускати її до чоловіка (знаємо, що він перед цим неодноразово викликав до себе Андрія й мав з ним довгі розмови), але саме в такий спосіб було досягнуто результату — дружина П. Дорошенка й далі продовжувала залишатися почесною заручницею.

Йдучи назустріч настійливим проханням Дорошенка, російський цар висилає до Батурина ще одного свого представника, але тепер рангом вище — стольника Олександра Карандеева. Він прибув до гетьманської столиці 5 липня 1677 р. А вже через два тижні дружина Дорошенка вирушила до Москви, а з нею, згідно з документом, «...8 скарбних возів, ридван і коляска, а під тими возами по 2 коней у возі. 5 возів з усякою рухляддю, по одному коню в возі... Провожатих з нею (дружиною Петра. — Авт.) 6 чоловік і прислужниця; і він Олександр (Карандеев. — Авт.) поставив біля неї 8 людей». 28 липня того ж року Люба Дорошенко нарешті прибула до свого чоловіка. Разом Петро і Люба про-

жили ще деякий час у наданому царем будинку. Невдовзі, близько 1685 р., його «малоумна» (так писав про неї Петро у листі до Самойловича) дружина вмерла. Петро Дорошенко недовго горював і одружився втретє з російською бояринєю, від шлюбу з якою через два покоління народилася відома Наталя Гончарова, яка стала дружиною Олександра Пушкіна.

Подібна історія трапилася з менш відомим українським гетьманом Андрієм Моголою, який очолював козаків Правобережної України з 1684 по 1689 р. Одразу після його обрання гетьманом «від імені Його Королівської Милості» (це відбулося у березні 1684 р.) І. Самойлович, який гетьманував «від імені Його Царської Величності» на Лівобережжі, наказав заарештувати дружину новообраного конкурента Параскеву. Зважаючи на те, що вона проживала в одному з містечок «на лівому березі» Дніпра, зробити це було надто важко.

Якщо П. Дорошенко звертався у справі звільнення своєї дружини до московського царя, то А. Могилі нічого не залишалося робити, як попросити заступництва у свого протектора, польського короля Яна III Собеського. Він відбув до Варшави, де в липні 1684 р. його відразу ж прийняв і вислухав король. Як повідомляв у своєму звіті російський посол у Польщі Сандирьов, «...Могила ж Королівській Величності доносив, що, по Вашому Великих Государей (малолітніх царів Петра та Івана. — Авт.) указу, жінка його, Моголина, сидить під міцним караулом і в сторону Королівської Його Величності пропускати її не велено; і щоб Королівська Величність наказав писати до Вас Великих Государів, в грамоті своїй про звільнення жінки його в королівську сторону; і Королівська Величність наказав про те послати до Вас, Великих Государів, грамоту свою». І справді, наприкінці липня Ян III Собеський висилає листа до Москви з проханням якимось чином вплинути на лівобережного гетьмана І. Самойловича й зобов'язати його негайно звільнити дружину підлеглого йому правобережного гетьмана. Однак царський двір з невідомих причин навіть не визнав за потрібне дати відповідь королеві у цій справі, що було грубим порушенням тогочасного етикету листування між найвищими достойниками різних держав.

Саме тому великий канцлер Речі Посполитої М. Огінський у жовтні 1684 р., нагадуючи про лист свого короля, звернувся з посланням до російського князя В. Голіцина. Той відказав йому, що «такої Королівської Величності грамоти... про звільнення Моголиної жінки... в присилці не було» (?!), а також, що невідомо, з яких причин арештована Параскева і де вона зараз знаходиться. Проте Голіцин обіцяв дати наказ Самойловичу про «розшук» дружини правобережного гетьмана. Чи була це свідомо дезінформація

росіянами поляків, чи, можливо, й справді лист Яна III Собеського з невідомих причин не потрапив до адресата, однак Параскева Могила так і не була звільнена протягом наступних років.

Її вірний чоловік неодноразово звертався до королівської канцелярії з проханням вплинути на царя і лівобережного гетьмана щодо його справи. 13 квітня 1687 р. сам король відповів А. Могилі з Варшави: «... про жінку премилу не забуваємо і все робимо (для її звільнення. — *Авт.*)». Отже, у цей час вона ще перебувала в полоні. Ймовірно, що її випустили лише наприкінці 1687 р. за дорученням новообраного лівобережного гетьмана І. Мазепи, який не хотів сваритися через це з польським королем.

Андрій і Параскева Могили жили в розлуці більше трьох років. Однак чоловік не втрачав надію на повернення дружини з полону і, як бачимо, завдяки власній настирливості домогся свого. Хоча наступні події засвідчують, що їм недовго прийшлося тішитися щастям — на початку 1689 р. гетьман А. Могила помирає. Тепер вже його дружина звертається по допомогу до королівського уряду. Проте це, як-то кажуть, вже зовсім інша історія...

ВІЙСЬКОВІ ЗВИТЯГИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНА НА ЦАРСЬКІЙ СЛУЖБІ У... СИБІРУ Відоме і невідоме про Демка Ігнатовича (Многогрішного)

Про гетьмана Дем'яна Ігнатовича, знаного більше за його неблагозвучним прізвиськом «Многогрішний», історикам відомо небагато, мабуть, найменше з-поміж усіх правителів Лівобережної України. Невідомо достеменно, де і коли народився майбутній гетьман. Знаємо лише, що на відміну від решти володарів гетьманської булави він не належав ані до козацького, ані до шляхетського середовища, і його опоненти в пізніших часах не раз кепкували над Демком — «*мужицьким сином*». Не зустрічаємо в історичних джерелах і згадок про його молоді роки та початок служби у Війську Запорозькому. Вказівка відомого українського історика В. Антоновича про те, що Многогрішний вже в 1649 р. в уряді Богдана Хмельницького займав посаду генерального осавула, видається неправдоподібною. Поза всяким сумнівом «*осавул Демко*» з Реєстру 1649 р. є не хто інший — як Дем'ян Лісовець.

Перша достовірна згадка про Многогрішного міститься в документі, датованому аж 1664 р., де він титулується полковником чернігівським. Досить стрімкий, майже унікальний злет для козака-неофіта, який окрім того, що був «*чужим*» у козацькому середовищі, не вмів навіть писати, — унікальний випадок для українських гетьманів другої половини XVII—XVIII століть!

Восени 1665 р. гетьман Іван Брюховецький першим з українських гетьманів здійснює офіційний візит до Москви, який завершився підписанням вкрай не вигідного для України Московського договору 1665 р. Для Многогрішного ж розчарування суспільне наклалося на образу власну: чи то через «*низьке*» походження полковника, чи

особисту неприязнь гетьмана він був обділений порівняно з іншими полковниками під час роздачі царських дарів. І хоча документи не містять жодних згадок про розвиток конфлікту між Многогрішним і Брюховецьким у наступні роки, недовіра між ними зберігалася, й це відіграло не останню роль при усуненні останнього з гетьманства.

Заходи царської адміністрації із впровадження умов Московського договору в життя — введення в Україну військових залог на чолі з воеводами, перепис українського населення та обкладання його податками на користь царя тощо — вкрай загострили суспільну обстановку в Гетьманщині, призвели до стрімкого падіння авторитету Брюховецького. Аби втримати важелі влади у своїх руках, гетьман на початку січня 1668 р. скликає в Гадячі таємну раду старшини, яка ухваляє рішення про необхідність розриву з Москвою і підготовку повстання проти царських військ, розквартированих на Лівобережжі. Ймовірно, саме на переломі 1667—1668 рр., готуючись до вирішального двобою з Москвою, Брюховецький провів кадрову ротацію в Чернігівському полку, надавши полковничий пернач Івану Самойловичу (який до того виконував обов'язки наказного), а Многогрішного, усунувши від керівництва полку, задовольняє урядом генерального осавула. Причому новопризначеного осавула не запрошують до Гадяча, в той час як Самойловича в січні 1668 р. бачимо серед учасників ради, а на початку березня він на чолі Чернігівського та Полтавського полків веде боротьбу з царськими ратниками.

Однак полковничий пернач ненадовго випав з рук Дем'яна Ігнатовича — вже у квітні 1668 р. полчани знову доручають йому керувати справами полку. Зважаючи на важливе стратегічне розташування Чернігівського полку, адже саме сіверським козакам випадало стримувати агресію царських військ, черговий прихід до влади неприхильного до гетьмана Многогрішного істотно ускладнював його доленосну гру. До того ж чернігівський полковник, будучи незадоволений двоєдушністю Брюховецького, налагоджує контакти з його суперником за місце на політичному Олімпі об'єднаної України — гетьманом Петром Дорошенком. Для того, аби бути певним у вірності полковника, довірена особа Брюховецького, один з головних натхненників розриву з Москвою єпископ Мефодій 11 квітня 1668 р. звертається з листом до Дем'яна Ігнатовича, в якому показово шанобливо втішається з приводу його повернення на полковництво, вибагається й просить зла не тримати на гетьмана за те, що «за кров і вірні заслуги милості твоєї не контенували на той час, коли ми на Москві були», обіцяючи тепер «стократну винагороду». Однак зусилля єпископа виявилися марними. Його листа Дем'ян Ігнатович переправив до Дорошенка, застерігаючи при цьому від того, аби не йняв віри Брюховецькому, котрий «...звик тільки на непра-

вді бути, кому хоч і присягне, але ніколи не дотримає...», та закликаючи правобережного гетьмана вступити з військами на Лівобережжя, де козаки радо його приймуть.

Після того, як 8 червня 1668 р. Брюховецького було вбито і гетьманом об'єднаної України проголошено Дорошенка, у відставку пішов майже весь склад вищої старшини Лівобережжя. Лише за Многогрішним, котрий, за словами літописця, «найпершеї отступил от Бруховецького», було збережено полковництво, а через місяць, коли Дорошенко поспішно повернувся на Правобережжя, аби відбити наступ поляків, пожалувано й уряд наказного сіверського гетьмана.

Повідомлення про повернення Дорошенка з військами на Правобережжя російське командування сприйняло як сигнал до початку контрнаступу на Лівобережжя. «Скупивши войска немаліе», воевода Г. Ромодановський скерував їх на Сіверщину. На Різдво Пресвятої Богородиці Ромодановському вдалося оволодіти Ніжином. Вчинивши там показово жорстоку розправу над мешканцями міста, воевода вирушив у похід на Чернігів. Не маючи у своєму розпорядженні достатньо сил для того, аби відбити наступ царської армії, Многогрішний звертається із закликами про допомогу до Дорошенка. Проте той, зайнятий боротьбою з поляками та стривожений заколотом запорожців на чолі з Петром Суховієм, зміг відправити на Сіверщину суто символічну допомогу. Під час форсування Ромодановським Десни Дем'ян Ігнатович, котрий з військами перебував тоді поблизу Седнева, наважується атакувати противника, але наміри наказного гетьмана зустрічають різкий спротив частини старшини. Між ним і стародубським полковником Петром Рославцем на цьому ґрунті виникає навіть серйозна сварка. За таких умов 25 вересня Ромодановський оволодіває Черніговом і наступного дня Многогрішний під тиском старшини розпочинає переговори з царським воеводою про припинення бойових дій. Для вироблення умов повернення України під зверхність Олексія Михайловича наказний гетьман відправляє до Москви брата Василя та полковника М. Гвинтовку. Причому, прагнучи припинити кровопролиття, Многогрішний уповноважує своїх представників на вельми далекосяжні поступки московській стороні, мало дбаючи про їх наслідки для України.

Тим часом Дорошенко вводить на Лівобережжя декілька козацьких полків на чолі зі своїм братом Григорієм та союзна йому 20-тисячну татарську орду, і воевода Ромодановський в черговий раз вже добре второваним у попередні роки Путивльським шляхом відступає з України. І хоча внаслідок конфлікту між гетьманом Дорошенком і кримським керівництвом незабаром орда залишає Україну, а Г. Дорошенко через непокору південних лівобережних полків змушений розпустити і більшу частину свого війська, відсутність загрози з боку

московських ратників дає можливість Многогрішному зваженіше поставитися до умов повернення під царську протекцію. У листі до єпископа Лазаря Барановича, який виступав посередником у стосунках наказного гетьмана з Москвою, Дем'ян Ігнатович рішуче висловлюється щодо можливості повернення під зверхність царя лише за умови визнання останнім козацьких прав і свобод, закріплених статтями Богдана Хмельницького 1654 р.

Розвигок політичних процесів в Україні восени 1668 р., а саме: гостра міжусобна боротьба між Дорошенком і Суховієм, владу якого на Лівобережжі визнавали південні полки, підштовхнула Многогрішного до думки щодо можливості проведення власної політичної гри. Після того, як на кінець осені Суховій виводить з Лівобережжя вірні йому війська на Правобережжя, де зав'язує вирішальний двобій з Дорошенком, наказний сіверський гетьман, *«себі гетманства зичачій»*, 17 грудня 1668 р. скликає старшин на раду до Новгород-Сіверського, *«жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка»*. Зважаючи на те, що на раду Многогрішний запросив лише тих старшин, котрі *«оному зичливими були»*, результати виборів було неважко передбачити. Тим не менше, задля дотримання традиції, претендент деякий час відмовлявся від гетьманства — *«як старая дівка хорошого жениха»*.

Московське керівництво, зважаючи на те, що відповідно до положень Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечувала проти обрання осібногo лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом *«польської сторони»*. Проте процедура обрання мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Місцем проведення елекційної ради було визначено Глухів, де вже 1 березня 1669 р. розпочалися досить важкі переговори Ромодановського з Многогрішним і старшиною щодо характеру стосунків гетьманату з Москвою. Найбільше суперечок у ході переговорів викликала вимога української сторони про виведення з Лівобережжя царських військ на чолі з воєводами, які в гетьманство Брюховецького було введено майже до всіх більш-менш значних лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність цього, старшина наводила численні факти зловживань царських ратних людей, їх брутального, а нерідко жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед лицем яких за відсутності царських військ Україна залишиться беззахисною. Врешті-решт з більшості питань старшина змушена була піти на поступки і 6 березня на Генеральній раді Многогрішного було проголошено гетьманом, приведено до присяги ца-

реві та обдаровано привезеними з Москви булавою, бунчуком та короговою. Тут же на раді було ухвалено й новий українсько-російський договір, який хоч і передбачав присутність воевод у деяких лівобережних містах, але забороняв їм у будь-який спосіб втручатися в українські справи.

Незважаючи на поступки, на які довелося піти Многогрішному під час переговорів з Ромодановським, вже сам факт укладення угоди, що передбачала повернення Україні її автономного статусу, поза всяким сумнівом, сприяв зростанню авторитету новообраного лівобережного гетьмана. Тим не менше гетьману Демку після цього довелося ще понад рік вести боротьбу за те, аби поширити свою владу на все Лівобережжя і хоча б у цій частині козацької землі покласти край братовбивчій міжусобиці. Причому, попри договір із царем, у цій боротьбі йому доводилося розраховувати більше на власні сили, ніж на допомогу з півночі, оскільки Москва обмежувалася лише надсиланням царських грамот з погрозами на адресу непокірних і закликами скласти зброю й визнати владу гетьмана.

Передовсім Многогрішному довелося напружити всі сили, аби відбити наступ Дорошенка, котрий не бажав миритися з *«умаленєм свого рейменту»* і переправив на Лівобережжя правобережні полки Івана Канівця та запорожців Івана Сірка. Більше року відмовлялися визнавати зверхність Дем'яна Ігнатовича й південні полки — Полтавський і Миргородський, козаки яких і надалі трималися Суховія. Не отримавши допомоги з Москви, Многогрішний хоч-не-хоч змушений був максимально мобілізувати власні сили, і робить він це насамперед через зміцнення гетьманської влади. Скликавши навесні 1670 р. у Батурині Старшинську раду, гетьман, будучи певний того, що *«сього літа без війни не буде»*, змушує полковників скласти йому присягу і корогву цілувати на тому, щоб *«їм ні на які неприятельські заклики не схилитись, і супроти неприятеля стояти вперто і гетьману в усьому бути слухняними»*. Упереджуючи вияви невдоволення з боку старшини, Дем'ян Ігнатович твердо заявив: *«Чую я, що козаки всіх міст мене не люблять; якщо і вправду так, то ви б били чолом великому царю про обрання другого гетьмана, я клейноди військові уступлю тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил...»*

Вже в середині травня з'являються перші плоди такої політики — полтавський полковник Федір Жученко *«з сотники свого полку і з товариством реєстровим і з війтом своїм»* прибув до гетьманської резиденції для засвідчення свого послухенства. Мало-помалу налагоджуються в Многогрішного і стосунки з Дорошенком, котрий відмовився від претензій на Лівобережжя.

Щоправда, із середини 1670 р. дедалі виразніше проявляється й вельми негативна з точки зору українських інтересів тенденція польсько-російського зближення. Зацікавленість Москви в підписанні мирної угоди з польським королем обумовлює ситуацію, за якої царське оточення дивиться крізь пальці на розбишачтвa польських військ полковника Я. Пиво-Запольського в околицях Києва, насильства католиків над православними в Південно-Східній Білорусі тощо. Як особисту образу сприймає Многогрішний і факт недопущення українських послів за стіл переговорів, за яким вирішувалася проблема розмежування земель між Польщею та Московською державою, ігнорування його клопотань щодо повернення захопленої воєводами козацької артилерії та звільнення з ув'язнення ряду старшин. Не обмежуючись гострими словесними випадками на адресу оточення царя, гетьман всупереч постанові боярської думи вводить війська на Білорусь, у Мстиславське воєводство та Річицький повіт, беручи тамтешнє православне населення під козацький протекторат. Крім того, дозволяє лівобережним козакам-охотникам переходити на Правобережжя, аби допомогти Дорошенку вигнати поляків з околиць Києва.

Усвідомлення єдності козацької України підштовхує гетьмана Демка до налагодження постійних контактів із правобережним володарем булави, аби спільно *«суспільне добро і цілість захищати»*. Щодо ідеологічної платформи, на якій досягли порозуміння вчорашні супротивники, вельми промовистим є свідчення Михайла Ханенка, наведене в листі до польського короля: *«Дорошенко і Многогрішний, Бога позабувши, і між собою заприсягнувшись, те постановили, щоб не під Вашою Королівською Милістю, а ні під Московською, але під татарами бути... і підданство, щоб як волохи та інші турчинові віддавати»*.

Зважаючи на реальну небезпеку війни з Оттоманською Портою із-за України, в якій полякам чи не вперше в історії випадало виходити на бойовище супроти турок без козацької допомоги, Варшава доклала максимум зусиль для того, аби скомпрометувати гетьмана Демка в очах царя і не допустити появи лівобережних козаків в обозі Дорошенка і султана. Варто зазначити, що зробити це було не так уже й важко, оскільки Многогрішний не вельми переймався справою формування іміджу слухняного царського слуги — очевидно, що дипломатичний хист не був сильною стороною його вдачі. Інакше як можна пояснити його заяву піддядьчому М. Савіну наприкінці 1671 р.: *«Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці (Дніпра. — Авт.) війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати»*.

Не більше дипломатичного хисту гетьман виявляв і спілкуючись зі старшиною. Відвертих прибічників царя Дем'ян Ігнатович звільнив з полковницьких урядів, призначивши на їх місце своїх родичів і довірених осіб. Крім того, категорично заборонив старшині мати поза його спиною будь-які контакти з царським урядом.

Однак, заборонивши контакти явні, гетьман не зумів перешкодити таємним зустрічам старшини з царськими підручними. Саме на одній з них, у ніч з 7 на 8 березня 1672 р., і було ухвалено рішення про антигетьманський закат. А в ніч на 13 березня стрільці батуринського воєводи непомітно оточили помешкання гетьмана і після нетривалої сутички, в результаті якої Многогрішного було поранено з пістолета в плече, заколотники забили його в кайдани і поспіхом відправили до Москви. Слідом за каретою з поваленим гетьманом старшина відіслала до «білокамінної» довгий реєстр його «провин і злочинів» перед царем, застерігши при цьому, що це лише незначна їх частина: «Якби ми записали всі докази Демкової зради, то не помістили б усього не тільки на аркуші паперу, але й на воловій шкірі».

Однак ані донос старшини, ані тортури, яким було піддано Многогрішного під час слідства, не змусили його визнати свою провину. Тим не менше Демка та його брата Василя було засуджено до страти. І лише 28 травня, коли голови братів уже лежали на пласі, примчав гонець царя, котрий оголосив царську милість — смертний вирок Многогрішним замінювався висилкою на заслання.

Разом з Демком до Сибіру пішли його дружина Настя, сини Петро та Іван, донька Олена (за іншими відомостями — Марина). Спочатку Многогрішні прибули до Тобольська, а звідти відправлені до Селенгінського острогу, пізніше — Іркутського. У в'язниці Дем'ян Ігнатович перебував до 1686 р.

Після звільнення з ув'язнення Многогрішний був залишений на поселення в Селенгінську, де його приписали до так званих *дітей боярських* — особисто вільних підданих царя, що за звільнення від виконання повинностей і сплати до скарбниці податків несли військову службу.

Військовий досвід, набутий замолоду в Україні, прислужився Дем'яну Ігнатовичу і в його сибірський період життя. Колишній гетьман, призначений «їздцем» («вершником») — начальником Селенгінського острогу, належним чином організувавши тамошній служилий люд, відбив декілька нападів монгольських племен («*мунгалів*»), здійснив у відповідь доволі успішні випадки на їх землі, чим надовго погасив войовничий запал кочівників. Особлива мужність і військова доблесть Многогрішного викликали щире захоплення місцевих жителів — бурят-табанутів. Вельми прикметним є той факт, що етнограф І. Сільський вже через півтора століття потому записав

з уст бурят перекази про хороброго козака, зобачивши якого на чолі війська, вороги не наважувалися вступати у бій. Військова ж звитяга гетьманового сина Петра, котрий загинув під час виправи на монголів у 1691 р., увічнена в одній з бурятських народних пісень, що побутує в Бурятії й понині.

Остання документальна згадка про опального гетьмана належить аж до 1701 р., коли він на схилі життя (тоді йому вже виповнилося 80 літ), згідно з давньою козацькою традицією, постригся в ченці. Подальша доля гетьмана, котрий, попри численні помилки, зумів все-таки приборкати свавілля й отаманство в Лівобережній Україні, на жаль, достеменно невідома. Існує припущення, що двома роками пізніше його не стало. Декабрист Михайло Бестужев стверджував, що в першій половині ХІХ ст. у Селенгінську, поблизу Спаського собору, йому на очі потрапила камінна надмогильна плита, під якою й покоївся прах українського гетьмана. Спроби місцевих краєзнавців віднайти її нині успіхом не увінчалися. Отож, справді, з невідомості — у невідомість; саме так закарбувався на скрижалях історії земний шлях гетьмана Демка Ігнатовича (Многогрішного).

ТАК ХТО Ж БУВ ПРОТОТИПОМ ЗНАМЕНИТОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ ТАРАСА БУЛЬБИ?

«...І загинув козак! Пропав для всього козацького рицарства! Не бачити йому більше Запорожжя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої! Україні не бачити теж найхоробрішого із своїх дітей, що взявся захищати її. Вирве старий Тарас сиве пасмо волосся зі своєї чуприни і прокляне і день і час, в який породив на свою ганьбу такого сина», — так описував Микола Гоголь синівську зраду у своїй класичній повісті «Тарас Бульба». Цей твір великого сина українського народу вже давно став хрестоматійним і відомим далеко за межами нашої Батьківщини. Цікаво, що його літературного героя, козацького полковника Тараса Бульбу, в багатьох випадках ототожнюють з реально діючою історичною особою і згадують поруч з Петром Конашевичем-Сагайдачним, Богданом Хмельницьким, Іваном Сірком та Іваном Мазепою. Можливо, й справді хтось із героїв козацької історії слугував нашому видатному письменникові прототипом при написанні цієї повісті? Відомо, що Микола Гоголь гаряче прагнув стати професійним істориком. Деякий час він навіть виконував обов'язки ад'юнкт-професора (докторанта) Санкт-Петербурзького університету та задумував написати багатотомну «Історію України». Чи міг він у той період свого життя дізнатися про відомого пращура, полковника доби Хмельниччини Остапа Гоголя? Мабуть, що так. Та чи могло це спонукати його якимось чином до виведення саме такого образу Тараса Бульби?

Отже, спробуємо дослідити життєпис козацького полковника другої половини XVII ст. Остапа Гоголя. Народився Остап (в історичних джерелах зустрічається також інше прочитання його ім'я —

Остафій, Євстафій, Євстахій) на початку переломного для історичних доль багатьох європейських народів XVII ст. Можливо, місцем його народження було невеличке подільське село під назвою Гоголі, засноване православним шляхтичем з Волині Микитою Гоголем. На жаль, молоді роки Остапа залишилися поза увагою середньовічних літописців. Відомо лише, що напередодні 1648 р. він був ротмістром «панцерних» козаків у польському війську, яке дислокувалося в Умані під керівництвом С. Калиновського. Однак, як тільки розпочалися бойові дії між козацькою та польською арміями, ротмістр Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії переходить на бік повстанців.

Незважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази про перші роки формування молоді козацької держави, цілком очевидно, що полковник Остап Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях, що етнічно межували з Польщею. Йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у районі Подністров'я.

Близьку у військовому відношенні перемога гетьмана Богдана Хмельницького над поляками під Батогом (22—23 травня 1652 р.) викликала масове повстання українців на Поділлі. У зв'язку з цим гетьман наказав О. Гоголю звільнити даний регіон від польської шляхти, що той успішно й виконав — наприкінці серпня тут знову встановилися українські владні структури. На початку 1654 р. О. Гоголю було доручено керівництво Подільським (Подністрянським, Могилівським) полком. У подальшому подільський полковник Війська Запорозького виконує найважливіші доручення Б. Хмельницького в західному регіоні України.

Після смерті Великого Гетьмана козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. В жовтні 1657 р. гетьман Іван Виговський з генеральною старшиною, до складу якої входив і полковник О. Гоголь, укладає так званий Корсунський договір України зі Швецією, де проголошувалося: «*Військо Запорозьке за народ вільний і нікому не підлеглий*». Проте на стабілізацію політичного становища в Україні цей договір вплинути вже не міг. У липні 1659 р. полк Гоголя відзначився під час перемоги українського війська над росіянами під Конотопом.

Польська шляхта ніяк не могла погодитись з тим, що в геополітичному просторі Центрально-Східної Європи виникла незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське вісімнадцятитисячне військо на чолі з коронним гетьманом Стефаном Потоцьким у лютому 1660 р. оточило Могилів. На допомогу подільському полковнику

Остапу Гоголю прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андреева. Гоголь успішно керував діями могилівської залоги, а також, згідно зі словами літописця, «на вилазках польських людей і татар побили багато». З польського боку в штурмі загинуло близько двох тисяч осіб.

Поступово пращур великого письменника схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка наполягала на веденні переговорного процесу з урядовими колами Польщі за утвердження автономної української республіки в межах Речі Посполитої. Влітку того ж року його полк взяв участь у Чуднівському поході, результатом якого стало підписання між поляками і українцями Слободищенського трактату.

З початком 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади і гетьмана Павла Тетері, яким керували Сулима, Семен Височан та Іван Сірко. Велику підтримку надавав їм лівобережний гетьман Іван Брюховецький, який бажав поширити свою владу на правобережні землі. О. Гоголь спочатку підтримує повсталих. Після того, як польські війська розпочали наступ на Брацлавщину, він разом зі своїм полком переходить з Могилева до Брацлава й там укріплюється. Однак невдовзі під натиском королівської армії полковник не витримує і переходить на бік противника.

Однією з головних причин цього переходу була та обставина, що коронний гетьман С. Потоцький не відпускав зі Львова двох синів Гоголя, які навчалися там в одному з освітніх закладів. «... І синів моїх, якщо буде дозвіл Вашої Гетьманської Милості, то дозволь їм на короткий час приїхати додому при паспорті Ясновельможного, Його Милості, Пана Гетьмана Й.К.М. Запорозького (Тетері. — Авт.)», — писав О. Гоголь до канцелярії коронного гетьмана. Останній свідомо зволікав з виконанням цього прохання, зважаючи на політичну невизначеність подільського полковника, а тому у вересні 1664 р. Гоголь все-таки був змушений визнати протекцію польського монарха. До речі, у своєму листі до Потоцького пращур письменника демонструє свій неабиякий інтелект, а саме проголошує слова, що якнайкраще пояснюють причини тогочасної руїни і стають крилатими: «...Дійшло до того, що кожний козак хотів бути полковником, а кожний сотник — гетьманом». Ось як генетично формувався геній великого Миколи Гоголя!

Від початку гетьманування Петра Дорошенка О. Гоголь переходить під його булаву, адже вони знали один одного ще з часів Хмельниччини. Досвідчений Гоголь всіляко допомагав новообраному гетьману. Коли виникла загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушив на Лівобережжя, щоб особисто попередити П. Дорошенка. Разом вони повертаються на Правобережну Україну й допомагають оточеному в Кальнику полковнику Григорію Доро-

шенку, рідному брату гетьмана. Невдовзі О. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воювали в околицях Очакова, де взяли в полон значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на Раді на р. Росава (неподалік Корсуня), на якій більшість козаків схвалила намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана. У цей час Гоголь неодноразово призначається наказним гетьманом Війська Запорозького і керує багатьма козацькими підрозділами під час численних військових операцій.

Наприкінці 1671 р. коронний гетьман Ян Собеський із значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева, резиденції О. Гоголя, поляки ввійшли в місто. Джерела повідомляють, що під час оборони фортеці загинув один з синів Гоголя: «...Син Гоголів під Могилевом застрелений», — засвідчував очевидець тих подій. Сам полковник з відділом козаків зумів відійти і з великими труднощами переправитися на правий берег Дністра, в Молдавію, де й отаборився з дозволу господаря. Через кілька днів полковники О. Гоголь, К. Мигалевський та Кияшко відправляють листа до Я. Собеського, в якому дають згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, який визнавав протекторат польського короля. Однак незабаром знову бачимо Гоголя в лавах П. Дорошенка.

Після чергового походу польських військ на Правобережжя Гоголь підпорядковується королю Яну III Собеському. В нагороду за це у грудні 1674 р. польський монарх надає йому привілей на володіння селом Вільховець. Воно існує й донині в Новоушицькому районі Хмельницької області. Ця королівська грамота цікава тим, що її копія була використана у 1784 р. дідом письменника Миколи Гоголя, полковим писарем Опанасом Дем'яновичем Гоголем-Яновським, для підтвердження свого шляхетського (дворянського) походження. Очевидно, саме дід Опанас розповів своєму синові Василю, батькові майбутнього письменника, про їхнього знаменитого пращура. А вже той переповів це маленькому Миколі, який таким чином з раннього дитинства знав про своє славетне козацьке коріння, а навчаючись у Ніжинському ліцеї, почав збирати додаткові матеріали про довголітнього полковника Війська Запорозького Остапа Гоголя.

Ще в листопаді 1674 р. польський король видав універсал на володіння подільським селом Озаринці синові Гоголя — Прокопу. А наступного року своїм універсалом до правобережних козацьких полків від 4 квітня засвідчує, що «для кращого між усіма вами управління Гетьманом Наказним уродженого Гоголя призначаємо...» Таким чином, на противагу своєму колишньому зверхнику П. Дорошенку (той визнавав зверхність турецького султана Мехмеда IV), полковник Гоголь став гетьманом Правобережної України від імені короля Яна III Собеського.

Згідно з Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною і Річчю Посполитою, до Польщі відходили лише землі по Білу Церкву і Паволоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана. А тому О. Гоголь, за рішенням ради польського сенату, разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (близько двох тисяч козаків) передислоковується в Димерське староство на Поліссі. Під управління козацького гетьмана надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Також з коронного скарбу козакам гетьмана Гоголя було видано шістьдесят тисяч злотих.

Димерське староство знаходилося неподалік від Києва. Саме цим пояснюється активна політика О. Гоголя в справі запрошення до себе лівобережних козаків. На Правобережжя переходить переяславський полковник Думитрашко Райча, і цей факт схвилював російського царя Федора Олексійовича, який вимагав від Самойловича утримувати *«малоросійський народ від переходу до Гоголя»*. До речі, гетьман Самойлович навіть відклав свою поїздку до Москви через погрози О. Гоголя захопити Київ. У квітні 1678 р. О. Гоголь написав листа до І. Самойловича, де погоджувався визнати владу лівобережного гетьмана: *«Зараз самого себе твоєї милості віддаю»*. Тут проявилася його розуміння політичних прагнень лівобережного гетьмана до об'єднання України під єдиним державним управлінням.

Остап Гоголь помер 5 січня 1679 р. у Димері. Соратника Б. Хмельницького, який двадцять сім років був полковником Війська Запорозького і останні п'ять років свого життя очолював козаків Правобережжя, було поховано в старовинному Києво-Межигірському монастирі, що неподалік Києва. Багато десятиліть потому тут зберігалася Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є те, що в Святодухівській церкві Межигірського монастиря портрет О. Гоголя *«в чорних з червоними травами рамах»* знаходився поруч із зображенням Богдана Хмельницького.

Довгий час тут також зберігався поминальний синодик родини Гоголів, складений, очевидно, на основі слів чи запису козацького полковника після 1679 р. До нього було внесено такі імена (подаємо за оригіналом): Тимофій, Ганна, Матвій, Іван, Гафія, Мотрона, Осип, Лук'ян, Саватій, Авраамій, Марія, Ірина, Даміан, Марія, Іван, Павло, Остап, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Остап, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, Василь. Тут подаються всі родичі гетьмана і його дружини до часу його смерті. Згідно з основними принципами складання таких синодиків, запис починався з основоположників роду — тут Тимофій і Ганна. Далі поминалися їхні діти, діти їхніх дітей і т.д. Зважаючи на

те, що ім'я Прокіп згадується лише один раз, це, мабуть, і є відомий нам син гетьмана. Отже, можемо припустити, що його другого сина звали (до цього його ім'я жодного разу не зустрічалося в документах) або Мартином чи Іллею, або... Остапом!

Ознайомившись з короткою біографією соратника Б. Хмельницького, бачимо, що можна провести багато аналогій між життєдіяльністю історичного Остапа Гоголя й літературного Тараса Бульби. І той, і інший були полковниками Війська Запорозького. У них було по двоє синів приблизно одного віку. Сини полковника О. Гоголя (одного з них, можливо, звали Остапом, другого — Прокопом) навчалися у вищому навчальному закладі Львова. Так само й літературні Остап з Андрієм отримували освіту, хоча й у Києві. У повісті Миколи Гоголя старший син Тараса гине від рук поляків, а молодший переходить на бік братовбивць. Тут простежується пряма аналогія з долею синів пращура письменника: один з них (теж старший) гине у 1671 р. від рук жовнірів під час оборони Могилева, а інший невдовзі, у 1674 р., переходить на бік поляків, які перед тим вбили його брата. Саме втікаючи від польської погоні з Могилева, під час переправи через Дністер, старий подільський полковник Остап ледве не загинув. Чи не нагадує це відомий сюжет з втечею від «ляхів» гоголівського Тараса Бульби, хоча вже й доповнений описом невдалої переправи козацького ватажка через іншу річку — Дніпро?!

Таким чином, можна визнати цілковито правдивим той факт, що прототипом знаного літературного героя всесвітньо відомої повісті «Тарас Бульба» був не хто інший, як далекий родич Миколи Гоголя, заслужений козацький старшина доби Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка гетьман Правобережної України останньої чверті XVII ст. Остап Гоголь.

СЕКРЕТНА ЗБРОЯ НАШИХ ПРАЩУРІВ

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землю і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ієрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипта свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подольнянський злодіяка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за тее ось куди нас...!» — цей неординарний текст, відомий як «Лист запорожців турецькому султану», ще у XVII ст. набув великої популярності не лише серед українців, а й серед інших народів, які боролися проти експансії Османської імперії — поляків, росіян, австрійців, болгар, молдаван, сербів, македонців.

Невеличкий лист, наповнений гумором і сатирою, став справжньою секретною зброєю наших пращурів-козаків проти турецької загрози. Довгі роки він живив їхній дух та підтримував волю у нелегкій боротьбі із завойовниками різних мастей за право жити вільним життям. *«Сильний тілом може перемогти десяток ворогів, а сильний духом — тисячі»*, — стверджує відоме болгарське прислів'я. А тому збагачені духовно, підживлені невмирущим народним гумором українські козаки не раз виходили переможцями у багатьох битвах з чисельнішими силами ворога.

Довгий час залишалася загадковою історія написання самого «Листа...» — «секретної козацької зброї». Вчені-гуманітарії не могли дійти згоди в питанні походження цього документа. Одні говорили, що він є історичним, а отже, один з кошових отаманів Запорозької Січі справді відсилав такий лист султану Османської імперії. Інші стверджували, що текст має літературне походження і його створив якийсь талановитий писарчук задля сміху і звеселення своїх товаришів.

Насправді ж уже в рукописній козацькій хроніці 1636 р., що була завершена у Переяславі, говорилося про «неполітичне» листування, але не між козаками та султаном, а між турецьким і польським монархами. Там подається начебто правдивий лист короля Сигізмунда III до султана Османа II: «...Тобі Алхерові великому, засліпленому противників Божию, Кобильників негодному поганинові потопенному, сину чортовському, дідичові пекельному, потомків люципера, велзавула, антихреста, від віку проклятому сину...» Він стосувався подій навколо Хотинської війни 1621 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, коли польсько-турецьке протистояння досягло апогею. Очевидно, саме під впливом цього жартівливого витвору якогось польського канцеляриста і виникла ідея в когось із писарів Війська Запорозького (нагадаємо, що під Хотином на боці короля Сигізмунда III воювало 40 000 козаків гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного) зробити пародійний лист, який би своїм змістом разив турків сильніше за козацькі шаблі.

Лише на початку минулого століття історики дійшли остаточного висновку: відоме послання запорожців є витвором українського літературного середовища початку XVII ст. По-перше, єдиного оригіналу «Листа...» не віднайдено, а відомі його численні версії, які датовані різними роками (1600, 1619, 1620, 1667, 1683, 1696, 1713, 1733 та ін.) і поряд з різними підписами — «низові козаки», «отаман Захарченко», «Іван Сірко» — вони мають різних адресатів — султанів «Османа», «Мехмеда IV», «Ахмета III», «Ахмета IV». По-друге, насправді існуюче дипломатичне листування козацьких зверхників з володарями інших країн, у тому числі й з турецьким султанатом, мало зовсім інший характер і ніколи не порушувало тогочасного етикету звернення до особи такого рівня.

Ще одним підтвердженням «літературної версії» є наявність численних варіантів звернення султана до запорожців. В одному з них говорилося: «Я, султан, син Мухамеда, брат сонця і луни, внук і намісник Божий, володар царств — македонського, вавилонського, ієрусалимського, Великого і Малого Єгипта, царь над ца-

рями, властелин над властелинами, незвичайний рицар, ніким не переможний воїн, невідступний охоронець гроба Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і утіха мусульман, смутитель і великий захисник християн, — велью вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно, і без всілякого спротиву і мене вашими нападами не заставляти хвилюватися. Султан турецький Мехмед IV». Вочевидь, що грамоти такого змісту не могли з'явитися з-під пера володарів могутньої та освіченої Порти.

Незважаючи на літературне походження, ця специфічна «таємна зброя» використовувалась українськими козаками неодноразово. Під час облоги турецькою армією Кам'янець-Подільського у 1672 р. з'явився один з варіантів сатиричного послання султана, який був швидко розповсюджений серед оборонців подільської столиці. Свою роль «Лист запорожців...» відіграв і під час походів багатотисячного війська Османської імперії на Чигирин у 1677 та 1678 роках. Однак чи не найважливішою заслугою невідомих авторів першої української пародії став факт її впливу на перемогу європейської коаліції держав над турками під Віднем у 1683 р. Адже ця «битва народів» назавжди припинила спроби Османів завоювати Європу. «Як це могло статися? — питаєте ви. — Де Запорожжя, а де Відень?»

Так, так, шановний читачу, козацький лист у німецькомовному варіанті був надзвичайно популярним серед захисників австрійської столиці. Він піднімав їм настрій і робив безстрашними протягом довгих місяців турецької навали. Невідомо хто, як і коли привіз текст листа-пародії до далекого Відня, хто запропонував перекласти його німецькою мовою та розповсюдити окремою листівкою, але, як кажуть, факт залишається фактом: вперше в друкованому вигляді «Лист запорожців турецькому султану» побачив світ у 1683 р. в Австрії.

Окрім того, «віденський варіант» послання був доопрацьований анонімним автором, зважаючи на тогочасну ситуацію: «Султане, розпусного турецького цісаря сину,... ти сидиш у норі, немов чортеня, або куроград, що своє гніздо у війні міняє на інше, з чого видно є, що ти дурень, натомість той, що його прозиваєш пахолком (король Ян III Собеський. — Авт.), є хоробрим, могутнім монархом і непереможним королем». Оригінал листівки й донині зберігається у фондах Віденської національної бібліотеки, а в Україні вона була опублікована у 1990 р. Г. Нудьгою.

Українська «секретна зброя», окрім Австрії, була експортована також до Росії, де широко використовувалась під час багатьох російсько-турецьких війн останньої чверті XVII—XVIII ст. У російській традиції «Лист запорожців...» перетворився на послання царя «усіх

православних християн» Івана IV Грозного до свого візаві — володаря «мусульманського» світу. Досить цікавим є факт використання його Омеляном Пугачовим, коли у 1774 р. він відповів на вимогу оренбурзького губернатора Рейнсдорпа здатися такими словами: «Оренбурзькому губернатору, сатанинському внукові, диявольському синові...» і т. д.

Відомий дослідник козацької старовини Дмитро Яворницький пов'язував виникнення листування з діяльністю довголітнього кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Зокрема, з тим епізодом, коли взимку 1674 р. 40-тисячна татарська орда і 15 тисяч турецьких яничар намагалися підступно оволодіти військовим гарнізоном на Січі. Успішно витримавши нічну атаку, запорожці розгромили турецько-татарські підрозділи. Наступного року на чолі з отаманом І. Сірком вони помстилися завойовникам: 20-тисячна козацька армія здійснила переможний похід до Криму. Під час цього походу Сірко написав кримському ханові листа, наповненого великою іронією і сарказмом. Він починався так: «...*Не мислили бо ми, Військо Низове Запорозьке, входити у війну і неприязнь з Вашою Ханською Милістю і з усім кримським панством, якщо б не побачили її початок з вашого боку. Ваша Ханська Милість, послухавши дурної поради сумосбродного і позбавленого розуму цареградського візиря, а по нім і наказу Найяснішого і Найвельможнішого султана свого, почали з нами війну минулої зими... І так як ваші дії засмутили нас і завдали нам, Війську Запорозькому, досаду, то ми, за прикладом давніх пращурів і братів наших, вирішили постаратися за обіду і огорченіє воздати, і відомстити Вашій Ханській Милості і всьому Ханству рівним за рівне, але не тайно, як ви зробили, а відкрито, по-рицарськи...*» Як бачимо, текст цього справжнього листа значно відрізнявся від описаного вище пародійного послання, хоча, мабуть, і зазнав впливу свого знаменитого попередника.

Оригінальний зміст «Листа...» так захопив талановитого російського художника Іллю Рєпіна, що він працював над картиною, яка відображає процес написання послання козаків султану, довгих чотирнадцять років — з 1878 до 1891 р. Картина «Запорожці» І. Рєпіна (до речі, художник мав українське коріння) стала відомою на весь світ і набула великої популярності як серед художнього бомонду, так і серед широких верств населення. «До цього часу не міг відповісти Вам, а у всьому винні «Запорожці», ну й народець же! Коли ж писати, голова йде обертом від їх гамору й крику... Тижнів два з половиною — тільки з ними, не можу розлучитися — веселий народ. Чортячий народ!.. Ніхто на всьому світі не відчував так свободи, рівності й братерст-

ва», — писав художник під час роботи над картиною до одного із своїх товаришів.

Окрім німецької та російської, пародійне послання запорожців було перекладено французькою та англійською мовами. Одну з перших спроб переробити «Лист...» у віршований текст зробив у середині ХІХ ст. Степан Руданський. На початку ХХ ст. відомий французький поет Гійом Аполлінер написав поему під назвою «Відповідь запорозьких козаків турецькому султану». Незважаючи на те, що листуванню козаків ось уже майже 400 років, воно й донині користується великою популярністю серед нашого народу, засвідчуючи невмирущість традиційної української зброї — природного гумору та здорової сатири.

КНЯЗІВСТВО МОЛОДШОГО СИНА ХМЕЛЯ

Останнім часом у певних колах істориків-початківців стало модним говорити (а інколи й писати) про те, що начебто гетьман Богдан Хмельницький разом зі своїми козаками «перервав» шляхетсько-князівський розвиток України і що, якби не козацька революція, то з «українних» воеводств Польсько-Литовської держави в XVII чи XVIII ст. еволюційним шляхом могла утворитися така собі незалежна українська Річ Посполита на чолі з князем чи королем. З огляду на це, зазначають сучасні фантазери від історії, нині ми вже не «пасли б задніх» серед пострадянських країн й були повноцінною європейською державою на зразок Франції або принаймні Польщі чи Литви. Наслухавшись таких постмодерністських фантазій, певна частина й так свідомо обмежених (через відлучення тоталітарною системою від знання правдивої національної історії) українських громадян терміново почала розшукувати своє «шляхетсько-дворянське» коріння і з погордою дивитися на тих, хто справді є козацького, міщанського або ж селянського походження.

Однак відомо, що історична наука не користується положенням «якби не було цього, то було б так і так», а все-таки досліджує, «де, коли, як, чому й що саме відбулося» на основі різноманітних історичних джерел. А документи свідчать, що саме представники справжньої еліти українського народу — козацтва — намагалися започаткувати князівську форму управління Україною в ранньомодерну добу світової історії.

Ідея утворення на основі козацького товариства українського (руського) князівства виникла в теоретичних розробках вітчизняних інтелектуалів ще наприкінці XVI ст. У 1596 р. з'являється один із перших «програмних» документів, де українське козацтво висувало свої умови монархічній владі Польщі. Лист козацького ватажка Семерія Наливайка до короля Сигізмунда III засвідчив бажання Війсь-

ка Запорозького укласти угоду з польською короною на певних умовах. Пропонуючи свої військські послуги Варшаві й запевняючи її у виконанні всіх наказів короля, Наливайко добивався затвердження автономного статусу Війська Запорозького. При цьому окреслювалися обопільні зобов'язання козаків і центрального уряду. Польський монарх мав виділити українському козацькому «передкнязівству» територію між Дністром і Бугом, встановити постійний реєстр війська, надати гетьманові права самостійного (після короля) «володарювання» над козаками; дозволити козацькій старшині вибирати «стації» у межах Бузько-Дністровського війська, а також виплачувати з королівської скарбниці певну суму грошей.

З положеннями листа Семерія Наливайка деякою мірою перегукувався і проект створення «Задніпровського князівства», що був складений того ж року відомим українсько-польським вченим і церковним діячем Йосипом Верещинським. Він також передбачав побудову на певній території козацького державного утворення, яке б з погляду феодалного права було васалом Корони Польської. Незважаючи на те, що ці два проекти так і залишилися всього-на-всього теоретичними розробками, їхні основні засади дають можливість зрозуміти тогочасні уявлення козацької верхівки (у випадку з Й. Верещинським симпатизуючих козацтву інтелектуалів) щодо правничих відносин Війська Запорозького з монаршою владою.

Починаючи від 1648 р., під час становлення та функціонування ранньомодерних національних державних інститутів, розпочалися періодичні спроби практичного втілення ідеї побудови українського князівства. Прагнення гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича зробити свою владу спадковою в ролі династичного гетьманування-князювання частково висвітлювалося вітчизняними істориками. Однак реального втілення ця ідея набула лише після повернення у 1676 р. на гетьманську посаду сина Богдана Хмельницького Юрся Хмельниченка (він був гетьманом у 1657 та 1659—1663 рр.), коли турецький султан Мегмед IV надав йому титул «князя» та збройну допомогу для утвердження нової форми управління Україною.

Вже на початку 1676 р., одразу після отримання звістки про бажання Петра Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV присвоїв Юрію Хмельницькому титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького» (в інших документах він також виступав як «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького», «князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь України», «князь Руський», «князь Ма-

лоросійський», «князь Малої Русі», «князь»). Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Юрій Хмельницький «був запрошений до великого візиря, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями». Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України.

Слід зазначити, що печатка Юрія Хмельницького значно відрізнялася від клейнодів попередніх гетьманів. На ній було зображено гетьмана на коні, який у піднесеній руді тримає булаву; над кінською головою, прикрашеною пір'ям, знаходилось яблуко (куля) і меч, біля вершника стояв козак з мушкетом, а навколо йшов напис «Печать князівства Малоруського». Згідно з повідомленнями польського резидента у Стамбулі С. Процького, там був напис «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський». Згодом вона невідомим чином перейшла до Івана Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до Великого Государя (московського царя), на якій Погоня і Князівство Малоруське зображено».

Одним із перших дипломатичних кроків «Великого» посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677—1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гнінським ноти протесту на призначення сина Богдана Хмельницького «*Dux Cosacorum*» («Володарем-князем Козацьким»). У квітні 1677 р. у новинах з російської столиці повідомляли: «Хмельницький піддався султану, який дав йому титул *Dux* в Україні». А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції до польського посла в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, щоб той «не вживав титулу *princeps Sarmatiae* (князь сарматський)».

Незважаючи на те, що 9 вересня 1676 р. гетьман Правобережної України Петро Дорошенко склав присягу на вірність представнику московського царя стольнику Г. Косачову й відмовився від турецької зверхності, султан не думав зрікатися своїх претензій щодо України. Її міжнародно-політичний статус мав визначитися Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною і Польщею. Ще влітку того ж року Мегмед IV звільнив із в'язниці Юрія Хмельницького й почав готуватися до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Очевидно, що саме хтось із оточення (серед якого були полковники-хмельничани П. Яненко-Хмельницький, Є. Астаматій та інші) молодшого сина Богдана Хмельницького, що перебувало в турецькій столиці, запропонував реанімувати ідею створення українського князівства на підвладних султанові теренах. Нагадаємо, що ця політична ідея була започаткована ще у XVI ст. А з перших днів революційного вибуху в 1648 р. серед українського населення поширили-

ся чутки про започаткування Богданом Хмельницьким «удільного» князівства. Досить близько до втілення цього задуму підійшов у 1658—1659 рр. гетьман Івана Виговський, який уклав із представниками польського короля угоду про утворення в межах козацької України Великого Руського князівства, яке було б автономним державним утворенням у структурі Речі Посполитої «трьох народів» (поряд з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським). Однак практичного завершення гадяцькі домовленості так і не набули. Це вдалося лише Юрію Хмельницькому протягом досить короткого періоду.

Після відмови від гетьманської булави в 1663 р. Юрій Хмельницький був висвячений в ченці під іменем Гедеона, через деякий час отримав сан архімандрита й перебував у православних монастирях Києва, Чигирині, Корсуні і Смілі. Невдовзі його було заарештовано польським урядом і з 1664 р. до 1667 р. він разом з полковником Г. Гуляницьким і митрополитом И. Тукальським перебував у відомій на всю Європу Марієнбурзькій фортеці-в'язниці. Згодом Юрій згадував про те, коли його, *«як худого монаха, невідомо за що, панове поляки, або краще католики чи кати, мордували... Мені дали знати, що я гірше плюгавого бусурманина... дізнався певне від поляків милості, як пес від вовків»*.

У січні 1668 р. архімандрит Гедеон брав участь у Генеральній раді Війська Запорозького, де мало вирішитися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику Петра Дорошенка і, зокрема, сказав, *«що він батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути»*. Тоді ж Хмельниченко-Гедеон висловив бажання зняти *«чернецьке плаття»* і повернутися до великої політики. У березні російський воєвода П. Шереметев повідомляв до Москви з Києва, що *«найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана»*. Отже, з цього часу можна говорити про відновлення активної «світської» діяльності колишнього гетьмана.

Через декілька місяців Юрій Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника Михайла Ханенка. Тепер він уже *«налаштовував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто з-за прихильності до короля польського...»* У середині жовтня 1668 р. Юрій Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку у битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини.

Петро Дорошенко намагався викупити Хмельниченка у татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді, навесні-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської і Ногайської орд під керівництвом Силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребелянтів, так і вірних з цілою Україною». Одночасно турки продовжували тримати у почесному полоні не тільки Юрася Хмельниченка, а й, як стверджував великий коронний гетьман Ян Собеський, ще «кільканадцять від козаків витребували претендентів». Припускаємо, що поряд із кандидатурою сина Богдана Хмельницького основними претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана — Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Можливо, і Павло Тетеря (який також мав родинні зв'язки з Хмельницькими) не дарма у цей час втік із Варшави до Стамбула і теж домагався права на булаву.

Вже восени 1670 р. в Україні ходила чутка щодо призначення Юрія Хмельницького гетьманом від імені турецького султана. Про це, зокрема, писав священник з Переволочної Г. Мужилівський. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що близько 60-тисячне татарське військо разом із 10-тисячним яничарським підрозділом у вересні вступило в Україну і розпочало боротьбу з Дорошенком, щоб змістити його з гетьманської посади і «посадити» на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. На початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому екс-гетьман і невдалий претендент повертається до Стамбула, де знову перебуває до кінця 1675 р.

Саме цього часу, очевидно, стосується бувальщина, а можливо, й легенда, про спробу сміливої втечі Хмельниченка із турецького замку-фортеці, який знаходився в Стамбулі й мав назву Сім Веж. Цю незнану до цього часу українській громадськості історію записав у першій половині ХІХ ст. відомий польський дослідник Л. Рогальський і подав в одній зі своїх книг, присвяченій історії королівства Яна III Собеського. Цитуємо оригінальний запис: «Побачивши в порту декілька французьких кораблів, Юрій Хмельницький хотів вплав добратися до них і з цією метою виліз через вікно фортеці. Мотузка обірвалася, він упав, але встав і переліз через високий мур, після чого знову впав. Залитий кров'ю й виснажений, він був схоплений, караний киями, прикутий до стіни в'язниці й кілька років перебував у такому стані...» Отже, якщо вірити цьому свідченню, не таким вже безвільним і слабкохарактерним був молодший син Богдана Великого. Адже не кожен міг зважитися на таку сміливу втечу з полону.

Після довгих і важких років ув'язнення спочатку поляками, а потім турками Хмельниченко з милості султана розпочинає своє князювання-гетьманування. 13 лютого 1676 р., перебуваючи в Адріанополі, він видає універсал, в якому закликає усі стани українського суспільства підкорятися його владі. Цей документ до України мав відвезти призначений перед тим Юрієм наказним гетьманом колишній соратник Богдана Хмельницького Євстафій Астаматій (Гиковський, Остаматенко, Стоматенко).

Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де *«по Горинь і Димер Україну описав, обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув»*. Навесні Юрій Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком був призначений Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія у Немирів, який він хотів зробити резиденцією Юрія Хмельницького і столицею Українського князівства.

29 червня 1677 р. Юрій Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвиськом, розсилає від імені Хмельницького універсали, де зазначалося, що населення повинно підкорятися султану та його наміснику, а також *«жити спокійно, не побоюючись татарських набігів»*. На початку серпня турецьке військо підійшло і стало табором під стінами Чигирин. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Юрія Хмельницького участь в облозі — невідомо, знаємо лише, що український князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном.

Військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші й особливо для Юрія Хмельницького. *«Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сараскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова»* — так описували відступ Юрія Хмельницького та його нечисленних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялося, що «турецький» гетьман знаходиться під постійним наглядом своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Вдалішим для Османської імперії був другий чигиринський похід (червень — серпень 1678 р.), під час якого й розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Юрій Хмельницький в листі до Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер писав: *«Мій найясніший і найсильніший Король*

Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польським... Притому з волі і наказу н.і.н. (найвищого і найяснішого. — Авт.) Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і послаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав». До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення у Брацлавський полк. Представником Юрія Хмельницького в Туреччині тимчасово став Євстафій Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя і гетьмана, але був дуже незадоволений, отримавши відомості, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків, Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей.

1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Юрія Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія та І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин. — Авт.) і замок запалили». Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана Івана Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Юрія Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева «руський» князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська. Такий же універсал був відправлений 12 вересня з Ладжирина до жителів Черкаси і всього населення «задніпровської» України. «...Освідчуем, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить підміць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призичити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність», — звертався Юрій Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому наказному гетьману І. Яненку невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя Є. Астаматій, який перед тим виконував дипломатичні завдання свого зверхника у Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, згідно з деякими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана. У зв'язку з цим у жовтні 1678 р. Ю. Хмельницький власноручно стратив його в Немирові «...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік». Водночас стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав тільки І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було «оковано» на деякий час. Згідно з дослідженнями І. Крип'якевича, Хмельниченку радив карати та страчувати своїх найближчих соратників не хто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа.

Перебуваючи у Немирові, Юрій Хмельницький весь час нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки з точки зору короля було неправильне титулування Юрія Хмельницького («...до Короля ЙМсці Польського незвичайні листи пише..., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто, щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...»). Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля», а також, щоб він не претендував на зайняття Білої Церкви і Павлочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія з розподілу території. Можливо, наприкінці 1678 р. Юрія Хмельницького було відкликано до Стамбула. Польський резидент повідомляв із турецької столиці, що цей період українському гетьману «дуже погано тут, навіть житла не має». Щоправда, згідно з даними інших джерел, він у цей час перебував у Немирові.

На початку 1679 р. Юрій Хмельницький знову видає універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому... нагадуєм, щоб взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвилися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...» Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедгону Венжикові Хмельницькому

яко дідові й батькові цієї держави...» У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитій звільнення від польських військ Павлочії Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе», — вже вкотре скаржився Ян III Собеський до Стамбула. Разом з тим восени 1678 р. Юрій Хмельницький прийняв у себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономних прав для України у випадку, коли б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитій. Проте гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від гетьманської посади в 1663 р. і часи ув'язнення з наказу короля у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке», — говорив він саркастично з цього приводу і залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Юрій Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були «зігнані» Іваном Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця й Носівки до Корсуня. 26 січня війська Юрія Хмельницького разом із загонами Білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, але на початку лютого вони були розбиті під Лубнами.

Побоюючись наступу турецько-татарських військ і полків Хмельницького на Київ, Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя і правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р. із Немирова на Лівобережжя він вислав лише окремі загоны для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок». Під час однієї такої операції до польського короля втікає І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи образ від Ю. Хмельницького, коли той без важливих підстав закував його у кайдани. У липні гетьман вже вкотре відсилає до монарха Речі Посполитій посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору.

На жаль, досить обмеженою є джерельна база про діяльність Ю. Хмельницького у 1680—1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною. А в листі до польського монарха від 20 лютого 1680 р., що був відправлений з Немирова, зазначалося: «...як з Королем Й.М. Паном Милостивим Приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою поміччю, аби між

нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивіясся...» Отже, як бачимо, Юрій все-таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (так, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман Петро Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж за річку Віслу.

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли дві волоські корогви, що раніше знаходилися у підпорядкуванні гетьмана. Однак на допомогу йому поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирини». Очевидно, що протягом року (літо 1680 — літо 1681 р.) Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. С. Куницький повідомляв, що у Немирові управляв «намісник» Юрія Хмельницького Таращенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана.

Влітку того ж року не дуже вдалого князя-гетьмана Юрія Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що по дорозі до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті*. Свідчення С. Величка про повернення Юрія Хмельницького на Правобережну Україну в 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами. Після зникнення Юрія з політичної арени зникають й інститути Українсько-руського козацького князівства. Хоча, по суті, вони були уособлені лише у титулуванні його правителя. Вся решта державно-політичних установ цього «напівкнязівства» дублювала вже усталені раніше інституції Українського гетьманату.

Таким чином, слід підкреслити, що геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Росії і не давати їм змоги виступити «єдиним фронтом» проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Мегмеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилась роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, «помилившись» з Петром

* Разом з тим «Історія Русів» засвідчила, що Ю. Хмельницького було заслано до грецького монастиря на одному з островів у Егейському морі. Письменник О. Пахучий у 1993 р. стверджував, що могила молодшого сина Б. Хмельницького знаходиться на Мальті в одному з місцевих православних монастирів. Про це начебто говорив мальтійський гід українським туристам, які відвідали острів.

Дорошенком, звернулася до призабутої ідеї створення Українського князівства на чолі з сином Богдана Хмельницького Юрієм, яке було у повній васальній залежності від султана.

Це збіглося із прагненням частини козацької старшини, яка не бажала визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів і хотіла зберегти власні державні інтереси. Для неї залишався ще один шлях — визнати владу Османської імперії та Кримського ханства. Проте вже вкотре «турецько-татарський» напрямок політичної орієнтації не спрацював. Так само в черговий раз виявилася нежиттєздатною і модель князівського управління Україною. Незабаром, у 1692 р., її намагався реанімувати опальний козацький канцелярист Петро Іваненко (Петрик). А на початку XVIII ст. великих зусиль до створення незалежного національного князівства також доклав гетьман Іван Мазепа, який навіть отримав високий європейський титул «князя Священної Римської імперії»...

КОРОЛЬ НАД КОЗАКАМИ ТА ЙОГО ДРУЖИНА-«ОТАМАНША»

Чи міг король керувати волелюбними українськими козаками? Зрозуміло, що ні, скажете ви, і будете мати рацію. Адже козаків завжди очолював не хто інший, як гетьман або отаман. Однак, як не дивно, були такі періоди в нашій історії, коли королі визнавалися справжніми козацькими вождями, а їхнім дружинам не залишалося нічого іншого, як допомагати своїм чоловікам у ролі «отаманш». Таким «козацьким» королем був Ян III Собеський, який володарював у Речі Посполитій з 1674 до 1696 року. Відповідно, роль «отаманші» взяла на себе його вірна дружина Марія Казимира д'Аргуен.

Більша частина життя й діяльності майбутнього короля пов'язана з Україною. Народився він у містечку Олеську, що на Львівщині. На Західній Україні пройшло його дитинство та становлення як державного й військового діяча Польщі. Він добре знав українську («козацьку») мову, культуру, звичаї й традиції українців. На території України у 50-х — першій половині 70-х років XVII ст. великий коронний гетьман Ян Собеський воював з козацькими військами гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка, підтримував тісні стосунки з урядами П. Тетері, М. Ханенка, Є. Гоголя, С. Куницького, А. Могили. На території Західної та Правобережної України він перемагав багатотисячні турецькі армії й татарські орди. З іменем Я. Собеського тісно пов'язана історія таких українських міст і містечок, як Львів, Кам'янець-Подільський, Хотин, Яворів, Бар, Бучач, Зборів, Злочів, Журавно, Жванець, Кальник, Калуш, Могилів, Немирів, Підгайці, Підгірці, Тереховля, Умань, Чуднів та багато інших.

Вже 5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягається на угоді з шляхтою, в якій зобо-

в'язується дотримуватися попередніх мирних договорів і трактатів з монархами зарубіжних країн лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки Яна Собеського повернути «втрачені землі України і Поділля». У ній було зазначено, що король повинен відвоювати правобережну частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України — проводити переговори з московським царем.

«При кому козаки, при тому й залишається Україна», — саме таким принципом (а це були його власні слова) керувався протягом усього періоду свого правління польський король. Ще перебуваючи на посаді великого коронного гетьмана у 1667—1674 рр., Я. Собеський виявив себе політиком, який добре розбирається в «українсько-козацькій проблемі». Його вмiла політична й військова боротьба за право володіння Правобережною Україною з гетьманом П. Дорошенком і султаном Мехмедом IV поряд з іншими стала однією з головних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої.

Згодом, незважаючи на те, що П. Дорошенко продовжував володарювати на Правобережній Україні, Ян III Собеський призначив наказним гетьманом над козацтвом Подільського та Могилівського полків полковника Остапа Гоголя. Це призначення стало елементом боротьби з непокірним Дорошенком, який бажав утвердити на Правобережжі інститути Української держави. Розколюючи козацьку організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим були й інші причини формування королівським урядом покiрної власним потребам козащини. 11 грудня 1676 р. австрійський посол у Туреччині Й. Кіндсберг повідомив у Відень, що новобраний польський король хоче з допомогою українських козаків і кримських татар впровадити у Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських. Звичайно, це були лише передбачення дипломатичного діяча, хоча аналогічні звинувачення висували проти Яна III Собеського і протягом наступних років. Про те велике значення, якого того часу надавала Україні польська еліта, свiдчить багато фактів. Серед них — картина французького художника «В'їзд Яна III на коронацію до Кракова» («Апофеоз Яна III»), датована 1675 р. На полотні зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким у вигляді танцюючих дiвчат подаються алегорії Польщі, Литви та України і підпис — *Invicto Avgvsto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ukrainae, etc.*

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана О. Гоголя на свої коронаційні уро-

чистості до Варшави. За королівського сприяння нобілітується (вводиться в шляхетство) значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 років приймають окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. Згідно із сеймовими рішеннями, козакам надавалося право розміщуватись у Димерському старостві (Полісся), виплачувались певні суми з коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати чотиридесятитисячне військо для боротьби проти турецької армії.

За його особистим дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією відправився львівський митрополит Йосип Шумлянський. Український священик отримав завдання умовити турецького ставленника, новопроголошеного українського князя Юрія Хмельницького, піддатися під протекцію польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв «турецькому» гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул, Україні передбачалося надати рівні політичні права з Короною Польською і Великим князівством Литовським, а також не переслідувати православну віру. Однак ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним ходом, а тому не мала успіху й лише погіршила польсько-турецькі відносини.

У цей час польський король неодноразово заявляє, що, згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами, Правобережна Україна має належати козакам («*Ucraina Cosacis cedat*»). Саме тому, на його думку, Порта не мала права втручатися у справи України, оскільки сама віддавала її козацьким гетьманам. Звичайно, в цьому випадку король мав на увазі козаків О. Гоголя, які були підвладні Польщі. Отже, згідно з логікою Яна III Собеського, Правобережжя (принаймні та частина, що управлялася українським гетьманом) мало перебувати під його протекцією.

Велике занепокоєння у варшавських колах викликала звістка про передачу «турецької» частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г. Дуці. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалось, що «Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть усі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу». З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві у східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства і не доводить до їхнього

відома зміст переговорів. Виступаючи на одному із сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками. Для прикладу він звернувся до Хотинської битви 1621 р., «...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000».

Відчуваючи неминучу загрозу війни з Османською імперією, Ян III Собеський активізує свої дії в справі вирішення «козацького питання». У липні 1682 р. до Димера, де на той час базувалися головні сили правобережного козацтва, відправляється нобілітований козацький полковник В. Іскрицький, який перед тим деякий час проходив службу при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті О. Гоголя у 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб вони зібралися на свою раду і вирішили, чи можуть допомогти польському монарху в боротьбі проти «бусурманів». У свою чергу, король обіцяв відновити всі «прадавні вольності та привілеї», подбати про рівноправність православної віри тощо. Однак у його інструкції вже не згадувалося про те, що Правобережжям має управляти український гетьман, і не висувався проект відновлення автономії України. Ян III Собеський зі свого боку не запропонував навіть якогось плану автономії України, не говорячи вже про можливе розв'язання «українського питання» на основі положень Гадяцького трактату 1658 р.

Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом військового товариша, немирівського старосту Стефана Куницького, який, згідно з королівським наказом, здійснив взимку 1683—1684 рр. похід на турецько-татарські володіння у Молдавії, Буджацьку та Білгородську орди. Ця військова операція стала одним з епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на «християнський світ» Центральної та Східної Європи. Разом з тим польський король намагався скористатися успіхами козацьких військ у руслі власної зовнішньої політики. У січні 1684 р. він пише листа до своїх послів у Московській державі, щоб ті використали звістку про перемогу Куницького над татарами для тиску на російських дипломатів.

Одночасно Ян III Собеський використовує військовий потенціал козацьких полків у битві європейських армій з турецьким військом під Віднем, а особливо у «післявіденському» переможному поході та битвах під Парканами, Остригомом, Цециним у Словаччині та Угорщині (вересень—грудень 1683 р.) й витісненню військ Османської імперії з цієї частини Європи.

Зважаючи на підписання військового антитурецького союзу з Австрією (березень 1683 р.), польський король Ян III Собеський

вже у квітні того ж року вирішує набрати до своєї армії 1200 українських козаків. Трохи згодом, отримавши фінансову допомогу від Папи Римського, король вирішив, що зможе утримати три тисячі козаків. Він видає спеціальні «приповідні» листи на вербування цих підрозділів козацьким полковникам М. Булизі, Й. Менжинському, Я. Вороні та С. Корсунцю, які діяли на території Правобережної України. Після остаточного формування полків вони мали прибути до Львова, щоб звідти рухатися до Відня. Ян III звернувся також із закликом прибути йому на допомогу до Запорозької Січі.

Здійснювати контроль за набором козаків Собеський доручив своїй коханій дружині Марії Казимири. Однак це своєрідне «отаманство» польської королеви над українськими козаками виявилось не дуже вдалим. На перешкоді своєчасному набору козацьких сотень і полків стала жадібність одного з полковників Йосипа Менжинського. Той, отримавши для цієї місії з рук представника Ватикану 30 000 ліврів, більшу частину привласнив. Щоб не ділити їх порівну поміж прибулими до Львова козаками, він на деякий час зник з міста. Марія Казимира змушена була вмовляти прибулих на заклик короля негайно вирушати йому на поміч, але козаки заявили, що підуть до Відня лише після отримання грошової винагороди. А тому королева, проклинаючи Менжинського, ледве випросила додаткові кошти у ватиканського посла. Крім того, вона призначила старшим над козаками полковника Мислішевського.

«Я чув сто разів, як він розхвалював це військо, скаржився на його повільний набір і, від'їжджаючи в похід, доручив королеві (Марії. — Авт.) висилати терміново новобранців уперед, у міру їх прибуття — начебто спасіння Відня залежало від козаків», — згадував про короля Яна III французький дипломат Далерак. Польський король, незважаючи на велике кохання до своєї дружини (у майже щоденних листах до неї він називав її Марисенькою), був дуже незадоволений її діяльністю щодо набору козаків. Лише через два тижні після блискучої перемоги свого чоловіка під Віднем королева-«отаманша» відписала, що близько півтори тисячі козаків готові влитися до його війська. «О, Менжинський, Менжинський!» — у нападі гніву вигукнув Ян III Собеський, жалкуючи про невчасне прибуття українських полків наприкінці вересня.

«Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам», — неодноразово заявляв польський монарх протягом свого правління. Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печать з «гербом старожитнім України» (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили (1684—1689). Після смерті остан-

нього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх новопризначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу).

У грамоті від 13 березня 1684 р. на вимоги козацького посольства Ян III Собеський відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба зачекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а *«митрополитом повинен бути той, хто визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони»*. Щодо забезпечення козацьких «прав і вольностей», то йшла мова лише про те, що король *«що-небудь»* буде робити для їхнього покращення. Разом з тим правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялося: *«З жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. — Авт.) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...»*

Уряд Речі Посполитої усвідомлював, що питання успішного вербування козацьких полків тісно пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король у іншому своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами, за умови визнання *«протекції нашої і Речі Посполитої»*. Трохи згодом Ян III Собеський конкретизує свої слова, дозволяючи козацтву розміщатися у межах території *«...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані»*.

На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції щодо козацтва Правобережної України, в якій підтверджувалося їхнє право на володіння подніпровськими землями. Крім того, новообраному гетьману Війська Запорозького А. Могилі надавалося право видавати «приповідні» листи на формування нових полків козацької старшини (раніше вони видавалися лише польській шляхті).

Королівський уряд підтримував також проведення козацькими ватажками самостійних бойових операцій проти турків і татар. Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який виконував посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старшиною. Спочатку цими обов'язками був наділений хелмський каштелян С. Друшкевич, а згодом — регіментар Б. Вільга. Особливі повноваження щодо козацтва Правобережної України мав великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський (1682—1702), який водночас був Руським воєводою.

Король Ян III Собеський підтримував тісні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С. Куницького, А. Могили, Гришка, Самуся, полковників С. Палія, Д. Федоровича та інших представників правобережної старшини. Заохочуючи козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями і поселеннями. Навесні 1687 р. наказний гетьман Максим Булига прийняв у власність частини сіл Геєвичі та Жолони Овруцького повіту. Наступного року полковник Семен Палій отримав від короля привілеї на с. Романівку, що знаходилось у білоцерківському старостві. Відомо також, що й інші козацькі керівники одержали привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Ян III Собеський не звертав уваги на постійні скарги комісара С. Друшкевича, пробачаючи Палію політичні зносини з гетьманом І. Мазепою та московським царем Петром I. Крім того, королівський уряд «заплющив очі» на вбивство фастівським полковником нобілітованих козацьких ватажків П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого. У 1692 р. король послав зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К. Ласку. Той мав запропонувати С. Палію вибирати (?!) протекцію одного з двох європейських монархів — короля Речі Посполитої чи царя Московської держави.

Такий «лібералізм» польського монарха був можливий з огляду на певне місце українського правобережного козацтва, яке відводилось для нього у геополітичних планах країн «Священної ліги» (куди з 1684 р. окрім Польщі входили Австрія, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. — Росія). Протягом останнього десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах з лівобережними українськими військами проти Кримського ханства, Буджацької та Білгородської орд. Типовими в цьому відношенні є події, які відбувалися впродовж 1694 р. Наприкінці лютого козаки С. Палія разом з лубенським полком Л. Свічки спустошили татарські улуси навколо Кизикермену. У серпні того ж року правобережці (близько 1600 козаків) разом з сотнями київського полковника К. Мокієвського розбили загони татарського бея біля самого Очакова, а вже у вересні Палій і чернігівський полковник Я. Лизогуб здійснили похід у буджацькі степи. Ян III Собеський не лише давав дозвіл на спільні військові операції правобережних і лівобережних козацьких полків, а й сприяв їхньому проведенню.

Існує досить велика кількість праць, автори яких відзначають певне «козакофільство» короля, а іноді й звинувачують Яна III Собеського у надмірному «козакоманстві». Не заперечуючи ці твердження, зазначимо, що рівень прихильності польського монарха до

українського козацтва визначався його палким бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов'язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. Разом з тим Ян III Собеський протягом свого правління так і не зумів стабілізувати польсько-українські стосунки, що з кожним роком погіршувалися з огляду на відсутність проекту практичного вирішення «козацької проблеми», яка полягала в прагненні Війська Запорозького добитися рівноправного становища.

Як бачимо, часом і королі могли ставати в пригоді козакам: були верховними керівниками їхніх загонів, знавцями козацьких справ. Зокрема це стосується Яна III Собеського, в чому ви могли переконатися, читаючи цю оповідь. Звичайно, певну роль в управлінні козацькою стихією грала й дружина Собеського, кохана Марисенька. Вона, як й інші жінки-«отаманші», звикла «перекладати на свої плечі» окремі завдання свого чоловіка.

КАВА ПО-ТУРЕЦЬКИ, ПО-ВІДЕНСЬКИ ЧИ ПО-УКРАЇНСЬКИ?

Якби якась соціологічна служба провела дослідження в усіх країнах світу щодо визначення найуживанішого представниками різних народів напою, то на одному з чільних місць, а можливо, й на першому, опинилася б кава. Більшість «кавоманів» знає, що їх улюблений напій потрапив до Європи зі Сходу та Африки, але на питання, яким чином він набув популярності серед європейців, відповіді можуть лише окремі ерудити. А відбулося це не так вже й давно, всього 320 років тому, під час останньої спроби Османської держави — однієї з наймогутніших тогочасних імперій — підкорити Європу.

У липні 1683 р. понад двохсоттисячне військо великого турецького візиря Кари-Мустафи за наказом турецького султана Мегмеда IV обложило столицю Австрійської імперії місто Відень, оборона якого складалася з 16 тисяч вояків графа Штаргемберга та 6 тисяч місцевих жителів. Після багатотижневої облоги в місті почався голод та виникли епідемії. Турецька артилерія спричинила численні пожежі. Серед віденців поширювалися розпач і паніка. Кур'єри, яких час від часу відряджали по допомогу, з різних причин не діставалися місця призначення. А тому Штаргемберг вирішив направити з листами про допомогу до австрійського імператора Леопольда I та князя Лотаринзького Карла когось із місцевих жителів, який знав би турецьку мову та звичай й зумів пробратися через турецькі кордони. Вибір впав на одного з пересічних жителів австрійської столиці, такого собі Юрія-Франца Кульчицького, який відповідав переліченим критеріям.

Щоб зрозуміти важливість місії Кульчицького, прочитуємо текст одного з листів, які той мав передати австрійському імператорові: «Високодостойний, наймогутніший, непереможний Римсь-

кий Цісарю й королю Мадярщини і Чехії... Ми ризикуємо, однак сподіваємося, що цього разу нам пощастить більше, ніж з попередніми листами, які перехопив ворог і один з них стрілою знову «полетів» до міста. Не можемо описати, якою силою наші обороняли передмістя і будинки, до яких вже в перший день облоги ворог став аж на 60 кроків перед мурами. Наші люди билися дуже хоробро, але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, а ми не маємо ні гранат, ні відповідної зброї, ні вишколених вояків, яких тепер нам так не вистачає... Команда оборонців з дня на день зменшується. В списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1902 мертвих і поранених... червінка (хвороба. — Авт.) панує між вояками і громадянами. Де князь Лотаринзький тепер не знаємо, бо ми не дістали жодної відповіді на численні листи, які до нього написали, адже зв'язок перерваний...»

Переодягнувшись у турецьку одіж, Кульчицький разом зі своїм товаришем Михайловичем вночі 13 серпня пробрався до османського табору, а вдень, наспівуючи турецьку пісню (щоб не викликати підозри), сміливо рушив поміж ворожими шатрами. Лише одного разу їх зупинив турецький офіцер-ага, запитавши, хто вони і звідки. На це винахідливий Кульчицький рішуче відказав, що він є турецьким купцем і займається постачанням провіанту для армії султана, а зараз простує за виноградом. Ага повірив переодягненому віденцю і навіть запросив його разом із супутником погрітися до свого шатра. Проте найбільша небезпека чатувала на Ю. Кульчицького та його супутника там, де вони на неї зовсім не чекали: в одному з придунайських сіл їх прийняли за справжніх турків і ледве не вбили.

Переправившись через Дунай, 15 серпня посланці були вже на прийомі у князя Карла, який відразу відписав оборонцям Відня, що він готується до битви з турками і незабаром прийде з 70-тисячним військом на допомогу. Не без пригод доставив Кульчицький лист князя в оточене місто, чим викликав велику радість серед гарнізону і міщан, які з подвійною енергією почали обороняти фортечні мури.

Невдовзі й справді війська князя Лотаринзького об'єдналися з польською армією Яна III Собеського та прийшли на допомогу гарнізону і місцевим жителям Відня. Битва, що відбулася 12 вересня, закінчилась блискучою перемогою. Ю. Кульчицький за свої заслуги перед містом був щедро винагороджений: комендант вручив йому певну суму грошей та надав у власність будинок в одному з віденських районів. Окрім того, 10 січня 1684 р. він був призначений особистим перекладачем з турецької мови австрійського імператора та отримав посаду «цісарського придворного кур'єра» у Туреччині.

Ким же був і звідки походив один з найвідоміших героїв віденських подій, яким, до речі, можемо пишатися і ми, українці? Адже народився Юрій Кульчицький близько 1640 р. у невеличкому західноукраїнському селі Кульчиці-Шляхотські, що коло Самбора на Львівщині. За походженням він був із шляхетського православного «руського» роду Кульчицьких-Шелестовичів, які мали власний герб «Сас». Очевидно, вже його батько під тиском різних обставин перейшов з православ'я в католицизм. Про це свідчить друге ім'я Кульчицького — Франц. Про дитячі та юнацькі роки віденського героя майже нічого не відомо. Окремі дослідники стверджують, що ще в молоді роки (близько 1660 р.) Юрій подався до Запорозької Січі, де навчився турецької мови і був за перекладача під час козацьких походів на Крим. Під час одного з них він потрапив до турецького полону, а через деякий час звідти його викупили купці з Белграда. Так на початку 70-х років XVII ст. він опинився на перекладацькій роботі в сербському представництві австрійської «Орієнтальної торговельної компанії», що представляла інтереси імператора Леопольда I на Сході. Документи свідчать, що коли у 1678 р. турецька влада звинуватила купців компанії у шпигунстві проти султана і виселила їх з Белграда, Кульчицький, заявивши про своє польське підданство, уник репресій. Тим не менш у переддень облоги турками австрійської столиці Ю. Кульчицький вже проживав у одному з районів Відня, що звався Леопольдштат. З початком облоги Відня турками він вступив до ополченського загону добровольців під проводом капітана Амброзія Франка.

«А при чому тут кава?» — питає допитливий читач. Річ у тому, що вдячні віденці (згідно з іншою версією, це зробив сам король Ян III Собеський) дозволили Кульчицькому забрати з обозу візиря Кари-Мустафи всі запаси зерен кави (близько 300 мішків). Турецький воєначальник возив їх з собою у великій кількості, щоб зігрівати тіла й душі своїх воїнів перед битвами. Австрійці ж не вміли готувати з цих невідомих їм зерен напій, та й взагалі вважали недостойним вживати їх у будь-якому вигляді.

Ще перебуваючи в турецькому полоні, Юрій Кульчицький привчився до кави, а тому в його мудрій голові виникла геніальна, як потім виявилось, думка не лише відкрити першу кав'ярню у Відні, а й зробити кавовий напій більш уживаним і доступним не тільки в Австрії, а й в усій Європі. Адже до цього часу кава вживалася лише як лікувальний засіб і коштувала дуже дорого. Очевидно, ще в Туреччині Юрій ознайомився із технологією приготування напою, яку вміло пристосував до смаків європейців — він просто почав додавати до кави цукор. Так з'явилася знаменита кава по-віденськи.

Спочатку Кульчицький розносив каву по вулицях міста у горнятках на таці, а згодом відкрив у подарованому йому будинку кав'яр-

ню, де продавав порцію кави по крейцеру за філіжанку. Невдовзі смачний напій набув великої популярності серед віденців. Через деякий час за сприяння підприємливого українця в багатьох куточках міста почали діяти подібні заклади, а Ю. Кульчицький очолив окремий цех продавців кави. Його олійний портрет довгий час висів на чільному місці у приміщенні, де вони час від часу збиралися для вирішення своїх професійних проблем. Окрім того, на спеціальному штандарті віденських кав'ярів було зображено сцену надання цісарем Леопольдом I організатору «кав'ярського руху» Кульчицькому привілею — «ліцензії» на відкриття кав'ярні.

Задля привернення відвідувачів Кульчицький застосовував різні методи, зокрема обслуговував своїх гостей, одягнувшись, як свідчать очевидці, у «фантастично багатий одяг». Недарма у його кав'ярні можна було зустріти багатьох представників вищих станів міста, які довгий час не могли звикнути до міцного напою, а втім приходили вдовольнити свою зацікавленість особою господаря.

Цікаво, що польські історики називають Кульчицького поляком, австрійці та угорці вважали його сербом. Насправді ж він був католическим шляхтичем із Самбірщини, а отже — українцем, про що свідчив і сам герой Відня у власній книжці про свої пригоди, яка вийшла друком 1684 р. у Відні та Зальцбурзі. Вона без перебільшення стала справжнім «бестселером», нею зачитувалося багато поколінь вдячних австрійців. В оригіналі книжка нашого земляка мала назву «Wahrhafte Erzählung, welcher Gestalt in der aengstlichen turk. Belagerung etc. Durch das Feindliche Lager gedrungen, und die erste Kundschaft zuruck gebracht worden» (Wien und Salzburg: I. B. Mayr, 1684). Визначну роль Ю. Кульчицького у подіях 1683 р. описано також у брошурі «Жорстока облога цісарської резиденції міста Відня», що вийшла 1684 р. у Гамбурзі.

Кульчицький був одружений з Леопольдиною Мейер (за іншими даними — Марією Уршулею), яка, очевидно, була австрійкою за походженням. У 1683 р. вона лікувала свого чоловіка від ран, які він отримав під час битви з турками 12 вересня. Очевидно, вони мали нащадків, адже дім-кав'ярня Кульчицького перейшла до когось з них. Помер герой Відня і засновник першої в Європі мережі кав'ярень 20 лютого 1694 р. від сухот у 54-річному віці. Його було поховано з великими почестями на центральному кладовищі Відня поблизу собору Святого Стефана.

Австрійці пам'ятають і шанують українця, бо саме йому завдячують славою відомої на весь світ віденської кави. Ще у 1862 р. одну з віденських вулиць було названо на честь Юрія-Франца Кульчицького — Kolschitzkygasse. До цього часу у Відні на вулиці Фаворітенштрассе існує кав'ярня з промовистою назвою «Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky», а в 1885 р. на кошти місцевого кав'ярни-

ка Карла Цвіріни на одному з наріжних будинків по вулиці імені Ю.-Ф. Кульчицького було встановлено бронзову скульптуру роботи відомого скульптора Емануїла Пендля. Це одягнутий в турецький стрій козак-галичанин на повний зріст, який в лівій руці тримає тацю з невеличкими філіжанками кави. У ногах бронзового Кульчицького турецькі трофеї — хоругви з півмісяцями, криві шаблі та бунчуки. Серед них в'ються лаврові гілочки з листками на честь подвигу одного з героїв перемоги над турками під Віднем 1683 р., який до того ж відкрив для європейців такий духмяний і смачний напій.

Кава по-віденськи (чи все ж таки по-українськи?) вабить любителів цього напою в усіх куточках світу запашною і майже «наркотичною» магією, що й триста років тому зачаровувала віденців у знаменитій кав'ярні Кульчицького.

ЕТЮД ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОРУПЦІЇ: СЛУЖБОВІ ЗЛОВЖИВАННЯ РОМЕНСЬКОГО ПРОТОПОПА МАРТИНА

Широкознаний літературний герой І. Ільфа і Є. Петрова Остап Ібрагимович Бендер, як відомо, мав у своєму арсеналі чотириста, порівняно чесних, способів відбирання грошей. Не відомо лише, чи включав він до цього переліку подібного роду операції з використанням власного службового становища. А мав би, оскільки хабарництво і корупція як явища соціального життя, будучи похідними влади, такі ж древні, як і сама влада. Вочевидь, кожен з тих, хто володіє владою, рано чи пізно неминуче стикається з надзвичайно важливою моральною дилемою — брати чи не брати?! Від результатів вирішення її й залежить реноме можновладця: чи то як високоморальної особи, чи то як користолюбця і корупціонера.

«Та чи може слугувати ілюстрацією до характеристики цього споконвічного соціального зла діяльність якогось там провінційного протопопа?» — запитаєте ви. Виявляється, що може, особливо тоді, коли його прізвище Самойлович і він опікується духовними справами своїх парафіян та здійснює нагляд за духовним служінням священнослужителів роменської протопопії у 70-ті — першій половині 80-х років XVII ст., тобто в часи, коли гетьманську булаву на Лівобережжі утримував його рідний брат Іван Самойлович. Той самий Самойлович, котрого називали одним з хрещених батьків української корупції. Так принаймні він виглядає в переважній більшості історичних есеїв, присвячених його персоні. Зокрема, відомий український історик другої половини XIX ст. Микола Костомаров стверджував, що без хабаря «не було до гетьмана приступу, хто нічого не дасть, той нічого і не доб'ється».

Хоча заради справедливості варто сказати, що історикам доведеться добряче попрацювати, аби намалювати правдиву картину

українського життя в роки гетьманування Самойловича. Адже скинутий з гетьманства в результаті старшинської змови, підтриманої російською владою, Іван Самойлович був звинувачений своїми опонентами чи не у всіх можливих смертних гріхах, а сам при цьому так і не отримав змоги їм відповісти. І хто може з впевненістю визначити, скільки в тих звинуваченнях правди, а скільки свідомих інсинуацій. Невідомою для нас залишається ця пропорція й у звинуваченнях роменського духовенства та мирян, висунутих на адресу гетьманового брата, роменського протопопа Мартина Самойловича. Проте величезна кількість підписів роменців під цим документом змушує, якщо не сприйняти всю ту інформацію на віру, то принаймні звернути на неї пильну увагу як на історичну пам'ятку можливих службових зловживань духовної особи, котра відчувала за собою надійну підтримку впливового родича.

У своїй чолобитній роменці скаржилися на те, що «колишній протопіп Мартин Самойлів, сподіваючись на підтримку рідного свого брата, колишнього гетьмана Івана Самойлова, чинив їм нестерпні образи: безпричинно гвалтом відбирав пожитки, декого сильною стужею морозив, бив киями, приковував за шиї до стовпа, ломав руки і ноги; якщо в кого-небудь щось позичав, то те вже не повертав». Загалом же висунуті звинувачення були викладені в п'ятдесяти семи пунктах і стосувалися як службових зловживань протопопа щодо нижчого духовенства, так і кривд, заподіяних мирянам. «Геройства» протопопа не можуть не дивувати своїми винахідливістю і різноплановістю, проте у переважній більшості все ж мали серійні прояви, що дасть нам змогу не перелічувати всі наведені в документі провини, а зосередити увагу лише на улюблених, і тому «серійних», «розвагах» молодшого з Самойловичів.

Одним з найприбутковіших і водночас відносно ненасильницьких способів збагачення для роменського протопопа стала організація збирання з духовенства і мирян коштів, нібито потрібних на піднесення подарунків високим церковним ієрархам — як Української православної церкви, так і вселенським владикам. Так, під час пастирської подорожі Лівобережною Україною чернігівського архієпископа Лазаря Барановича Самойлович наказав священникам роменської єпархії зібрати кожному по десять тарілок грошей. У ході цієї акції з тридцяти трьох парафій та декількох протопопій було зібрано і передано отцю Мартину понад 990 золотих, більша частина яких так і осіла в його кишенях. Трохи менше затребував Самойлович зібрати до приїзду в Ромни східного патріарха Мелетія — всього лише по дві тарілки. Щоправда, ці кошти невідомо яким чином стали власністю отця Мартина вже повністю. А загалом до приїзду зарубіжних ієрархів трохи нижчого, аніж патріарх, рівня — митрополитів, архимандритів й ігуменів, а також настоятелів київських і чернігівських

монастирів — роменський протопіп запровадив правило — збирати кожному парафіяльному служителю по півтарілки грошей, не утруднюючи себе запитаннями щодо їх подальшої долі.

Чималий прибуток отцю Мартину приносили й такі нескладні математичні операції, як збирання на користь вищих церковних ієрархів поборів з пастви, наприклад так званої річної куниці для митрополита по п'ятдесят тарілок грошей, а відсилати до архіпастирської скарбниці всього-на-всього лише трохи більше двадцяти кіп грошей. Аналогічні операції проводилися і з такими на сьогодні вельми екзотичними зборами, як «антимінси» чи «мури».

Поліпшили матеріальний добробут Самойловича й урочистості з приводу обрання князя Гедеона Святополка-Четвертинського київським митрополитом. Спочатку він поширив інформацію стосовно наміру новообраного митрополита відвідати Ромни і на підготовку до урочистої зустрічі владики зібрав з кожної парафії по тарілці грошей, що загалом склало майже сотню золотих. Згодом протопіп почав збирати кошти, а саме по три копи з парафії, на поїздку зверхника Київської митрополії до Москви. За давньою звичкою зібрані під таким прикриттям 247 золотих залишилися в Ромнах, а точніше — у розпорядженні роменського протопіпа.

Ось такими були методи — згідно з сучасними трактуваннями кримінального права — шахрайської діяльності отця Мартина. Проте, як видно з чолобитної, він не обмежувався лише цим амплуа. В арсеналі Самойловича досить широко були представлені й насильницькі дії, які можна трактувати не інакше, як розбій. Зокрема, роменські обивателі скаржилися на те, що їхній колишній протопіп без будь-якої причини відібрав в отця Філона Ропчинського сто золотих, коня, ліс із дібровою, луки та два садки. В його колеги, отця Матвія Пустовійтівського, він поживився також сотнею золотих, конем, пивним котлом, а крім того, вирубав на свою потребу два ліси, забрав дві копи сіна та ще й протримав його два тижні у в'язниці. Матеріально постраждали від самоправних дій родича гетьмана й інші священики роменської протопопії — Григорій Костянтинівський, Нестір Волковський, Діонісій Будянський, Сампсоній Бобрицький, Михайло Коржавський — хто на двадцять, хто на сорок, а дехто навіть на сто золотих. Щоправда, в чолобитній не містилося інформації стосовно того, як же отцю Мартину вдалося експропріювати ці немалі кошти.

Значно конкретніше говорилося в документі про те, які суми отримували впливовий протопіп «за місце», тобто за надання священикам тієї чи іншої парафії. Так, з отця Полуяна «за Біловодське місце» Самойлович взяв срібний пояс вартістю двадцять тарілок грошей, два коня, світлицю і сундук. А з отця Прокопа за ту саму парафію стягнув «лише» сто золотих. Загалом же, очевидно, залежно від

прибутковості того чи іншого «місця», розцінки протопопа коливалися від шести до двадцяти тарілок грошей.

Хоч отець Мартин був людиною небідною, однак щиро полюбляв брати в борг у своїх колег священиків, при цьому, як правило, «забуваючи» повернути позичене. Через цю властивість його характеру отець Симеон не долічився ста п'ятдесяти золотих, отець Родіон — ста, збитки ж інших, варто віддати належне отцю Мартину, були дещо меншими.

Як людина вчена і, вочевидь, бібліофіл, Самойлович не міг не звертати уваги і на факт наявності в роменських священиків книг, особливо рідкісних і коштовних. Зокрема, отець Павло згодом скаржився на відібрання в нього протопопом «книги польської *Зверцядло*».

Непогано підробляв протопіп і на покаранні винних як священнослужителів, так і мирян. Зокрема, на глиньського священика він наклав штраф у розмірі аж сотні золотих лише за те, що той «не вмів московської грамоти прочитати». Сварка отця Сильвестра з якимось козаком-компанійцем коштувала йому п'ятдесяти золотих та прикування ланцюгом за шию до стовпа посеред міста. За розлучення оскутенського мешканця Грицька Луценка роменський протопіп взяв собі коня, віз солі, шубу, п'ять осьмачок проса та змусив того півтора року відробляти на свою користь. Викрадення нареченої молодиком з Гаврилівки коштувало його батьку, Івану Опарі, двісті десяти золотих. Позашлюбний зв'язок Грицька Чигиринського («за то, что жону со стороны понял») приніс роменському протопопу прибуток у розмірі півкуфи дьогтю, п'яти золотих та двох кафтанів. Розлучивши якусь роменську жительку Гейку з четвертим чоловіком, отець Мартин взимку роздягнуту бив і стягнув з неї на свою користь понад чотириста золотих. За те, що батьки пообіцяли одному парубку видати за нього заміж свою доньку, а видали за другого, отець Мартин забрав у них коней і одягу. Розлучаючи Тимоша Свєрілку з його першою дружиною, протопіп взяв з нього вісім кіп грошей, з другою — десять тарілок грошей, а з третьою — сто золотих.

Та не лише цими, так би мовити, примітивними способами здобував собі «шматок хліба» Самойлович. Були в його арсеналі й набагато витонченіші, надзвичайно «елегентні» засоби. Саме до таких, вочевидь, варто віднести «надзвичайну гостинність» роменського протопопа. Так, згідно з інформацією, яка містилась у чолобитній, отець Мартин дуже полюбляв частувати роменське духовенство у своїй корчмі. Щоправда, для того, аби залишитися на чолі своєї парафії, хоч-не-хоч, а бочку меду потрібно було обов'язково купити. Пити було не обов'язково — можна було й залишити на місці. Парафій то немало було на Роменщині — черговий купець на неї завжди «знайдеться».

Тривалий час очолюючи нижче парафіяльне духовенство, отець Мартин виробив навіть своєрідний місцевий церемоніал. Так, під час проведення місцевого собору чи з'їзду священники повинні були обов'язково зранку шикуватися зі щедрими хлібами біля воріт протопопської господи, очікуючи, аж поки отець Мартин, піднявшись з ліжка, поснідає, після цього знову відпочине і вже тоді «ощасливить» духовенство своїм виходом на люди. Зашкодити проведенню цієї церемонії не могли ні зимова стужа, ні літня спека.

Під час об'їздів протопопом роменських парафій його обов'язково мав супроводжувати почет з числа парафіяльних священників, котрі приймали на його користь дари від місцевих духовних осіб і мирян, а на час проведення обідів повинні були *«стояти біля порогу без шапок і п'яного, неначе служки, караулити, і тільки попові користі: і облає, і поб'є, і кров пустить, і за волосся насмикає...»*

Скаржились святі отці й на те, що вельми полюбляв протопіп залучати їх до відробітків на свою користь: *«Попи були в нього замість прислуги і двірниками, і ворітниками, і конюхами, і візниками, замість гайдуків, підводників, провозатих і тому подібне»*. Працювали роменські священники у свого начальника і винокурами, і пивоварами, і гончарами: *«Хто в нього на винокурні вино ситить? Попи. Хто пиво варить в Михайлівці, в Лебедині, в Камішиній і в інших місцях? Попи. Хто горілку міцну камішівську варить? Піп Бобринський та отець Симеон. Кого йому ще послати в Кодак, в Почеп, в Стародуб, в Новгородок, в Погар і в інші міста тютюн продавати? Отця Прокопа, Полуяна чи Родіона. А підводи де взяти? У вкладників, нехай наймуть за церковні гроші, хоч би і по три копи за підводу»*.

А за зроблені йому послуги та виконану роботу розраховувався отець Мартин зазвичай *«криком, лайкою, побиттям, сіпанням за волосся та пролиттям крові. І те за велику втіху йому було...»*

Ось таким, м'яко кажучи, не вельми привабливим було обличчя українського користолобця і корупціонера кінця XVII ст. Падіння гетьмана Івана Самойловича в 1686 р. поклало край і службовим зловживанням його брата. Та чи не з'явилися в отця Мартина послідовники, котрі б користувалися покровительством нового гетьмана? Цілком можливо...

ЯК ОДИН ХИТРОМУДРИЙ ГРЕК КУПИВ У СУЛТАНА ГЕТЬМАНСЬКУ БУЛАВУ

З давніх-давен досить поширеним явищем світової історії було здобуття тієї чи іншої державної посади за грошову винагороду. Особливо прижилася ця традиція в країнах азіатського регіону, найбільшою серед яких у середні віки та новий час була Османська імперія. Її правителі-султани протягом XIV—XVIII ст., не соромлячись, «продавали» державні уряди у завойованих і підлеглих їм країнах не інакше, як за певну суму грошей. Був випадок, коли й найвища українська владна відзнака — гетьманська булава — з дозволу турецького султана перейшла до рук одного тогочасного підприємливого «олігарха».

Цією багатогою і хитроумною людиною був Григорій (Георге, Юрій) Дука, який походив із заможної родини грецьких купців. У першій половині XVII ст. Дуки переїхали до Молдавії з сусіднього Валаського князівства (сучасна Румунія) і оселилися в місті Ясси. За доби правління господаря Василе Лупула амбітний грек за допомогою власного пухлого гаманця дістає боярський титул. Однак на цьому жадібний до влади Дука не зупиняється і згодом тричі займає найвищу державну посаду в Молдавському князівстві, ставши його господарем у 1665—1666, 1668—1672 і 1678—1683 роках. Протягом 1672—1676 рр. він був також господарем Валаського князівства. Як засвідчує поважний румунсько-молдавський історик Д. Кантемір, Дука неодноразово добивався господарського трону «за допомогою грошей і друзів». А отримував він владу з рук турецького султана Мегмеда IV, адже молдавські землі на той час перебували під зверхністю могутніх Османів. Під час третього терміну володарювання, одночасно з виконанням обов'язків господаря Молдавії Г. Дука несподівано стає гетьманом Правобережної України.

Це відбулося знову ж таки не без участі султана. Протягом майже трьох років, з 1681 по 1683, молдавський володар грецького походження здійснює ряд заходів у ранзі найвищого урядовця цієї автономної частини Української козацької держави, які певним чином вплинули на її подальшу долю.

Як свідчив молдавський літописець Йона Некульчі, Дука сам домагався у Мегмеда IV права керувати Правобережною Україною. Перший козацький історик Самійло Величко зазначав: «...Повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну у турецького царя за немалу суму». З огляду на те, що перед цим Г. Дука доволі легко «купував» у Стамбулі право на володіння Молдавією та іншими придунайськими князівствами*, можемо зробити висновок щодо вірогідності торгу і за гетьманську булаву.

Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря є доволі цікавим не лише зважаючи на тогочасні українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні стосунки, а й тому, що ця подія стала єдиною у своєму роді. Адже як до, так і після 1681 р. королі, султани, царі чи хани затверджували або призначали на гетьманську посаду лише, так би мовити, етнічних українців. Окрім того, стверджують науковці-історики, перехід булави до Г. Дуки переконливо засвідчив спроможність національної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України.

Варто підкреслити, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Валаського князівств, він планував стати королем Угорщини й гетьманом всієї України (а не лише її правобережної частини), а потім передати булаву у спадок зятю — сину валаського господаря С. Кантакюзіо. Своїх же двох синів він волів бачити не інакше як господарями Молдавського та Валаського князівств. Очевидно, ідея стати володарем України виникла у Г. Дуки ще під час його участі в першому поході турецької армії на Чигирин влітку 1677 р.

Отже, у червні 1681 р. Дука отримує від султана Мегмеда IV привілей на право володіти Правобережною Україною. Очевидець тих подій повідомляв у листі від 26 червня з Молдавії: «Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські

* Так, у 1672 р. після втрати Молдавського князівства, Г. Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру, і в результаті став господарем Валаського князівства.

при новій державі одібранні згідно зі звичаями *Порти*». Таким чином, султан, опираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії у приналежних їй країнах, призначив Г. Дуку своїм намісником у Правобережній Гетьманщині («Україні від Дніпра до Случі»), яка, згідно з умовами Бахчисарайського миру 1681 р., відходила до володінь Османів. У даному випадку можна говорити також про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії (союзу). Адже в особі Дуки поєднувалася влада над Молдавським князівством та Правобережною Україною.

23 липня того ж року Дука прибув до Стамбула. Через чотири дні він мав зустріч з великим візирем Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV. Останній вручив господарю *«кафтан на підтвердження господарства волоського (тут молдавського. — Авт.) і при ньому України великі уряди відібравши...»* Згідно із свідченнями хроніки М. Костіна, Дука одержав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву. З інших джерел знаємо, що, окрім цих атрибутів влади, йому дісталися ще бунчук і шапка.

Про те, на яких умовах молдавському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчували вже сучасники, наголошуючи, що він мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною *«без жодного трибуту»*. Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив ніяких податків на території Правобережжя. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Г. Дуку призначили управляти *«козацьким краєм»* задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях.

Отримавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Г. Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. своїм універсалом він призначає наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав *«козацьку мову»*, Івана Дрешнича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян Драгинич, трапляються й інші прочитання його прізвища — Грєдиневич, Грєдиновський). Молдавський боярин О. Балабан зазначав, що Г. Дука мав намір призначити і вислати свого намісника (наказного *«гетьмана, якого буде розуміти...»*) до Немирова ще в червні 1681 р. Напевно, вже у вересні того ж року поблизу Немирова відбулася козацька рада, на якій і було обрано запропонованих Дукою та Драгиничем полковників. Полковником Корсунського полку обрано І. Губара-Бершадського (Губаренка), Черкаського — Вергуна, Чигиринського — Уманця (за іншими даними — Гримбашевського), Білоцерків-

ського — С. Куницького. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі — «суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію». Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не прагнув запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), він лише намагався відновити притаманний їй суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Другим кроком Г. Дуки в статусі «воеводи і господаря земель Молдавських і України» (саме так він підписував у той час свої листи) після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків і жителів правобережних полків. «...Скоро по відібранню володіння українськими землями відразу дбайливо почав прикладати сили, щоб спустошена Україна знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю слободи на 15 років...», — говорилося в його зверненні до канівського полковника Губаренка від 20 листопада 1681 р. Закличні універсали Г. Дуки, в яких він оголошував «слободи» (землі, на яких могли селитися і працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податки чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як зазначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682—1683 рр. Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р. Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися головним чином на Лівобережній Україні. Це викликало бурхливу реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя у результаті так званих великих згонів, організованих Самойловичем у 1679—1680 рр., була переселена на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик також наводив цікаву аргументацію своїх дій, зазначаючи, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі і насильно були вивезені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії.

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука починає відбудовувати старовинні українські міста Подніпров'я — Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дає наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана Я. Драгинича в Немирові, а також починає споруджувати власний палац у селищі Циканівка (Циганівка), що над Дністром, навпроти молдавських Сорок. Саме звідси Дука планував керувати Правобережною Україною та Молдавсь-

ким князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом зі своєю сім'єю. С. Величко також подає інформацію про те, що Г. Дука «звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Брацлавському полку за Богом (р. Буг. — Авт.) у містечка Печери знаменитий дім». Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдавським правителем у Могилеві та Ямполі.

На жаль, маємо дуже обмаль інформації про політику Г. Дуки в соціально-економічній сфері. Однак підтвердженням фактом є те, що він своїм наказом зобов'язує Я. Драгинича збирати в правобережних полках на свою користь певні податки. Той, у свою чергу, видає універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права оподатковувати торговельні операції на території свого полку. Можливо, такі ж універсали були направлені й до інших полковників Правобережної України.

Незабаром Г. Дука мав зустріч з львівським православним єпископом І. Шумлянським у Немирові. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Військом Запорозьким православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Обговорювалася також проблема виборів та затвердження королем митрополита для Православної Церкви.

На початку наступного року Дука розпочинає активну дипломатичну діяльність. Він листується з королем Яном III Собеським та гетьманом І. Самойловичем. У листі до короля з Ясс він підіймає питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення приналежності прикордонних українських та молдавських територій тому чи іншому монархові, зазначаючи зокрема, що лише «при відкритій і вільній границі будуть продовжуватися на Пограниччі і в другій тутешній землі (Україні. — Авт.) певні справи і замішання». За місяць до того «господар Молдавії та України» звертається до Самойловича, висловлює йому свою прихильність та повідомляє, що український посол відправлений з Молдавії.

Влітку-восени 1683 р. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн Туреччиною), бере участь у знаменитих Віденських подіях — облозі двохсоттисячною османською армією на чолі з великим візирем Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками в Угорщині та Словаччині. Військові підрозділи, очолювані Г. Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р. Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у роз-

порядженні не більше п'яти тисяч вояків. Серед них було й декілька козацьких полків, що формувалися з українців Правобережжя.

Довга відсутність Г. Дуки в Молдавії та Правобережній Україні спричинила виникнення там сильної опозиції серед молдавського боярства та козацької старшини. Довголітній конкурент Дуки за молдавський трон Шимон Петричейку, який з 1674 р. перебував у Польщі, прибув до князівства й скликав у Лопушнах боярський з'їзд, де більшість склала присягу на вірність новопроголошеному господарю Молдавського князівства. Прибічники Дуки, очолювані Праговицем, втекли до мультян, а Петричейку видав спеціальний універсал, що амністував тих представників молдавської еліти, які раніше служили туркам та їхньому наміснику, а тепер перейшли на його бік. Одночасно він оголосив про конфіскацію маєтків у тих бояр, які продовжували визнавати зверхність Порти. У середині грудня 1683 р. Петричейку оволодів Яссами — тогочасною столицею придунайського князівства. У цей час позбавлена підтримки свого чоловіка дружина Г. Дуки просила допомоги у татар. Успішній компанії Ш. Петричейку сприяла військова допомога польського короля та призначеного від його імені в Правобережній Україні гетьмана С. Куницького.

У серпні 1683 р. на Правобережжі було проведено старшинську козацьку раду, яка висунула на гетьманську посаду немирівського старосту і білоцерківського полковника С. Куницького. Ян III Собеський затвердив це рішення козацьких старшин. Куницький разом із своїми прихильниками, так само, як і Петричейку в Молдавії, відразу ж почав розправлятися з представниками Г. Дуки в Україні. Вже у вересні він виганяє з Немирова Я. Драгинича, який *«утік за Дністр до Сороки в міста волоські»*. Скориставшись відсутністю Дуки, С. Куницький у жовтні—грудні 1683 р. очолює похід до Молдавії шеститисячного козацького війська. Тут правобережні козаки з'єднуються з підрозділами Ш. Петричейку і спільними зусиллями витісняють нечисленні турецько-татарські сили з молдавських земель та завойовують значну територію Північного Причорномор'я.

Незважаючи на успіхи пропольської партії в особах Ш. Петричейка та С. Куницького, Г. Дука повертається до Молдавії, плануючи за допомогою бігородських та буджацьких орд, які йшли з-під Відня, прогнати своїх опонентів. Наприкінці грудня він з'являється у своєму маєтку в Домнештах і, ознайомившись із ситуацією, на початку 1684 р. скаржиться до Стамбула, що козаки *«відібрали у нього Поділля і Україну»*. Проте хоча татари перемогли війська Петричейка і Куницького поблизу с.Тобак і Дука мав усі підстави відновити втрачені позиції, він раптово був атакований й осаджений у Домнештах хоругвами польського шляхтича С. Димидецького. Че-

рез зраду частини бояр місто було захоплене, а Г. Дука потрапив у полон: «Господаря Дуку пан Димидеуцький піймав і віддав до рук п. Волчинського, ротмістра Й.К.М. (його королівської милості. — Авт.), в Сучаві сидить, по якого тут зі Львова кілька корогв виправлено, аби його сюди припроваджено, пан то великий і на рахунок грошей, взято з ним Миронашка, Костіна і маршалка і інших багато людей гідних несподівано піймано», — засвідчував тогочасний документ. Із Сучави Г. Дуку забрали спочатку до Станіслава в замок Потоцького, а потім він знаходився у Яворові поблизу Львова. Згідно з розпорядженням Яна III Собеського, Дука хоч і мав статус полоненого, однак користувався великою свободою дій, проживаючи в приватному будинку з обслугою. Помер Г. Дука власною смертю у Львові. Через деякий час його син перевіз прах батька до Молдавії.

Так закінчив своє життя хитромудрий і грошовитий грек, який увійшов у нашу історію як невдалий правобережний гетьман. Як бачимо, не завжди гроші можуть допомогти політику втриматися біля державного керма. Хоча, з іншого боку, саме цей «нікчемний метал» дав змогу греку за походженням, молдаванину за проживанням Григорію Дуці стати історичною особистістю України.

ТАЄМНИЦЯ КИРИЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Кирилівський монастир з давніх-давен правив за усипальницю для князівської династії Ольговичів. Це унікальна пам'ятка доби Київської Русі, що постала в далекому XII ст., й одна з небагатьох споруд, уцілілих під час навали татаро-монголів Батия на Київ. Щедро фінансований князем Костянтином Острозьким наприкінці XVI ст., добудований через століття у стилі українського бароко відомим архітектором Іваном Григоровичем-Барським і вже у XIX ст. талановито розписаний знаменитим російським художником Михайлом Врубелем, монастир зберігає за своїми стінами не одну таємницю. Достеменно невідомо, у яких роках його споруджено, до цього часу ми не знаємо ім'я його будівничого...

Якось в одному з дореволюційних видань довелося прочитати, що на території Кирилівського монастиря в Києві були поховані батьки відомого церковного і культурного діяча кінця XVII — початку XVIII століть Святого Дмитрія Ростовського (в миру Данила Туптала). Зацікавившись, ми розпочали пошуки підтвердження цього факту. Звичайно, насамперед відвідали те, що залишилося від колись найвідомішого і найкрасивішого монастиря в Україні. Адже протягом багатьох віків він за своїм значенням у духовно-культурному житті українців складав своєрідну «конкуренцію» колисці православ'я на наших землях — Києво-Печерській лаврі. Зараз же від його колишньої слави залишилась тільки будівля церкви Святої Трійці, яка нині носить досить цікаву назву — музей «Кирилівська церква». Однак ніяких слідів поховання рідних Дмитрія Ростовського ми там не знайшли. Нічого путнього не могли розповісти і співробітники музею. Отож довелося розпочинати власне наукове розслідування, а для цього йти в архіви та бібліотеки задля розкриття ще однієї таємниці Кирилівського монастиря.

Найповніше в історичних джерелах висвітлено життя та діяльність єдиного сина Тупталів. Данило Тупталенко народився в грудні 1651 р. у містечку Макарові, що неподалік Києва. Через десять років батьки віддають його до богоявленської школи при Києво-Могилянській академії. 9 червня 1668 р. він прийняв постриг у ченці Кирилівського монастиря. Пізніше Данило почергово стає ігуменом у багатьох українських монастирях Києва, Батурина, Глухова та Чернігова, підтримує тісні стосунки з гетьманськими урядами Івана Самойловича та Івана Мазепи. Серед його доробку особливе місце займає багатотомна книга Четві-Мінеї, що стала визначним явищем культурного життя не лише України, а й усього православного світу. Поставлений з ініціативи царя Петра I на митрополита Ростовського, Д.Туптало відкрив у Ростові першу в Росії духовну семінарію з вивченням грецької та латинської мов і став справжнім просвітителем для росіян. Козацький син належав до тієї групи українських церковно-культурних діячів, духовно-просвітницька діяльність яких сприяла підготовці російського суспільства до прийняття радикальних реформ Петра I. У 1757 р., першим серед священників українського походження, Дмитро Туптало-Ростовський був канонізований Православною Церквою.

Далеким родичем Данила, можливо, був подільський єпископ Інокентій Туптало, який виступав противником злуки української церкви з Римом на Берестейському сеймі 1596 р. Дід майбутнього церковного діяча, Григорій Туптало, був дрібним православним шляхтичем. Він проживав у невеличкому містечку Макарів, за 40 верст від Києва. Проте найцікавішою є біографія, яка, до речі, тісно пов'язана з Кирилівським монастирем, батька Д. Ростовського, сотника Війська Запорозького Сава Григоровича Туптала.

Це чи не єдиний випадок в українській історії, коли людина почала служити у козацькому війську за доби Петра Сагайдачного, продовжила її під час війн Богдана Хмельницького, а закінчувала свою військову та адміністративну діяльність вже за гетьманування Івана Мазепи. Довгих 103 роки прожив Сава Туптало, з яких майже дев'ять десятиліть віддав захисту своєї Вітчизни. На момент запису до Реєстру Війська Запорозького 1649 р. С.Тупталу було вже близько 50 років. Це є істотним уточненням, адже на 112 місць у реєстрі Макарівської сотні претендувало близько півтисячі козаків. Сава виграв цей своєрідний конкурс як досвідчений, загартований у боях і все ще придатний до військового ремесла воїн. Рядовим козаком побував Сава майже у всіх битвах і походах, що їх вів Київський полк як військова одиниця Війська Запорозького — з 1649 по 1670 р. Наприкінці 50-х років XVII ст. Саву обирають сотником рідної Макарівської сотні. Невдовзі бачимо його у тому ж ранзі сотника Війська Запорозького, але вже в Києві. Це був вимушений переїзд та

евакуація з усією родиною — до Макарова повертається польська шляхта, з 1660 р. тут розміщується гарнізон коронного війська.

Війна продовжувалася... У важкому бою за Бишів з підрозділами польського полковника Яна Пива козацький сотник Туптало потрапляє в полон. Жорстоко розправляються з бранцями польські жовніри, але Саву з групою старшин відправляють до Димера. «А з Димера полковник Пиво відіслав його в Польщу гетьманові Янові Собеському», — свідчить тогочасний документ. Восени 1673 р. коронний гетьман зіткнувся з турецьким військом під Хотином. Знаючи напевне, що султан прагнучиме реваншу за поразку, Собеський заграє з козаками і відправляє до гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка полоненого сотника. Він мав умовляти Дорошенка «відступити від бусурман і разом з християнами йти на невірних».

Після багаторічних поневірянь на шляхах війни Сава Туптало повертається до Києва. Тут він потрапляє на прийом до воєводи російського гарнізону в Києві князя Трубецького, який особисто розпитує його про перебування у польському таборі. Щось символічне є в тому, що за відносно недовгий проміжок часу сотникові Війська Запорозького вдалося зустрітися з чільними урядовцями трьох держав — українським гетьманом, командувачем польськими військами та російським воєводою.

1684 р. датується ще одне цікаве повідомлення про Саву Туптала. Шотландець Патрик Гордон у своєму щоденнику залишив такий запис: «20 листопада прибув сотник Туптало, посланий зі своїм загonom із звісткою про бачених у чотирьох милях від Києва 400 татар». Отже, як бачимо, незважаючи на свій похилий вік — а йому вже виповнилося 85 років — Туптало все ще виконував свій службовий обов'язок.

Дружина Сави і мати Д. Ростовського, Марія Михайлівна, була дуже набожною людиною. Разом з чоловіком вона давала кошти на утримання багатьох київських храмів. Особливо опікувалася вона Кирилівським монастирем, де й була похована у березні 1689 р., у вісімдесятирічному віці. У Сави Григоровича та Марії Михайлівни, окрім єдиного сина Данила, який прославив родину Тупталів на весь православний світ, було ще чотири дочки. Найстарша, Олександра, народилася близько 1630 р. Відомо, що вона була черницею Києво-Иорданського жіночого монастиря. Її було поховано 1704 р. також у Кирилівському монастирі, «коло ніг матері». Друга дочка, Параскева, протягом багатьох років була ігуменею того ж таки Києво-Иорданського монастиря. Свій будинок вона заповідала передати у власність Кирилівському монастиреві, що й було здійснено за її волею в 1710 р. Окрім Параскеви та Олександри, Туптали мали ще двох доньок — Марію та Феодосію. Вони також до-

сягли визначних щаблів духовної ієрархії, та про них, на жаль, маємо щонайменше свідчень.

Два портрети висіло в ростовській келії Дмитра: духовного батька — митрополита Лазаря Барановича, та рідного — сотника Сави Туптала. 1705 р. він відсилає на могилу своїх батьків у Кирилівський монастир ікону Божої Матері у срібних шатах. Окрім того, у келії Дмитра зберігалася картина, на якій передано момент, коли молодий Данило просив благословіння у батька й матері на чернечий постриг. Сава Григорович і Марія Михайлівна були зображені на полотні в тогочасному національному одязі.

Після напруженої пошукової роботи ми встановили, що на лівій стіні всередині церкви Святої Трійці (Кирилівської церкви) до 1760 р. висів прижиттєвий портрет сотника Сави Туптала, з якого того ж року було зроблено копію, що замінила оригінал і висіла на колишньому місці до 1786 р. Зважаючи на те, що нині збереглися лише знімки з копії оригіналу, подаємо короткий опис одягу козацького сотника в кольорах: верхній кафтан його підбитий хутром і покритий зеленою матерією, під ним яскравий і різнокольоровий жупан, підперезаний червоним поясом, до кінців якого пришиті рожеві кінцівки із золотим газом. У лівому верхньому куті знаходиться фамільний герб Тупталів, що має посередині трикутник (грецька літера «дельта»), а над ними — хрест. На портреті, окрім самого зображення Сави та його герба, був уміщений вірш:

*Благочестивий муж Туптало Сава
Запорожского войска честь і слава
В Богоявленский день отверсту неба
Восшествія тамо совершил потребу
В третій час на день третього року
Семь сот тисящна — з троїчна кроку,
В Троїчном Кирильском почи чину
Душею Троїци лице узреть вину
В веку сем добре жил сто и три лета
Оби сторичну взял мзду троїчна света.*

Отже, таємниця розгадана: Сава похований всередині церкви Святої Трійці («почив в Троїчном Кирильськом»)! Однак де конкретно знаходиться його місце поховання? З'ясуємо, що над портретом С. Туптала висіла дерев'яна дошка темно-зеленого кольору, а на ній напис жовтими буквами двох текстів. Спочатку відтворюємо перший: «1689 года, марта 20 дня во святыи великий пяток, в спасительныя страсти, мать моя Марыя Михайловна, законная супруга отца моего Саввы Григорьевича, преставися в 9 час дня, апреля в третий день, в среду св. Воскресныя седмицы совершили мы погребение в монастыре Кириловском и положили в Церкви св. Троицы, на левой стороне, в самой стене, при дверях, коими на хоры восходят. Да почтет о Господь живыми и

мертвими обладающем». Нарешті! Після стількох пошуків визначено місце поховання матері Д. Ростовського — «на левой стороне, в самой стене». Припускаємо, що, мабуть, біля неї знаходиться і прах Сави?! І справді — через чотирнадцять років до останків Марії Туптало було підховано й її чоловіка, про що засвідчує такий віднайдений напис: «1703 года, генваря 6, в 3 час дня Богоявленія господня преставился отец мой Савва Григорьевич и погребен в монастыре Кириловском киевском в Церкви Св. Троицы. Вечная ему буди память». Ці два написи робив їхній вдячний син — вже відомий на той час архієрей Дмитро Ростовський.

Трохи далі від цієї дошки, на тій самій стіні, знаходилася ікона Божої Матері, подарована ним монастирю, а над нею напис: «По преставлении игуменъи Парфении и Февронии сестры ея, сей образ Пресвятыя Богородицы дан от игуменъи Марфы, на поминовение архыерея Димитрия Ростовского, бывшего в обители Свято-Троицкой монахом и потом там же святителем. Из Ростова прислан в сую же Свято-Троицкую обитель лета 1705, декабря в 5 день». За нею — друга дерев'яна дошка в позолоченій рамі, на якій білими літерами на блакитному тлі зроблено напис, що засвідчує внесок сотника С. Туптала у розвиток монастиря:

*«От корене святого, Саввы наречена
Сто три лета поживши и zde погребенна 1703 года,
Сей был в граде Киеве, сотник благочестен,
Храма сего ктитор и любитель лестен,
Возрасте ветвь святая Димитрий Святитель...»*

З віднайденням поданих вище текстів наше розслідування завершилося. Місце поховання батьків та рідних Д. Ростовського знайдено. То чому б сучасній адміністрації музею «Кирилівська церква» не відродити ці написи над похованнями Сави, Марії та Параскеви Тупталів і тим самим позбутися довголітньої таємниці Кирилівського монастиря? Адже славна родина Тупталів своїми прижиттєвими благочестивими справами довела, що цілком заслуговує на таку шану.

У другій половині XVII ст. українське козацтво дало новий поштовх так званому ктиторству — опікунству над Божими храмами України. Старшина Війська Запорозького і заможні козаки персонально чи через довірених осіб опікувалися багатьма церквами і монастирями, офірували великі гроші на їх будівництво та розвиток. Посада церковного старости (ктитора, по-народному — титаря) користувалася великою повагою серед українців. Вже з середини 70-х років XVII ст. Сава Туптало опікувався Кирилівським монастирем, згодом був обраний його ктитором. Уся родина Тупталів мала серед міщан і духовенства Києва гучну славу захисників православної віри, відомих своїм щедрим меценатством. Окрім Кирилівського монасти-

ря, вони давали кошти на утримання Києво-Могилянської академії, Царськокостянтинівської церкви, а свій будинок на Подолі Сава переписав на церкву Миколи-Притиска.

Цей будинок, що стояв на майдані між церквою Миколи-Притиска та жіночим Флорівським монастирем, мав досить цікаву історію. Туптали оселилися в ньому десь у 1661—1662 рр. Між іншим заповіт старого сотника не був виконаний — найменша дочка Параскева «перезаповіла» будинок Кирилівському монастиреві. До 1786 р. він був у володінні монастирської громади, а коли монастир перетворили на богадільню, будинок викупив багатий київський купець Курлюков, який у 40-х роках ХІХ ст. наказав розібрати його на цеглу.

... Пройшло понад десять років від того часу, коли ми вперше опублікували невеличке повідомлення, а потім і наукову статтю про життя та діяльність членів родини Тупталів — Григорія, Саву, Марію Михайлівну, Данила, Олександру, Параскеву, Марію та Феодосію. Вони склали сімейство, яке було типовим і разом з тим винятковим зразком української козацької родини другої половини ХVІІ ст. На їхню долю випало чимало подій різного характеру. Однак вражає відданість і служіння цих благородних людей Божій справі. То чи не пора віддати їм належне і не «втаємничувати» хоча б місце поховання київського сотника Сави Туптала, його дружини і доньки, адже переконані — вшанувати пам'ять про них до Кирилівської церкви прийшло б чимало людей.

ЄПІСКОП З ШАБЛЕЮ, МУШКЕТОМ І... ПОЕТИЧНИМ ТАЛАНТОМ

Сторінки бурхливого життя львівського православного, а потім греко-католицького єпископа Івана-Йосипа Шумлянського, яке характеризувалося не лише церковною, політичною, дипломатичною, культурною, а й військовою (!) діяльністю, до цього часу продовжують хвилювати вітчизняних вчених. Ця неординарна особистість понад чверть віку завдяки своїм унікальним здібностям була своєрідним містком між православно-візантійською і католицько-латинською цивілізаціями. Таємно задекларувавши свій перехід до унії ще 1677 р., він упродовж наступних років очолював одну з найбільших в Україні Львівську православну єпархію і лише в 1700 р. офіційно став греко-католиком. Та не тільки цим був знаменитий Шумлянський. Його доблесть на полях відомих битв другої половини XVII — початку XVIII ст. була неодноразово відзначена тогочасними полководцями. Дипломатичний хист єпископа визнавали найвищі урядові кола Варшави. Окрім того, він був ще й талановитим поетом, на вірші якого складали і співали пісні в Україні та Польщі.

Народився Іван 1644 р. на західноукраїнських землях у сім'ї православного шляхтича Євстафія Шумлянського (герба «Корчак») та Ганни Гошовської (герба «Сас»). При народженні йому дали саме таке ім'я, але, приймаючи чернечий постриг, він назвався Йосипом. Мав Іван-Йосип аж п'ятьох братів, які згодом також стали відомими діячами Церкви. Свою блискучу кар'єру розпочав як військовий. На початку 60-х років XVIII ст. у ранзі ротмістра панцирної корогви Шумлянський бере участь у багатьох військових операціях польської армії.

Важко сказати, що спонукало героя нашої оповіді у 23-річному віці претендувати на місце єпископа Львівської православної митро-

полії після смерті у 1667 р. Арсенія Желіборського. Адже на той час він не лише не мав якогось церковного сану, а й навіть не був ченцем. А втім львівський шляхтич Іван Шумлянський у результаті виборів місцевого духовенства та потужної підтримки світського шляхетського «лоббі», по суті, виборює дуже престижну і впливову церковну посаду єпископа. Про те, що ця боротьба була нелегкою, свідчить такий факт. Коли уніатський митрополит А. Вінницький, скориставшись смертю свого довголітнього суперника Желіборського, зайняв приміщення Львівської єпископської кафедри, Шумлянський не розгубився і на чолі озброєного загону, застосувавши силу, вигнав своїх противників.

«Людина молода, енергійна, підприємлива і відважна до авантюристичності; веселий, рухливий, сміливий, говіркий, при тому ж честолюбний, відданий душею інтересам Речі Посполитої польської, при тому ж і руському народові і Східній Церкві», — характеризували його сучасники. Після деякої затримки, протягом 1669—1671 рр. Шумлянський отримує грамоти на підтвердження свого висвячення від александрійського патріарха Паїсія та царгородського православного владика Мефодія. Незадовго перед тим він отримав привілей на єпископство від польського короля Яна Казимира.

Впродовж наступних років Шумлянський налагоджує дипломатичні зв'язки з українським гетьманом Петром Дорошенком. Він двічі зустрічався з ним у Чигирині, що викликало неабияке невдоволення у варшавських колах, які запідозрили його у змові з гетьманом проти Речі Посполитої. Однак у своїх листах до нового короля Михайла Корибути львівський єпископ переконує польський уряд у своїй вірності, засвідчуючи, що він лише хотів прихилити непокірного Дорошенка до присяги Короні Польській. Невдовзі Шумлянський за дорученням короля Яна III Собеського веде переговори з гетьманом Іваном Самойловичем, а згодом з його наступником — Іваном Мазепою. У своєму листі до нього він навіть заявив про свої наміри перейти на Лівобережну Україну для проведення переговорів про відмову Мазепи від протекції московського царя.

Зоряний час Шумлянського постає з обранням на польський трон його військового побратима Яна Собеського. З ним вони заприятелювали ще під час Чуднівської кампанії 1660 р., коли Шумлянський був ротмістром панцирної корогви, а Собеський — коронним хорунжим польських військ. Універсалом з Кракова від 6 лютого 1676 р. Ян III Собеський підтверджує єпископство Шумлянського і навіть доручає бути розпорядником адміністрації Київської митрополії й Києво-Печерської архімандрії, визнаючи тим самим його великий авторитет. Проте, незважаючи на свій високий церковний сан, львівський єпископ у вересні-жовтні того ж року бере

активну участь у Журавненській кампанії польської армії проти турків. Під час одного з боїв було вбито вірного помічника Шумлянського дядька Петруся, який знаходився поруч зі своїм патроном.

7 березня 1677 р. на сеймі у Варшаві І.-Й. Шумлянський таємно визнає унію з рук уніатського митрополита К. Жоховського і відразу ж звертається з листом до Папи Римського Інокентія XI, прохаючи його дозволу бути таємним греко-католиком до часу, поки уніатськими не стане більшість монастирів Західної України. Папа Римський відмовляє йому, але, знехтувавши опором найвищого католицького достойника, Шумлянський продовжує бути православним єпископом. Він пропонує Яну III Собеському зібрати всіх православних та уніатів на спільний з'їзд, який би мирно вирішив проблему подальшого співіснування. Крім того, Шумлянський вимагає від короля ряд привілеїв, які б зрівнювали українське духовенство в правах з польським, у результаті чого невдовзі львівська православна єпархія звільняється від більшості обтяжливих податків і стацій.

З ініціативи Шумлянського в січні 1680 р. відбувся об'єднаний православно-уніатський собор у Любліні. Зважаючи на відсутність більшості православного кліру, цей з'їзд духовенства не мав великої ваги у тогочасному церковному процесі, хоча на ньому й було вироблено низку важливих документів. Зокрема, Шумлянський на прохання православної делегації мав відправити королю декларацію, в якій зазначалося, що без згоди константинопольського патріарха православні не можуть приступати до жодних переговорів з уніатами. Водночас уніати на чолі з митрополитом К. Жоховським висловили згоду розглянути спірні питання. Саме на Люблінському соборі проявилася двояка роль Шумлянського: перед королем і уніатським митрополитом він виступав як стійкий поборник унії, перед вищим православним духовенством — як її одвічний ворог. Разом з тим одразу після особистих зустрічей з Яном III Собеським він переконує того в правильності свого таємного уніатства.

Через рік, під час сейму у Варшаві, Шумлянський разом із К. Жоховським подають папському нунцію петицію під назвою «Способи згоди церкви», де виставлялися такі умови об'єднання православних з уніатами: надання права володіння приходом чи монастирем за згодою руського духовенства; правової охорони руських священиків; виняткової юрисдикції для єпископів над віруючими; підпорядкування ставропігійних братств єпископам; відміну податків для руських єпископств, урівняння в правах руського і латинського духовенств; депутатства для руських єпископів і архімандритів у церковному трибуналі; місце при королі поміж католицькими зверниками.

Також Шумлянський подав план впровадження унії в Україні. Суть його полягала в тому, що прийняття її ним і його прибічниками

повинно було триматися в таємниці, оскільки українська шляхта і братства, довідавшись про це, відмовилися б слухати єпископа. Пропонувалося також заборонити світським віруючим листуватися з закордонними адресатами, запрошувати на уніатські з'їзди православних і закладати нові монастирі для мандрівних монахів. Однак головним пунктом цього плану була вимога про надання православним рівних прав з католиками та уніатами, затвердження цього на сеймі з метою зацікавити «схизматиків» у переході до унії. До речі, перше прохання І.-И. Шумлянського про урівняння прав православного й католицького духовенства датується ще 1670 р., коли король Михайло Корибут пішов йому назустріч і надав певні привілеї Православній Церкві.

У 1683 р. Шумлянський знову знімає єпископську рясу й одягає військові обладунки — 12 вересня він був поранений у ліву ногу в знаменитій «битві народів» під Віднем. На знак історичної перемоги над турками єпископ наказує видобути з його тіла кулі прикувати ланцюжками до табличок з відповідними написами й встановити їх у Каплиці Божої Матері при соборі Святого Юра у Львові. Події Віденської битви спонукали Шумлянського до написання вірша, який закликав до єдності короля Яна III Собеського і гетьмана Івана Самойловича, всіх українців та поляків перед турецькою загрозою:

*...Кролю славний, додай слави,
Не борони переправи
Нам, козакам-неборакам
Пойти і к тим панам-ляхам!
Юж, гетьмане, наша нива
Достигає, будуть жнива:
Зеленая весна іде
Козаків служба буде...
Возьмімося всі за руки,
Басьмо вмiли пойти в муки.
Запорожці, станьте з нами,
А чей, будет Бог за нами.*

Текст цього вірша був покладений на музику й виконувався в багатьох українських і польських селах та містечках. Не виключено, що Шумлянський був автором й інших віршів, які, на жаль, не збереглися до нашого часу. Відомо також, що у 1687 р. він видав цікаву книжку під назвою «Метрика», написаною в блискучому стилі, близькою до народної мовою.

Цілеспрямована діяльність львівського єпископа сприяла включенню до тексту польсько-московського «Вічного миру» 1686 р. статті, де говорилося: «...що його Королівська величність, не звелить чинити ніякого утяження й примусу до римської віри і до унії божим церквам єпископії Луцької, Галицької, Премисль-

ської, Львівської... та всім людям (православним. — Авт.), що живуть у Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському». Зважаючи на клопотання Шумлянського, 10 липня того ж року Ян III Собеський видав універсал про звільнення українського духовенства королівських земель від усіх податей і повинностей, залишивши тільки «поголовний податок».

У 1689 р. Шумлянський відсилає з листами до Москви свого архidiaкона П. Ломиковського. В посланнях до московського патріарха, малолітніх царів Петра й Івана та княгині Софії він прохає підтримки православних віруючих у Польщі й разом з тим скаржитися на діяльність київського митрополита Гедеона Четвертинського, нагадуючи, що той не був обраний православними Речі Посполитої. У цей час львівський єпископ навіть подавав скарги королю на уніатів. «У своєму єпископстві всі монастирі й церкви православні обороняє й до унії не допускає», — свідчили в 1694 р. прибулі до Москви монахи Креховського монастиря.

Вдаючи перед католиками щирого уніата, а перед православними — незламного православного, І.-И. Шумлянський довго вагався офіційно прийняти унію. Саме тому універсалом від 6 листопада 1694 р. польський король наказав йому, іншим священикам, шляхті та міщанам Львівського єпископства в обов'язковому порядку прибути 16 грудня до Львова й прийняти там унію. І хоча на цьому з'їзді єпископ Шумлянський спочатку переконував усіх схилитися перед волею монарха, він все ж таки не відіслав до Варшави декларацію про прийняття унії, адже більшість з присутніх виступила за збереження православної віри.

Під час нападу на Львів у 1695 р. татарської орди Шумлянський вже вкотре змушений взяти до рук зброю. Зі священиків Святоюрської церкви він організовує невеликий загін і вміло керує ним. Завдяки рішучим діям єпископа приміщення храму були захищені від сплюндрування ворогом.

Після смерті свого патрона Яна III Собеського 1696 р. Шумлянський у листі до новообраного київського митрополита Варлаама Ясинського пише, що зі смертю короля вмерла унія (?!), а він є «сином правдивої церкви Божої православно-східної». Це стало останньою краплею, що переповнила чашу терпіння й спричинила оприлюднення представниками католицької й уніатської церков таємного акту переходу И. Шумлянського до греко-католиків. У березні-квітні 1697 р. він був внесений до луцьких й львівських гродських актових книг. У відповідь на такі дії своїх противників львівський єпископ звертається до керівництва Апостольської столиці. Він вказує на те, що визнання ним влади Папи Римського призвело б до війни з Москвою і Гетьманською Україною, а це б викликало руйну Речі Посполитої. Обіцяючи зложити явну декларацію на найближчому сеймі, Шумлянський знову висуває певні

умови, головна з яких полягає в утворенні в Короні Польській автономної Галицької митрополії.

6 червня 1700 р. львівський єпископ І.-Й. Шумлянський все-таки офіційно прийняв унію у варшавському костьолі Капуцинів з рук примаса нунція Яна Антонія Давіа в присутності короля Августа II Сильного, всього складу сенату й великої кількості шляхти. Сам факт прибуття найвищих осіб держави засвідчував ту визначну роль, яку відіграла постать Шумлянського в планах католицького Заходу щодо впровадження унії в Україні.

Після того, як Август II Сильний універсалом від 15 червня 1700 р. зрівняв у правах греко- і римо-католиків, більшість православних Львівського єпископства прийняла унію, хоча в обороні православ'я залишалося Львівське ставропігієне братство і більшість монастирів західноукраїнських земель. Однак і після явного прийняття унії Шумлянський стояв на сторожі прав українського духовенства, можливо, навіть сильніше, ніж до того, виступаючи проти прийняття греко-католиками «латинських» обрядів.

Вже вкотре своє військове вміння єпископ «з шаблею і мушкетом» продемонстрував 29 жовтня 1706 р. у битві польської армії зі шведськими військами під Калішем. За це він був відзначений королівською грамотою і звільненням своїх володінь від податків на військо.

Оцінюючи церковну діяльність цієї неординарної особистості, бачимо, що, з одного боку, Шумлянський запевняв Папу Римського й польського короля в прихильності до унії й подав план її впровадження, з іншого — звертався до московського патріарха й царя з проханням підтримки православних у Польщі. Які з його запевнень були щирішими, важко визначити, однак безсумнівною є той факт, що Шумлянський був першим православним єпископом, який виразно і переконливо вказав польському уряду на його обов'язки перед православним українським духовенством.

Вся діяльність «войовничого» єпископа Івана-Йосипа Шумлянського йшла в руслі оборони прав Української церкви, впливала на зменшення суперечностей між православними та католиками й сприяла порозумінню між католицьким Заходом та православним Сходом.

ЖИТТЯ «ЗА» ЧИ «ПРОТИ» ЦАРЯ?

Надзвичайно важко, практично неможливо, віднайти в історії України особу, оцінки діяльності якої з боку нащадків були б настільки діаметрально протилежні, як випали вони на адресу гетьмана Івана Мазепи. Для одних він став уособленням хитрощів, нещирості й зрадливості, для інших — святої синівської любові до рідної землі, жертвовності у відстоюванні її благополуччя. Проте чи лише особисті якості гетьмана привертають пильну увагу істориків до його особи? Переконаний, що це не так. Особистий шлях гетьмана в пошуках істини, сходження на Голгофу випробувань — вельми промовистий для розуміння долі всієї України.

На порозі найважчого вибору, який лише йому доводилося робити у житті, гетьман Мазепа переконував своїх підданих, котрих він на сполучення зі шведським королем і назустріч невідомій будучині, в тому, що «...не для приватной моеї ползы, не для вышних гоноров, не для болашого обогащенія, а ни для инных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех... для общаго добра матки моеї, Отчизны бедной Украйны... хочу тоє при помощи Божой чинити...» Та чи повірили йому тоді? І чи пам'ятають про це нині?

Булава гетьмана Лівобережної України до рук Івана Мазепи потрапила в 1687 р., коли в результаті чергової антигетьманської змови генеральної старшини, інспірованої фаворитом тодішньої російської правительниці Софії князем Василем Голіциним, гетьмана Івана Самойловича не лише було позбавлено влади, а й заслано до Сибіру. Невдовзі й сам фаворит потрапив в опалу і попрямував слідами Самойловича. Втратила владу і Софія. Здавалося, за такого розкладу сил гетьманувати Мазепі залишилося також лічені дні. Однак у таких непевних умовах Івану Степановичу не лише вдалося втриматися при владі, а й істотно зміцнити власні позиції.

Прямо з військового табору на річці Коломак, де проходили гетьманські вибори, Мазепа на чолі вірних йому полків рішуче прибор-

кав заколоти, що, як лісові пожежі спекотного літа, спалахували в умовах зміни влади майже у всіх лівобережних полках. Водночас гетьман звертається з універсалами до своїх прибічників, наказуючи їм не чинити самосудів, не мститися бунтівникам, а доходити правди і справедливості судом і злагодою. Для втихомирення пристрастей Мазепа припиняє роздачу в приватні руки земель, що належали державі, забороняє козацькій старшині переобтяжувати своїх підданих податками і примусовими роботами. Аби продемонструвати серйозність намірів щодо наведення в Україні порядку, гетьман відбирає маєтності в декількох державців з Полтавщини, здириства яких довів суд. Трохи згодом, у 1701 р., Іван Степанович «за неспосні обиди і в панщині непрестанні вимисли» віддав під суд ніжинського сотника.

Вже під час першої зустрічі з молодим російським царем Петром I гетьману Мазепі вдалося завоювати його повну довіру. Зважаючи на тісні контакти Мазепи з опальним Голіциним та патологічну підозрілість Петра, факт просто неймовірний. До того ж вкрай важко переоцінити його значення не лише для особистої долі Мазепи, а й України в цілому. Завдячуючи довірливим стосункам з царем, гетьману в короткий час вдалося значно зміцнити державну владу в Україні. Москва істотно послаблює свій контроль за діями гетьманського уряду, крім того, відтепер старшина має дбати не про те, як вислужитися перед царськими урядовцями, а яким чином зарекомендувати себе з ліпшого боку в Україні.

Чи не вперше за роки перебування під владою московських царів гетьман відчуває себе повноправним правителем підвладної йому землі. Піднесення статусу гетьманської влади відбивається на зовнішньому вигляді гетьманської столиці — Батурина. Тут розбудовується гетьманський двір, який сучасники порівнювали з королівськими дворами Європи, зокрема варшавською резиденцією польських королів. Мазепу, згідно з монархічними канонами, оточують гетьманські дворяни, впроваджується пишний придворний ритуал.

Численні доноси на гетьмана, які в минулі часи могли коштувати йому не лише влади, а й голови, губляться в нетрях бюрократичного апарату Московії або ж повертаються до Батурина. Вельми показовою у цьому відношенні стала справа генерального судді Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскри, донос яких на гетьмана обернувся їх же прилюдною стратою. А Мазепа не лише не втратив особистого кредиту довіри царя, а й отримав нові пожалування та нагороди. Чи не достатньо переконливою ілюстрацією високого положення гетьмана в державній ієрархії Росії є той факт, що найвищу нагороду — Орден Андрія Первозванного — Іван Степанович

отримав 1702 р. у числі перших, а точніше, другим у державі, випередивши навіть самого царя Петра!

Тому справжнім «громом з ясного неба» стала для царя та його оточення звістка про перехід восени 1708 р. Мазепи на бік запеклого ворога Петра I — шведського короля Карла XII. Звичайно ж, понад двадцятилітня державна служба гетьмана під владою царя, його високе становище та бездоганна репутація не могли прояснити мотивів цього кроку. Абсолютно очевидно, що діями семидесятилітнього сивочолого правителя керували не особисті мотиви, а інтереси України.

Рішення про кардинальну зміну шляху розвитку України давалося гетьману непросто, і йшов він до нього довго. Спонукальними мотивами виступали тут і плани Петра щодо ліквідації української автономії, і всі ті біди й випробування, що випали на долю козаків в умовах російсько-шведської війни, і господарське розорення краю внаслідок війни та втручання царя в економіку та торгівлю України. Не останню роль відіграли й міркування міжнародного плану: шведський король завдав досить відчутної поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію і Прусію, скинув з королівства у Польщі союзника Петра Августа II, і підійшов до кордонів України. Чи мав право Мазепа за таких умов піддавати напад Карла XII українські землі й відстоювати ціною життів українських козаків абсолютно чужі національним інтересам великодержавні плани Петра? Гетьман вирішив уникнути участі в кровопролитті, задекларувати політичну підтримку шведського короля, котрий перебував у зеніті слави і перемога котрого над Москвою видавалася найвірогіднішим результатом протистояння двох гігантів.

25 жовтня 1708 р. Мазепа звертається до війська з яскравою промовою: *«Братія, прийшла наша пора; воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенныя ими жестокости и несправедливости, охраним на будущия времена нашу свободу и права козацкіе от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину страню свободною и ни от кого независимую»*.

Виголосивши промову, гетьман повів війська на з'єднання з Карлом XII. Позаду залишалися десятиліття васальної служби у Москві, попереду відкривалися перспективи незалежного життя.

Однак воєнна кампанія 1708—1709 рр. стала чи не класичним зразком того, як грандіозний задум може обернутися фатальним фіаско. Досі непереможні генерали Карла XII зазнали поразки в Білорусі та на Сіверщині. Після цього король замість того, аби рухатися до Москви найкоротшим шляхом через Брянськ і Калугу, повернув в Україну, привівши сюди й російські війська. Підкупивши одного з

козацьких старшин, генерал Петра І князь Олександр Меншиков 2 листопада здобуває Батурин, перетворює місто на купу попелу, а його захисників та мирних жителів, у тому числі жінок і дітей (за одними відомостями загалом 6 тисяч, за іншими — близько 15), показово й жорстоко катує і страчує — для устрашу всієї України. В наступні два місяці царські слуги, згідно зі словами очевидця, анонімного літописця, козаків, «...запідозрених у прихильності до Мазепи, вишукували по домах і віддавали на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати та рубати голови...» Французький посол у Росії із жахом доносив у Париж: «Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і являє скрізь страшну картину варварства переможців».

Жорстоко розправившись із прибічниками гетьмана, Петро І водночас демонструє неабияку щедрість стосовно його опонентів, роздаючи їм майно та землі «мазепинців». Вельми показовим у цьому відношенні є приклад священника з Новгород-Сіверського Заруцького, котрий ще недавно писав хвалебні оди на честь Івана Мазепи, тепер же у вірші гнівно картав його за «зраду» і отримав за це від Петра І у дарунок... ціле село!

У другій половині листопада 1708 р. підручні царя влаштували імітацію страти гетьмана, віддавши в руки ката опудало, що мало символізувати Мазепу. На дев'ятини після символічної страти, 23 листопада, одночасно у Глухові та Москві було інсценоване анафемування гетьмана, яке відтоді понад 200 років проголошувалося по всіх церквах Російської імперії у першу неділю Великого Посту аж до її урочистого зняття гетьманом Павлом Скоропадським 10 липня 1918 р.

Останнім актом тяжкої драми 1708—1709 років для Мазепи стала поразка шведів у Полтавській битві. Армія Карла XII, а разом з нею і старий гетьман були змушені втікати у володіння турецького султана. Лестоцями і навіть підкупом цар намагався схилити турецьких сановників до видачі українського правителя, обіцяючи 300 тисяч золотих за його голову, проте під тиском шведського короля та іноземних дипломатів султан оголосив Мазепу недоторканим гостем.

Проте, вочевидь, інтриги Петра вже мало хвилювали гетьмана. Сили його були непоправно підірвані, і 3 жовтня 1709 р. під час нічної грози й страшної зливи, на чужині, у селі Варниці, поблизу Бендер, навіки спочив дух українського правителя.

Нині, знаючи трагічний фінал задуманої Мазепою політичної акції, можна знайти чимало помилок у його діях. Єдине, в чому важко запідозрити гетьмана, так це у відсутності любові до «матки Отчизни бідної України». Саме як палкий патріот України Іван Мазепа й увійде назавжди в українську історію.

КНЯГИНЯ АННА ХОДОРОВСЬКА-ВИШНЕВЕЦЬКА-ДОЛЬСЬКА — ОСТАННЯ ПРИСТРАСТЬ ЧИ ТАЄМНИЙ ЗВ'ЯЗКОВИЙ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ?

Один із найвизначніших і водночас чи не найсуперечливіших персонажів української історії гетьман Іван Степанович Мазепа був відомий як в Україні, так і за її межами не лише своїми державними, військовими чи культурно-освітніми діяннями — хоча, зрозуміло, саме вони визначають ставлення нащадків до цієї непересічної особистості, — часто-густо його ім'я виринало в доволі пікантних епізодах приватного життя.

Так, уже перша широковідома поява майбутнього українського правителя перед європейською публікою відбувається в контексті скандалу, який спалахнув через адюльтер тоді ще юного королівського покойового з дружиною польського шляхтича Фальбовського. І хоча дослідники вже досить давно поставили під сумнів достовірність цієї історії (швидше за все вигаданої одним з недоброзичливців Івана Степановича), художній геній Вольтера, Байрона та інших не менш талановитих митців міцно поєднав образ майбутнього гетьмана з іміджем ласого до чужих жінок королівського пажу, покараного в доволі образливий спосіб ошуканим рогоносцем-чоловіком. Не менш відомою є й інша інтимна історія з життя всесильного гетьмана — його любовний роман зі своєю похресницею Мотроною Кочубеївною.

Проте в багатому на пригоди житті Івана Степановича була ще одна доволі цікава сторінка — його зв'язок з польською княгинєю Анною Дольською, що впродовж декількох років притягував до себе пильну увагу сучасників, провокував різноманітні, часто-густо абсолютно безглузді чутки та припущення. Не хто інший, як ректор Ки-

єво-Могилянської академії, впливовий український духовний і освітній діяч, згодом один з найвідоміших ідеологів реформаторської діяльності Петра I Феофан Прокопович був щиро переконаний в тому, що стосунки гетьмана з княгинею неминуче мають завершитися шлюбом.

Небіж Мазепи, його довірена особа, Андрій Войнаровський трохи згодом, у 1717 р., на допиті в російській в'язниці зізнався, що Дольська справді обіцяла дядькові вийти за нього заміж. Подібного роду чутки ширилися в цей час як у Польщі, так і в Україні. А відомий французький письменник та історик Проспер Меріме стверджував, що гетьман, незважаючи на свої п'ятдесят вісім років, не лише пристрасно покохав княгиню, а запалав бажанням здобути для неї — витонченої аристократки і природженої правительки — небагато-немало, а справжнісінький європейський трон. І буцімто саме це стало одним з головних спонукальних мотивів політичної діяльності Мазепи, який, врешті-решт, і привів його до табору шведського короля Карла XII.

Так хто ж ця жінка, котра зуміла залишити такий помітний слід в українській історії? І чи бува не є весь цей роман ще однією вигадкою, штучно приліпленою до біографії гетьмана? Аби спробувати відповісти на ці питання, потрібно бодай побіжно зупинитися на особі самої княгині Дольської.

Княгиня Анна, донька львівського стольника Кшиштофа Ходоровського та Катаржини Яблоновської, народилася на Галичині близько 1663 р., тобто на час зустрічі з українським гетьманом на початку XVIII ст. їй виповнилося сорок літ. До цього часу вона встигла вже двічі вийти заміж. Коли їй було лише близько п'ятнадцяти літ, вона стала дружиною старшого від себе на тридцять років белзького воєводи князя Костянтина Вишневецького, близького свояка сумнозвісного в Україні князя Яреми Вишневецького. Після десяти років подружнього життя, влітку 1686 р., князь Костянтин помер, залишивши своїй, все ще доволі юній, вдові трьох дітей і багатий спадок.

Великі маєтності та навдивовиж гарна врода не дали змоги княгині Анні довго залишатися вдовою. Вже в 1689 р. вона виходить заміж вдруге. Цього разу за ще одного нащадка руських князів — великого маршалка литовського Яна-Карла Дольського. Будучи близьким приятелем польського короля Яна III Собеського, Дольський відігравав помітну роль у тогочасному політичному житті Речі Посполитої. Завдяки зв'язкам чоловіка княгиня Анна дуже швидко досконало опановує хитрощі придворного життя і стає доволі впливовою особою в Бельведерському палаці Варшави.

Однак подружнє щастя молодят тривало недовго. За кілька років Ян-Карл Дольський помирає, а ще трохи згодом залишає цей

світ і їхня спільна дитина. Тридцятилітня Анна Ходоровська-Вишневецька-Дольська знову залишається вдовою.

І хоч і цього разу врода княгині не потьмяніла, а багатство після смерті другого чоловіка ще збільшилося, з невідомих нам причин вона не стала втретє виходити заміж, спрямувавши свою невичерпну енергію та впливові придворні зв'язки на те, аби вивести в люди своїх синів від першого шлюбу. Насамперед княгиня власноруч розробила для них маршрут освітньої подорожі Європою, використовуючи власні зв'язки, познайомила їх з Папою Римським і католицькими кардиналами, ввела у вище світське товариство Речі Посполитої.

По завершенні ж навчання, незважаючи на відсутність у Януша та Михайла Вишневецьких якихось особливих здібностей, через своїх впливових друзів при королівському дворі княгиня Анна забезпечує умови для успішного проходження синами щаблів службової кар'єри. І дуже швидко Януш обіймає уряд краківського воєводи, а Михайло — віленського та отримує булаву великого литовського гетьмана.

Ось у такий спосіб праця княгині Анни приносить вагомі результати, а заодно дає змогу їй самій, жінці енергійній і вольовій, уже використовуючи високе становище своїх синів, ще більше впливати на політичне життя Речі Посполитої.

Восени 1705 р. у молодшого сина Януша народжується донька, і він запрошує українського гетьмана, аби той, незважаючи на різницю віросповідання, став її хрещеним батьком. Під час урочистостей з цього приводу, організованих в маєтку Вишневецьких у Білій Криниці, що під Дубно, Іван Степанович несе немовля до Хреста разом зі щасливою бабусею, княгинею Дольською. Як Іванові Степановичу, так і Анні Дольській, за спогадами сучасників, був притаманний незбагнений дар уже під час першої зустрічі причаровувати своїх співрозмовників. Важко сказати, чиї здібності цього разу виявилися сильнішими, але, поза всяким сумнівом, зустріч не пройшла марно, і вони не залишилися байдужими одне до одного. Довірена особа гетьмана, генеральний писар в уряді Мазепа Пилип Орлик свідчив, що український правитель мав з княгинею численні зустрічі, які проходили «і вдень, і вночі». А ось ще один член уряду, генеральний суддя Василь Кочубей у своєму доносі, поданому на гетьмана в Москву, повідомляв царя, що Мазепа, немов причарований, невідступно слідував за польською шляхтянкою, безперервно ведучи з нею бесіди — і в будинку князя Януша, і під час спільних прогулянок.

По від'їзді Івана Мазепа з Волині інтимні стосунки гетьмана з княгинею не перериваються: вони регулярно листуються, в подару-

нок від польської пані гетьман, котрий перебував у поході на білоруських землях, отримав коштовну постільну білизну та капелу музикантів. На цьому тлі серед близького оточення Івана Степановича і поповзли чутки про вірогідне швидке одруження Мазепа з Анною Дольською.

Проте чи тільки інтимні почуття ховалися за цими стосунками? Вочевидь, що не лише вони. У вже згаданому доносі Кочубей на Мазепа серед іншого вказувалося також, що княгиня як особа досить впливова в Польсько-Литовській державі, а до того ж ще й родичка короля Станіслава Лещинського (доводилась останньому тіткою), невпинно схиляла українського гетьмана до дружби з польським монархом, обіцяючи вчинити його чернігівським князем, а за Військом Запорозьким закріпити всі права і вольності, на які лише козаки можуть претендувати. Очевидний політичний підтекст амурних справ гетьмана і княгині виразно вбачав і Пилип Орлик, котрий трохи згодом, згадуючи перипетії тих буремних літ, у своїх спогадах відстоював думку стосовно того, що сама ідея розриву з Москвою в голові українського правителя зародилася саме під час зустрічей в Білій Криниці з княгинею Анною.

Повернувшись з походу в Україну, в липні 1706 р. під час відвідин Києва Мазепа отримав від Дольської чергового листа, в якому вона іменем короля Станіслава просила якнайшвидше розпочати реалізацію «задуманої справи», обіцяючи ефективну допомогу з боку як польського монарха, так і його союзника, короля Швеції Карла XII.

Розпочата гетьманом гра становила для нього смертельну небезпеку, особливо після того, як на нього донесли генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра. Зважаючи на це, таємне листування з княгинею Дольською ведеться з дотриманням найсуворіших засобів конспірації, лише у формі шифrogram, зміст яких стає відомим тільки самому гетьману та його генеральному писареві. Однак і цього, на думку Івана Степановича, було недостатньо, аби вберегти себе від розправи царя. Тому-то й у присутності Пилипа Орлика неодноразово з його вуст зриваються розпачливі вигуки на адресу «шаленої баби», котра неминуче його погубить. Проте, важко судити, наскільки щирим був Іван Степанович у своїх наріканнях. Адже Україна мимо його волі та його інтриг була втягнута в смертельно небезпечне протистояння Петра I з Карлом XII, і ситуація складалася таким чином, що пасивність українського керівництва могла призвести до найтрагічніших наслідків через те, що російський монарх у своєму прагненні до реваншу за поразки перших років війни був готовим йти на будь-які жертви. І хто знав, чи не потрапить до їх числа Україна. Посередництво ж княгині Дольської у зносінах

українського правителя зі Станіславом, а через нього й Карлом XII, давало хоч якийсь шанс, й інстинкт політика не дозволяв Івану Мазепі ним легковажити.

...Поразка шведського короля влітку 1709 р. під Полтавою змусила гетьмана Мазепу назавжди покинути Україну й восени того ж року на вигнанні, на підвладних турецькому султану землях, зустріти свою смерть. Не надовго пережила Івана Степановича й княгиня Дольська, котра закінчила свій земний шлях у Львові навесні 1711 р., навіть не доживши до свого п'ятидесятилітнього ювілею. А разом з нею відійшла у вічність і розгадка того, що ж усе-таки поєднувало впродовж декількох років блискучу польську аристократку і вмілу інтриганку Анну Дольську та не менш спритного політика і досвідченого «серцеїда» Івана Мазепу: чи то лише політичні мотиви, чи запізніла інтимна пристрасть?

ШО ПИСАЛИ ЗАХІДНІ ЖУРНАЛІСТИ ПРО УКРАЇНУ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

«Не може такого бути!» — вигукнув якийсь поважний вітчизняний журналіст, зачувши про те, що вже на початку ХVІІІ ст. європейська та американська преса розміщувала на шпальтах своїх численних часописів інформацію про Україну. По-перше, стверджував він, на Заході ніяких газет у ХVІІІ ст. ще не існувало, а, по-друге, якби вони там і були, то вже, звісно, не писали б про Україну. Того разу нам певною мірою вдалося переконати в зворотному скептик-газетяра. Проте й дотепер у різних часописах доволі часто доводиться натрапляти на твердження, що наша країна стала широковідомою в світі лише наприкінці ХХ ст. («завдяки перемогам футболістів київського "Динамо" та Чорнобильській катастрофі»). Спробуємо не погодитися з цим і повторити аргументацію, наведену в розмові з журналістом, вже для широкого загалу.

Перша в світі газета почала видаватися у Китаї з VІІІ ст., а в країнах західноєвропейського Старого Світу — з ХVІ ст. Спочатку тогочасні європейські газети називалися «летючими листками». Так, у 1621 р. англійський «летючий листок» під назвою «News from Poland», який друкувався в Лондоні, вміщує інформацію про військові успіхи українського козацтва на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним.

На американському континенті найстарішою газетою слід вважати видання «The Present State of the New-English Affairs», що виходило періодично в Бостоні протягом 1689 р. А на українських землях найдавніший часопис з'явився в 1776 р. Він щотижнево видавався у Львові французькою мовою й мав назву «Gazette de Leopold» («Львівська газета»). На східноукраїнських землях першою газетою

став «Харьковский еженедельник», що з 1812 р. почав виходити в світ у Харкові російською мовою.

...Справжньою сенсацією стало повідомлення на Заході про перехід українського гетьмана Івана Мазепи з-під зверхності російського царя Петра I у підданство шведського короля Карла XII Густава, яке відбулося у 1708 р. Адже, починаючи з 1687 р., цей володар булави «вірою і правдою» служив російській короні. Довідавшись про плани Петра I зліквідувати гетьмансько-козацький устрій в Україні, Мазепа вирішив шукати собі іншого протектора. Така нагода видалася під час наступу армії шведського короля на Москву. Саме ці різкі політичні дії й змусили взятися за журналістське перо кореспондентів і дописувачів багатьох європейських газет.

«Невже про того Мазепу щось писали європейські журналісти?» — знову обурено запротестує та сама особа, яка, очевидно, вивчала історію ще за часів не такого вже й «нерушимого» Радянського Союзу і чула про цього гетьмана лише як про «клятого зрадника». «Писала, і доволі об'єктивно», — відповімо ми, опираючись на дослідження вчених-істориків (головним чином це розвідки Т. Мацьківа), які не полінувалися перечитати пожовклі сторінки тогочасних газет Австрії, Голландії, Франції, Великобританії, Німеччини. Про Івана Мазепу навіть згадували у виданнях по той бік Атлантичного океану — на американському континенті.

Можна сказати, що західноєвропейські часописи початку XVIII ст. були переповнені різними повідомленнями про події в Україні. Англійський щотижневик «The Daily Courant» від 29 грудня 1708 р. майже всю першу сторінку присвятив розкриттю змісту підписаної угоди між шведським королем Карлом XII Густавом і гетьманом Іваном Мазепою. А вже 16 серпня наступного року кореспонденти тижневика повідомили про те, що Мазепі вдалося уникнути московського полону. Урядова газета «The London Gazzete» 3 січня 1709 р. вміщує таку інформацію: «...Мазепа, генерал козаків, перейшов на бік короля шведів». У серпневому номері змальовуються фрагменти битви під Полтавою й говориться про перемогу царя Петра I і втечу козаків на чолі з гетьманом Мазепою.

Велику увагу подіям 1708—1709 рр. приділила й французька преса. «Mercure Historique et Politique» відразу ж поінформувала своїх читачів про те, що гетьман прийняв протекцію шведського короля і просив того обороняти Україну. Після того, як князь Меншиков за вказівкою російського царя Петра I наказав знищити гетьманську столицю Батурин і покарати всіх її жителів, «Gazette de France» повідомила, що «страшний цар жадібний до крові в Україні... Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москвинів». Заголовками на зразок «Уся Україна в крові», «Жінки і діти на вістрях шабель» рясніли сто-

рінки провідних газет Франції «Paris Gazette», «Lettres Historique» та інших часописів.

В одній з німецьких газет, яка виходила в містечку Галле і мала назву «Wochentliche Relation», у числі від 14 вересня 1709 р. читаємо такі рядки: «Мазепа — вождь козаків — планував звільнити Україну з-під московського ярма, щоб володіти як суверенний володар під шведською короною». Однак ще 1704 р. гамбурзький тижневик «Historische Remarques» видрукував на своїх шпальтах ґрунтовну політичну біографію українського гетьмана. У ній, зокрема, писалося: «Йоганес Мазепа — начальний вождь козаків — польський шляхтич з України, народився у своїй посілости Мазепинці недалеко Білої Церкви... Козацька армія одногосно вибрала Мазепу гетьманом у 1685 р. ... У 1695 р. Мазепа щасливо здобув сильну укріплену твердиню Газі-Керман. По здобутті тієї твердині Мазепа того ж року здобув ще інші фортеці...» І хоча німецький часопис помилявся в окремих біографічних деталях, все ж слід віддати належне поінформованості його авторів.

Значну площу для висвітлення місця та ролі Мазепа в тогочасних подіях відвів і поважний франкфуртський журнал «Theatrum Europaeum». Окрім біографії гетьмана та аналізу причин переходу українського правителя під зверхність шведів, німецький друкований орган подає окремі цікаві висловлювання І. Мазепа та Карла XII. Яким чином кореспонденти часопису могли дізнаватися про деталі спілкування цих політичних діячів, лише Богу відомо, але в одному з чисел журналу читаємо таке. Коли шведський король, замість того, щоб іти на Москву, повернув на Україну, гетьман мовив генеральному писареві Пилипу Орликові: «Чорт його сюди несе. Він зруйнував усі мої плани і наведе сюди російське військо. Тепер Україна буде зруйнована — і все пропало». Ці слова мали б засвідчувати прагнення Мазепа здійснити свій план відходу від царської зверхності, вичікуючи результату шведсько-російської війни. Натомість після створення українсько-шведської коаліції та її поразки під Полтавою вже Карл XII зауважував з гіркотою: «Мазепа, Мазепа, ви нас завели! Коли б ми були послушали нашого вірного генерала Реншельда». Тут король звинувачував гетьмана в тому, що той змусив його продовжувати облогу Полтави, а не відійти вчасно на інші позиції.

Мало чим від німецької відрізнялася інформація, яка подавалася в австрійській пресі. На сторінках віденського двотижневика «Wienerisches Diarium» зазначалося про знищення росіянами Батурина та повішення ними манекена, який нагадував особу гетьмана. 3 серпня 1709 р. віденська «Der Post-tagliche Mercurius» повідомляла про хід Полтавської битви, а в числі від 21 серпня її кореспонденти дописують про перехід Мазепа через Дніпро.

На відміну від французької чи англійської преси, не досить правдива інформація про події в Україні вміщувалася на сторінках голландської газети «*Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*». Зокрема, в одному з чисел зазначалося: «...*Мазепу, якого видав татарський хан, перевезено тепер до Києва, де йому готують важкий процес*», у другому йшлося про те, що турки видали гетьмана цареві. Як бачимо, ні перше, ні друге твердження не відповідали історичній дійсності: в 1709 р. український гетьман помер власною смертю на чужині.

А що писали про Мазепу за океаном, в Америці? З великою увагою стежив за подіями, що відбувалися за участю українського гетьмана, бостонський щотижневик «*The Boston News Letter*», який з короткими перервами виходив з 1704 до 1776 р. Вже у перший рік виходу, в інформації від 25 червня, один з кореспондентів газети повідомляв про похід козацьких полків, очолюваних І. Мазепою, на Правобережну Україну для надання допомоги королю Августу II. Наступного року часопис повідомляв про з'єднання українських і польських військ «*неподалік Яворова*». У числі від 15 липня 1706 р. знаходимо коротке повідомлення про те, що «*Мазепа є в дорозі до своєї головної квартири та про нього немає інших відомостей*». Через рік американські журналісти пишуть про похід «*небожа генерала Мазепи*» Войнаровського до польського містечка Любліна. Ця звістка подається у числах від 2 лютого і 1 березня 1707 р. Натомість вченим не вдалося розшукати в американській пресі початку XVIII ст. інформації про союз Івана Мазепи з Карлом XII.

Як бачимо, не така вже Україна й не знана на європейському та американському Заході, як деколи намагаються переконати нас окремі сучасні засоби масової інформації. Адже ще три століття тому українці стали відомі й цікаві тогочасній світовій пресі (а отже, її читачам) завдяки сміливій спробі гетьмана Івана Мазепи звільнитися від міцних обіймів російського монарха. Можливо, саме ця подія спонукала Віктора Гюго, який у паризьких архівах неодноразово переглядав старі французькі газети, висловити такі пророчі рядки в поемі «Мазепа»:

*...Цей труп живий, що, повзаючи, гине,
Колись іще буде народом України...*

ЧИ ПРАЦЮВАВ ІВАН МАЗЕПА НАТУРЩИКОМ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ?

Ім'я Івана Степановича Мазепа, гетьмана Лівобережної України з 1687 до 1709 р., на довгі роки увійшло до анналів не лише української, а й світової історії. І якщо для одних воно стало символом свободи і нескореності, то для інших до цього часу асоціюється з «підступністю», «зрадництвом» і навіть своєрідним «донжуанством». І хоча «зрадництво» гетьмана російському цареві Петру I можна охарактеризувати лише як вмотивований перехід володаря України з-під протекції одного монарха (який не виконав своїх зобов'язань перед ним) до зверхності іншого — шведського короля Карла XII Густава, однак боротьба за відновлення доброго імені видатного діяча нашої історії триває й донині. Адже в багатьох західноєвропейських країнах — Австрії, Німеччині, Франції, Голландії, Англії — при зачуванні прізвища Мазепа в уяві освіченої людини відразу ж постає образ такого собі ловеласа, який обворожив ледве не всіх жінок далеких Польщі та України. Чому так трапилось? Звідки бере свій початок легенда (а може, й правдива історія?) про гетьмана Івана Мазепу як східноєвропейського козацького донжуана?

Традиція описувати «любовно-романтичні пригоди» українського гетьмана була започаткована ще за життя Івана Степановича, починаючи з кінця XVII ст. А її виникнення було пов'язане з конфліктом, який трапився між двома придворними польського короля Яна Казимира — молодим покойовим Мазепою та іншим королівським «пажем», Яном Пасеком. Останній у 1661 р. підтримував таємні стосунки з опозиційно налаштованими до свого патрона конфедератами. Як вірний слуга Мазепа був змушений повідомити про це свого

короля. У результаті Я. Пасека було заарештовано, але він зумів переконати суддів у своїй невинності.

Незабаром під час зустрічі з Мазепою на цьому ґрунті між ними виникла сварка, яка закінчилася взаємними «ляпасами». Маючи літературний хист, Пасек вирішив помститися занадто гордовитому «з ніг до голови козакові». Задумана ним помста полягала в написанні та розповсюдженні про свого супротивника неправдивої й сенсаційної інформації, своєрідного «чорного піару». Треба зазначити, що це тогочасному польському літератору вдалося надзвичайно добре. Вигаданий ним роман Мазепа з дружиною шляхтича Станіслава Фальбовського закінчувався неперевершеною сценою розправи зрадженого чоловіка над юним коханцем: «...Роздягнувши його наголо, посадили лицем до хвоста, а ногами до кінської голови на його власному коні, заздалегідь знявши з нього сідло. Руки зв'язали за спиною, а ноги підв'язали попід черевом коня. На коня з природи прудкого, нагукали, вдарили батогами, зірвавши йому з голови ковпак, і стрілили над ним кілька разів. Перестрашений кінь погнався додому, як шалений. А треба було їхати через густі корчі, глід, ліщину, грущину, тернину, не простим шляхом, а стежками... І треба було по дорозі часто схилятися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні густі місця. Бувало, що гілка вдарить часом по голові й роздере одягу. Отже, можна собі уявити, скільки дісталось поранень голому вершиникові, беручи до уваги, що прудкий і переляканий кінь від страху й болю летів наосліп, куди його несли ноги, поки перелетів через ліс... Добравшись до дому увесь поранений, Мазепа почав кричати "Сторожа!"... Вони не йняли віри, але нарешті його впустили, знеможеного й змерзлого, що майже не міг говорити».

Очевидно, що такий сюжет Пасек запозичив з грецької міфології, зокрема, оповідання про міфічного героя Іполіта. Той відкинув кохання мачухи і був нею безпідставно звинувачений, а потім покараний за допомогою прив'язування до запряженої колісниці. Налякані морським страховиськом коні понесли колісницю, яка через деякий час розбилася, а невинний Іполіт загинув. Ця легенда була описана ще в трагедії Евріпіда (484—404 до н. е.) і пізніше у творах римського автора Люція Аннея Сенеки. Твори античних авторів були добре відомі в Польщі ще за доби середньовіччя, отже, Я. Пасек міг ознайомитися з ними й запропонувати читачеві власну, перероблену, версію «трагічного» кохання людини, яку нібито покарали за допомогою коня.

Вигадку Пасека відразу ж підхопив інший тогочасний польський мемуарист Еразм Отвіновський, який, у свою чергу, додав

до неї низку шокуючих читача деталей. У його записах схопленого Мазепу-коханця вимазали липкою рідиною та обсипали пір'ям, а степовий кінь привіз його на велелюдний ярмарок в одному з міст України. Невдовзі до міфотворення прилучився й французький посол при шведському королі Карлі XII Жак Луї д'Уссон, маркіз де Бонак. На початку XVIII ст. він записав у своїх мемуарах: *«...Ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися до дому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну»*. Як бачимо, тут подається трохи змінений варіант, змальований перед тим Отвіновським. У 1709 р. цю історію повторив у своєму подорожньому щоденнику словак Даніель Крман, який вже зазначав, що Мазепа «відбив» дружину у якогось визначного королівського міністра, за що його кинули в бочку із смолою і, вивалявши у пір'ї, прив'язали до коня.

Чи не найбільше поширенню легендарної оповіді про нашого земляка серед європейців сприяв французький письменник і просвітитель Вольтер. Хоча у своїй книзі «Історія Карла XII» (вийшла друком 1731 р. у Руані) він в основному правдиво відобразив політичні наміри українського гетьмана здобути свободу для України, видатний француз все ж таки не втримався від того, щоб не повторити історію, яка була вигадана Я. Пасеком і підхоплена Е. Отвіновським та маркізом де Бонаком. *«Любовна пригода молодого Мазепи з дружиною польського дворянина викрилася. Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив його на волю»*, — писав Вольтер. 1764 р. в Амстердамі було видано книгу Андре Константа Дорвіля «Пригоди д'Азема», де йшлося про героя-коханця, в образі якого вгадувався легендарний Мазепа.

Майже через століття, у 1818 р., знаменитий англійський поет Джордж Байрон напише одну з найвідоміших своїх поем під назвою «Мазепа», де талановито озвучить відоме оповідання:

*„Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг,
Що так би й водопад не зміг.
Вперед, вперед! Скажений рух —
Куди не бачив я нічого...
Я ніби згодом спостеріг.*

*Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло,
Для диких сил було, мов пух... **

Ця поема неодноразово перевидавалася різними європейськими мовами й спричинила написання іншими авторами ХІХ ст. поетичних творів, у яких висвітлювалася «любовна трагедія» Івана Мазепи. Серед них найвідоміші — поеми «Мазепа» Віктора Гюго (1829), «Полтава» Олександра Пушкіна (1829) та «Мазепа» Юліуша Словацького (1839). Надзвичайно романтичний сюжет надихає до написання симфонічних творів з однойменною назвою «Мазепа» геніальних композиторів Ференца Ліста та Петра Чайковського.

Однак найбільшого розповсюдження серед мистецької еліти тогочасної Європи набувають картини більш та менш відомих художників, які в основному зображують різні сцени легенди про Мазепу, керуючись поетичними рядками найвідомішої поеми Дж. Байрона. Один з перших олійних образів Мазепи у 1823 р. малює француз Теодор Жеріко. Згодом з'явився не один десяток полотен, які за тематикою відображення легендарної оповіді можна розділити за такими назвами: «Старий Мазепа розповідає свою історію Карлу ХІІ» (А. Деверія, 1839; Ю. Коссак, 1860); «Визнання Терезою кохання до Мазепи» (Г. Ріхтер; Х. Яколін, 1850); «Схоплення Мазепи» (А. Баугіан, Ю. Коссак); «Покарання Мазепи» (Л. Буланжер, 1827; Л. Гуеснет, 1872); «Погоня вовків за конем Мазепи» (Г. Вернет, 1826; Л. Буланжер, 1839; Ф. Венцель; М. Геримський); «Подолання вправ Дніпра» (Т. Жеріко, 1823; Е. Делякруа, 1824); «Мазепа і стадо диких коней» (Г. Вернет, 1825; М. Геримський); «Смерть коня Мазепи» (Л. Буланжер, 1830; П.-Л. Леррай, 1849; А.-Н. Морот, 1882; Ю. Коссак); «Козаки знаходять Мазепу» (Є. Харпентер; М. Геримський; Г.-Л. Леві, 1875); «Мазепа у козацькій хаті» (А. Деверія, 1839); «Помста Мазепи» (А. Баугіан, Х. Яколін). Найвидатнішою серед цих картин визнається монументальне полотно Луї Буланжера, що зберігається в Музеї мистецтв французького міста Руан і зображує сцену боротьби молодого Івана Мазепи з шляхетськими слугами під час прив'язування його до коня.

Фахівці відзначають певне наслідування більшістю художників «рубенсівського» стилю та наявності в них певного еротизму. Головним чином майстри пензля подають образ оголеного й прив'язаного до коня літературного Мазепи. Він сприймається як романтичний герой, який хоча й не уник покарання за свій «гріх», але

*Український переклад Дмитра Загула.

ЧИ ПРАЦЮВАВ МАЗЕПА НАТУРЩИКОМ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ?

не скорився тяжкій долі. Разом з тим такі митці, як Л. Буланжер і Г. Вернет, вкладали у свої картини глибший зміст і розуміли свого героя як бунтівника.

Зрозуміло, що історичний Іван Мазепа, який вмер власною смертю у 1709 р., не міг «позувати» названим художникам під час їхньої творчості. Адже вся європейська «мазепіана» була створена протягом ХІХ ст., яке отримало гучну назву «Віку Романтизму». Тогочасним митцям не обов'язково було навіть використовувати прижиттєві портрети із зображенням «справжнього» Мазепа — їх надихали поетичні рядки Байрона:

*...Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабкість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я скінчу коротку
Свою поему мук і втіх...*

**ПІРКИЙ ПРИСМАК ХАНСЬКОГО АЙЛИКА
ДЛЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ
Запорожець ще не на Дунаї,
але вже не за Дніпровими порогами...**

*Заступила чорна хмара
Ту білу хмару:
Опанував запорожців
Поганий татарин...
ІСТОРИЧНА ДУМА*

Досить непросто складалися впродовж віків стосунки козаків-запорожців з їх південними сусідами — кримськими татарами. Історія зберігає приклади як непримиримого протистояння, ворожнечі, так і мирного життя та навіть тісної співпраці. А ще історія пам'ятає, як землі Кримського ханства в лихі години вигнання запорожців московськими військами з їх рідних, насиджених місць ставали для українських козаків на певний час місцем їх політичного притулку. І якщо завдячуючи генію визначного українського композитора Семена Гулака-Артемовського та його безсмертної опери «Запорожець за Дунаєм» про проживання січового товариства наприкінці XVIII — початку XIX ст. на підвладних турецькому султану землях відомо людям, котрі й не вельми цікавляться історією козацтва, то факт перебування запорожців під владою кримського хана викликає подив навіть у любителів українських старожитностей. А сталося це ось яким чином.

12 березня 1709 р. козацька рада на Запорозькій Січі ухвалила підтримати дії гетьмана Івана Мазепи та виступити разом із ним і шведським королем Карлом XII проти московського царя Петра I. Наприкінці місяця запорожці на чолі зі славетним кошовим Костем Гордієнком вирушили на з'єднання зі своїми союзниками, а на Січі,

за звичаєм, залишилися лише незначна частина товариства, на яку й було покладено завдання охорони січових скарбів, запасів зброї та церкви Святої Покрови. Проте, коли на початку травня 1709 р. російський полковник П. Яковлев на чолі трьох солдатських полків та компанійського козацького полку Гната Галагана оточив січове укріплення, стало очевидним, що сил, аби боронити матінку-Січ, у її захисників явно недостатньо. Істотно послаблювало позиції запорожців й те, що в стані противника знаходився їхній колишній побратим — полковник Галаган, котрий замолоду не один рік козакував на Запорожжі, достеменно знав усі сильні й слабкі сторони січових укріплень, а також потаємні ходи, якими можна було б їх оминати.

«Изменническое гнездо разорено и искорено!» — з неприхованим пафосом доповідали цареві його генерали в середині травня 1709 р. Лише незначній частині січовиків на чолі з Якимом Богушем поталанило вирватися з охопленої полум'ям Січі. Поквапом склавши вцілілі пожитки, зброю, церковні та військові реліквії, потаємними заточинами, ериками та струмками спустилися козаки вниз по Дніпру, подалі від страшної царської помсти. А помста справді була страшною. Царський маніфест від 26 травня 1709 р. зобов'язував усіх запорозьких козаків, які не склали добровільно зброю і не зреклися своїх козацьких прав, затримувати, ув'язнювати та страчувати! Землі ж, що раніше належали січовому товариству, приєднувалися до Миргородського полку.

Вигнані з Січі та піддані царем остракізму на рідній землі запорожці змушені були шукати кращої долі у чужих краях. Щоправда, спочатку вони поселилися й заклали нову Січ у пониззі Дніпра, на кордоні запорозьких земель і володінь кримського хана, на невеличкому місці, утвореному річкою-протокою Козацьке Річище та гирлом річки Кам'янка. Однак восени 1710 р. у той час, як запорожці воювали на боці турецького султана проти Петра I, царські війська атакували Кам'янську Січ, і товариство було змушене переселитися ще далі на південь — у володіння кримського хана. Цього разу нова Січ постала в урочищі Олешки, неподалік Кардашинського лиману на південь від впадіння річки Інгул у Дніпро (на території сучасного міста Цюрупинська Херсонської області).

Кримський хан, як і його покровитель турецький султан, були вельми зацікавлені у тому, аби Військо Запорозьке Низове не воювало з ними, а було їх союзником. Тому вони з великим ентузіазмом прийняли звістку про переселення запорожців на підвладні ханові землі. Тодішній хан Каплан-Гірей звернувся зі спеціальним ярликом до січового товариства, запевнюючи його у своїй приязні та повазі. Й дійсно, Каплан-Гірей надав запорожцям, як людям рицарського ста-

ну, різноманітні пільги, дозволив володіти землею, звільнив їх від сплати податків до ханської скарбниці і навпаки, призначив їм спеціальну грошову платню — «айлик».

Щоправда, з часом прихильність хана поволі танула: айлик спочатку замінили правом пільгового видобутку солі з кримських лиманів та озер, а згодом й взагалі ліквідували. Козакам постійно доводилося відстоювати перед ханською адміністрацією й право на отримання прибутків з перевозів через Дніпро. Водночас запорожці були змушені за першим же покликом хана виставляти в похід на допомогу Орді дві тисячі козаків на чолі з кошовим, а також постійно й безоплатно брати участь у спорудженні перекопської захисної лінії. Крім того, товариству заборонялося мати на Січі будь-яку артилерію, будувати укріплення, вести торгівлю в кримських та турецьких містах тощо.

Ще більше ускладнилося становище січовиків після смерті в 1719 р. прихильного до них Каплан-Гірея. Новий хан Саадет-Гірей зайняв по відношенню до запорожців значно жорсткішу позицію. Ногайські татари у пошуках нових пасовиськ невпинно витискували козаків з наданих їм земель. Місцеві судові органи, в яких засідали лише мусульмани, як правило, ухвалювали рішення виключно на користь татар.

Зважаючи на важкі умови перебування під ханською протекцією, на Січі постійно точилася гостра політична боротьба між прибічниками та противниками ідеї повернення під зверхність Москви. Наприкінці 1728 р. промосковськи налаштована партія перемагає. Кошового Костя Гордієнка, суддю Карпа Сидоренка та інших лідерів антимосковської партії переможці закували у кайдани, спакували на вози культові та військові реліквії, деякі січові споруди розібрали, а решту підпалили і вирушили в Стару Січ, на Чортотлик. Вже з Чортотлика товариство на чолі з новим кошовим Іваном Гусаком відправило до Петербурга чолобитну, в якій просило вибачити їх провини та дозволити проживати на місцях старих запорозьких вольностей.

Однак офіційний Петербург неприємно зустрів своїх «блудних синів». Українському гетьману Данилу Апостолу та фельдмаршалу М. Голіцину було віддано наказ: запорожців «в границі російськіє не впускать ні под каким видом... і от границь отбивать оружієм». На відміну від російських можновладців кримські вельможі не на жарт занепокоїлися перспективою виходу запорожців з-під їхньої влади. До кошового було направлено ханські запевнення в готовності виявляти до козаків повагу і приязнь та пропозиції повернутися на Січ, до Олешок.

Зважаючи на позицію російського уряду, запорожці й справді змушені були знову повернутися під владу хана, щоправда, поселилися вони цього разу не в Олешках, а на Кам'янці — ближче до своїх

споконвічних земель. Оскільки з російського табору доносилися чутки про близьку війну з Туреччиною, в якій Петербург сподівався використати військові сили запорозьких козаків, товариство не втрачало надій на повернення до матінки-Січі на Чортомлику та батька Великого Лугу. Невдовзі так воно і сталося. В повітрі виразно запахло порохом і уряд імператриці Анни Іоннівни 31 серпня 1733 р. «*всемилоствейше отпуцал*» запорожцям усі їхні попередні провини та дозволяв повернутися в межі Російської імперії. Дивно, але запорожці, отримавши царську грамоту, чомусь не поспішали повертатися до Чортомлика. Лише наприкінці березня наступного року наказ кримського хана про вихід у похід супроти росіян та їхніх побратимів городових козаків змусив запорожців прийняти остаточне рішення про повернення на рідні землі. Роки вигнання закінчилися, залишивши в народній пам'яті грікі спомини, відбиті в історичній думі:

*Ой, Олешки, будем довго ми вас знати,
І той лихий день, і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину, споминати.*

**«НЕМАЄ БІЛЬШОГО БОЛЮ,
ЯК У ДНІ ПЕЧАЛІ ЗГАДУВАТИ
ХВИЛИНИ ШАСТЯ»**

(«Залізна маска» з роду Мазеп-Калединських)

Історія людської цивілізації вельми багата на приклади стрімкого падіння з найвищих висот влади і слави у провалля безсилля і забуття. Навіть представники найаристократичніших родин, саме походження яких, здавалось би, повинно було гарантувати їм довіку владу, багатство і пошану оточуючих, за злою іронією долі часто-густо завершували свій земний шлях у повній невідомості, серед холодного каміння каземату чи дрімучих лісів заслання, перевіряючи на власному гіркому досвіді житейську мудрість вислову італійського співця Пекла Данте Аліґ'єрі, винесеного в назву нашої розповіді.

Так склалося життя, що справедливість цих слів мав змогу перевірити на собі й представник відомої української родини Мазеп-Калединських, небіж гетьмана Івана Мазепи, Андрій Войнаровський. Той самий Войнаровський, котрого всесильний дядько готував до найвищої місії — вперше в українській історії без будь-яких гетьманських виборів успадкувати від нього владу, започаткувавши тим самим нову правлячу династію Європи.

Готуючи Андрія до цього відповідального завдання, Іван Степанович передовсім забезпечив йому умови для здобуття блискучої європейської освіти, спочатку в Києво-Могилянській академії, а згодом у кращих німецьких університетах. Досвідчені вихователі прищепили юнакові витончені манери та надали аристократичного лоску. Аби Войнаровський користувався підтримкою російських придворних кіл, пронирливий дядько намагався навіть засватати за свого небожа сестру царського фаворита Олександра Меншикова. Ту саму, котру сам «світліший князь» збирався видати заміж не за ко-

го-небудь, а за самого Петра II Саме тому Меншиков і не поспішав породичатися з українським гетьманом.

Вочевидь, Андрій не вельми переймався відмовою князя. Адже звиклого до європейських манер молодого шляхтича більше вабили жінки на кшталт тієї, котру він, подорожуючи Європою, зустрів у Дрездені, при дворі саксонського електора Фрідріха Августа — графиню Аврору Кенігсмарк, великосвітську красуню, котра до того ж володіла майже всіма європейськими мовами, мала чудову бібліотеку, писала вірші французькою мовою, добре малювала, зналася в музиці і навіть була автором однієї, за відгуками музикантів, доволі непоганої опери. Раніше Аврора мала вельми близькі стосунки з правителем Саксонії Фрідріхом Августом і навіть народила йому сина. Тепер же, на початку 1700 р., за свідченням шведського посла при дрезденському дворі, між нею та юним українським аристократом виник любовний зв'язок, який трохи згодом отримав досить несподіване і трагічне продовження...

Невдовзі, восени 1708 р., Європу сколихнула звістка про те, що український гетьман залишив табір царя Петра I і перейшов на бік його супротивника, шведського короля Карла XII. Вельми цікавим для нас є той факт, що англійський посол у Москві Чарльз Вітворт доповідав у Лондон таке: «Тут усі вважають, що головним дорадником і помічником гетьмана був його сестринець Войнаровський, людина молода, але освічена і здібна». І якщо англійський амбасадор трохи й перебільшував роль Войнаровського у тих подіях, то, принаймні, фактом є те, що саме гетьманський небіж був одним із тих небагатьох козацьких старшин, яких Мазепа посвятив у свій таємний задум. І саме Войнаровському випало важливе завдання контролювати переміщення поблизу українських кордонів російських військ на чолі з князем Меншиковим, і саме його звістка про наміри улюбленого генерала царя йти до гетьманської столиці, Батурина, змусила Івана Степановича «зірватися як вихор» і спрямувати свої полки на з'єднання зі шведським королем.

Після цього Андрій Войнаровський виконує обов'язки зв'язкового між гетьманом і королем, бере участь у боях під Веприком і Гадячем, де за виявлену відвагу заслужив від Карла XII досить схвальні оцінки. Після поразки шведського короля під Полтавою влітку 1709 р. Войнаровський супроводжує дядька на еміграцію. І саме йому випадає скорботна місія закрити очі Івану Мазепі в його смертну годину.

На гетьманських виборах 1710 р. кандидатура Войнаровського називається в числі ймовірних претендентів на гетьманство. Однак молодий шляхтич претензії на спадщину свого визначного дядька обмежив лише майновими запитами, а від булави відмовився добровільно. Там же, в Бендерах, Андрій одружився зі вдовою Ганною з

відомої козацько-старшинської родини Лівобережної України Мировичів.

У наступні роки Войнаровський як заможний і впливовий політемігрант багато подорожує Європою, торуючи шлях між Адріанополем і Вроцлавом, Стамбулом і Бендерами, Віднем і Стокгольмом. При монарших дворах Європи український аристократ проводить антиросійську пропаганду, шукає союзників для боротьби за визволення України, а заодно від душі втішається світським лоском і можливістю спілкуватися з вишуканим аристократичним товариством. Особисті знайомства Войнаровського поширюються мало не на всі європейські двори, а серед його боржників значиться досить багато відомих і вельми впливових державних діячів, політиків і дипломатів, у тому числі й сам король Швеції Карл XII.

У середині літа 1716 р. Войнаровський, залишивши сім'ю у Вроцлаві, прибуває до тогочасного європейського «Вавилону» — ганзейського міста Гамбурга, де за роки тривалої Північної війни густо перемішалися різні мови і культури, політичні вподобання і віросповідання. Що привело сюди українського аристократа — невідомо, але саме в цей час у нейтральному Гамбурзі перебувала колишня пасія Войнаровського — графиня Аврора Кенігсмарк — і їх зустріч навряд чи була випадковою.

На той час колишня фаворитка Августа Саксонського після безуспішних спроб примирити останнього з Карлом XII та, врешті-решт, позбавлення шведським монархом корони її колишнього коханця, оселилась у Гамбурзі й відкрила тут модний салон. Найаристократичніше тогочасне товариство Європи вважало за честь побувати в салоні витонченої графині Кенігсмарк. Не міг собі в цьому відмовити й Андрій Войнаровський. Вже перша зустріч давніх знайомих пробудила в них, здавалося б, давно забуті почуття, і в місті відверто почали пліткувати про початок бурхливого роману колишньої королівської фаворитки та відомого політичного емігранта з України.

Щоправда, не лише амурні справи вабили Войнаровського до салону графині. Тут він близько заприятелював з англійським дипломатом Матесоном. А на той час саме Британія була чи не найбільше з усіх європейських країн стривожена просуванням Росії на Захід. З донесення Матесона стає зрозумілим, що українець активно підтримував побоювання англійського правлячого кабінету стосовно небезпеки, яку становить для Європи експансія Петра I у Північній Європі, а також наполегливо переконував дипломата в тому, аби його уряд підтримав *«козацьку націю, нині знищену у своїх правах і вольностях. Англія знає, яке це страждання для цілої нації бути в неволі, тим більше, що козацька нація є нацією волелюбною»*.

Свою антиросійську кампанію Войнаровський проводив якраз у той час, коли в британському парламенті гостро дебатовалося питання вибору тональності у відносинах з Росією, а англійська ескадра адмірала Норіса увійшла в Балтійське море. За таких умов зближення української політичної еміграції з лондонськими політиками неабияк дратувало Петра І. Для того, аби не допустити повторення політичної осені 1708 р., коли українські сепаратисти зуміли віднайти собі союзників у боротьбі з Росією, царедворці вирішують не більше і не менше, як захопити Войнаровського силою, користуючись з того, що Гамбург у військовому відношенні був надто слабкий, щоб збройно протистояти цьому. Зрештою, воюючи зі шведами та їх польськими союзниками, російська армія дійшла до Мекленбурга, а це було в одному дні ходу від Гамбурга.

Для захоплення небожа Мазепа в полон росіяни вирішили використати свою платну агентуру під команду якогось місцевого німця Фрідріха Біттігера, котрому пообіцяли в разі успішного проведення операції, крім звичайного утримання, довічно виплачувати додатково ще п'ятсот рублів. Підбаворений щедрістю царя, Біттігер підкупив покоївку Войнаровського, найняв цілий штат шпигунів, котрі вдень і вночі стежили за переміщеннями українця. Загалом же шпигунська діяльність Біттігера, скерована на підготовку викрадення Войнаровського, обійшлася царській скарбниці майже в тисячу дукатів. Як на ті часи — неабияка за розмірами сума!

Проте задумана Петром І гра була надто для нього важливою, аби покладатися лише на спритність німців. Саме тому до Гамбурга було відряджено групу царських офіцерів на чолі з довіреною особою монарха гвардійцем Олександром Рум'янцевим. Тим самим Рум'янцевим, котрому декілька років потому випаде досить невдячне з морального боку завдання: викрадення з Відня та припровадження до каземату Петропавлівської фортеці сина царя, Олексія Петровича, а ще через деякий час — ув'язнення майже всього корпусу вищої української старшини.

Та всі ці «геройства» О. Рум'янцева були ще попереду. Тепер же, 11 жовтня 1716 р., щойно Андрій Войнаровський після обіду в графині Кенігсмарк вийшов з її будинку і попрямував до своєї карети, як його схопили люди Рум'янцева. В кареті із закритими вікнами арештанта негайно доправили до будинку російського дипломатичного представництва в Гамбурзі.

Вже наступного дня звістка про трагічну долю українського політемігранта жваво обговорювала громадськість міста. Того ж таки дня, 12 жовтня, про прикрий інцидент, що стався в цьому ганзейському місті, доповіли своїм урядам дипломатичні представники Швеції, Франції, Іспанії, Англії та Голландії. А 17 жовтня про брутальний акт російської влади писали майже всі провідні тогочасні євро-

пейські газети: іспанська «Gaceta de Madrid», французька «Gazette de France», голландські «Gazette de Leyde» і «Hollanstke Mercurius», англійська «The Moderator Intelligencer». Провідний європейський часопис «La Clef du Cabinet», що його, за твердженням Вольтера, з однаковою цікавістю читали і у Відні, і в Мадриді, і в Лондоні, і в Парижі, у присвяченому арешту А. Войнаровського матеріалі з сумом констатував: «Споконвіку Гамбург був вільним містом... Тепер його вольностям прийшов кінець».

Негайно відреагувала на цей насильницький акт і європейська дипломатія. Природно, що найрізкіша заява прозвучала із Стокгольма, адже український шляхтич не лише був особисто знайомий з Карлом XII, а й у чині полковника гвардії перебував на службі в шведського короля. Французька дипломатія наголошувала на тому, що «між Францією і царем немає війни, а тому думку Його Християнської Величності, як думку нейтральну, потрібно особливо взяти до уваги». Дипломатія ж австрійська звертала увагу на норми міжнародного права і застерігала щодо недопустимості застосування російською владою будь-яких насильницьких дій по відношенню до Войнаровського. Зрештою австрійський цісар як номінальний зверхник над усіма німецькими землями звернувся з офіційною нотою протесту і до владних інституцій вільного німецького міста Гамбурга.

Понад місяць тривала ця війна дипломатичних демаршів. Не раз і не два складалося враження, що нерви в Петра I не витримують, і він або віддасть наказ про звільнення небожа свого особистого ворога гетьмана І. Мазепи, або ж направить до Гамбурга драгунські полки фельдмаршала Б.П. Шереметева, які весь цей час перебували в повній бойовій готовності й будь-коли могли швидким маршем дістатися в один із центрів тогочасної європейської демократії та назавжди «розв'язати» цю запутану міжнародно-правову колізію. Проте, як невдовзі з'ясувалося, нерви в російського монарха були міцними, а, крім того, оточення царя відшукало ще один варіант вирішення проблеми...

Вагітна на той час цариця Катерина, котра супроводжувала Петра I в поході й ось-ось мала розродитися, прислала до Гамбурга свою гофмейстриню. Офіційним завданням придворної дами був пошук помешкання для прийняття пологів у Катерини. Однак своє перебування в Гамбурзі вона використала передовсім для того, аби за наказом цариці зустрітися з Авророю Кенігсмарк. Під час зустрічі вона переконувала графиню в наявності доброї волі стосовно Андрія Войнаровського як у Катерини, так і в Петра I. Цариця передала подрузі Войнаровського запевнення в тому, що коли останній добровільно з'явиться перед очима царя, той його не лише не покарає, а й дозволить вільно поселитися в будь-якому куточку Європи.

Як не дивно, але така досвідчена, причому не лише в придворних, а й політичних інтригах жінка, якою, поза всяким сумнівом, була графиня Кенігсмарк, повірила запевненням російської цариці і, більше того, переконала в їх щирості й Андрія Войнаровського.

Вранці 5 грудня 1716 р. мешканці Гамбурга з подивом довідалися про те, що українець попросив магістрат німецького вільного міста видати його російському цареві Петру I. Зрозуміло, що батьки міста, котрі весь цей час почувалися як на бочці з порохом, з радістю пристали на пропозицію Войнаровського. Того ж дня, о четвертій годині, а по суті, зважаючи на пору року, раннього зимового вечора, українського політемігранта в закритій кареті під вартою російських драгунів вивезли з Гамбурга на Схід. Майже водночас до вільного німецького міста прибуло вінценосне подружжя з Росії. Наступного дня цар мав зустріч з графинею Кенігсмарк і в черговий раз запевнив її в тому, що Войнаровський може розраховувати на його приязне ставлення вповні. Проте, як відомо, кожен вкладає в це, доволі невідзначене, поняття «приязнь» власний зміст...

Для Андрія Войнаровського «приязнь» царя втілилась у майже семирічне ув'язнення в похмурому казематі Петропавлівської фортеці. Після тюремного ув'язнення, восени 1723 р. було підписано указ про його звільнення з Петропавлівки, але звільнення не на волю, а — до... дрімучих сибірських нетрів.

Лише до Тобольська українця супроводжував його вірний слуга Якубовський. Далі ж до кінцевого пункту призначення, а ним було визначено далекий Якутськ, Войнаровський, «*пригнічений найжакливішим нещастям*» (як зазначала з цього приводу його дружина Ганна Мирович-Войнаровська в листі до шведського короля), поїхав у супроводі лише своїх конвоїрів.

Тут, в Якутську, заживо похований в дикій і безлюдній глушині, Войнаровський промучився наступні двадцять років свого життя. Життя без грошей і друзів, великосвітських розваг і товариства витончених жінок, розкоші та пошани оточуючих, без будь-яких перспектив щодо можливості повернення «в світ». Саме тут, вочевидь, він і зумів остаточно збагнути неймовірну проникливість і жорстоку життєву мудрість згадуваного нами раніше Данте Аліґ'єрі: «*Немає більшого болю, як у дні печалі згадувати хвилини щастя...*»

ЧОМУ ЦАР ПЕТРО І НЕ ЛЮБИВ УКРАЇНСЬКЕ САЛО?

Сьогодні, певна річ, досить складно встановити кулінарну істину: подобався чи не подобався Петру І смак українського сала, і чи допускав він його появу на своєму обідньому столі. А ось ставлення зодчого Російської імперії до українського сала в сенсі політичному реконструювати зовсім не складно, оскільки архіви зберігають досить цікавих документів, що проливають світло на цю «делікатесову» сторінку українсько-російських взаємин.

Як відомо, до початку XVIII ст. Україна-Гетьманщина залишалася автономним тілом у межах Російської держави, зберігаючи самобутність політичного устрою як у плані розвитку законодавчого поля, так і моделі розвитку соціально-економічних відносин та функціонування політико-адміністративної системи. Досить самобутнім шляхом розвивалася в цей час і українська торгівля. Второвані за часів зверхності польських королів торговельні шляхи до Вроцлава, Гданська, Крелевця Пруського по завершенню лихоліть Руїни з кінця XVII ст. знову стали основними напрямками розвитку українського експорту та імпорту.

Першу спробу їх переорієнтації Петро І робить ще наприкінці XVII ст. Після здобуття Азова видає указ, де в категоричній формі наказує українським купцям йти з товарами до щойно відвойованого міста, а в інші міста не заходити. Проте завдати шкоди українським експортерам цей указ не встиг, оскільки дуже швидко російський монарх втрачає інтерес до південного напрямку і звертає свій погляд на Захід.

На західному напрямі Петру І успіху довелося чекати досить довго. Натомість дуже швидко під тягарем непомірних військових витрат приходять у занепад господарство країни. Аби максимально мо-

білізувати ресурси на потреби військового відомства, монарх розпочинає своєрідну «заповідну» війну з власним купецтвом, впровадивши цілий реєстр так званих заповідних товарів, торгівля якими стає винятковою державною монополією.

Після провалу антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи 1708 р. уряд Петра І бере в українських справах ще рішучіший курс, спрямований на те, аби, згідно з виразом одного зі сподвижників царя графа П. Толстого, «...*Малую Россию к рукам прибрать...*» Спочатку проводяться певні політичні нововведення, а з початком 1714 р. черга доходить і до економічних перетворень. З цього часу Гетьманщина стає ареною навколоторговельних «баталій», в ході яких і з'являється «сальна» проблема.

Як видно з указу Петра І Сенатові від 30 січня 1714 р., російська влада з певним побоюванням ставилася до перспективи брутального втручання у справи українського купецтва — вельми свіжими були ще спогади про виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р. Значно менше сумнівів щодо цього мав цар Петро І, котрий вказував сенаторам на даремність їх «...побоювань заборонити для тамтешнього в і л ь н о г о н а р о д у...» вивозити деякі товари на звичні для них західні ринки. Вельми цікавою була й аргументація монарха щодо «правомірності» такого кроку. Зокрема, він посилався на створений ним же кількома роками раніше прецедент: «...*ибо когда Рига была за Шведами, тогда из черкасских городов, а именно из Стародуба (який на той час входив до складу України-Гетьманщини. — Авт.) и из других знатных, как пеньку, так и прочие товары в Ригу возить было заказано, а велено возить к городу Архангельску, того для и ныне закажут мочно...*»

До розряду таких «заповідних товарів» Петро І відніс насамперед волову юхту і коноплі, а крім того, українське сало чи, точніше, лій, які «...*кроме пристаней наших, не возити (как о том можете выраземеть из указа к гетману) и никуда не отпускати; чего для и мы от себя к гетману писали*».

На підставі побудованого на такій «залізній» аргументації розпорядження царя 6 квітня 1714 р. Сенат видав указ, яким законодавчо закріпив заборону на вивіз з України, крім названих лою, конопель та юхти, також поташу, смольчугу, воску, конопляної олії, льняного сім'я, щетини, клею, ревеню, смоли, кав'яру. Київський генерал-губернатор князь Д. Голіцин в листі до гетьмана повідомляв про механізм реалізації нового закону: «...*с общаго с Вашего Превосходительства согласия велено мне в пристойных местах учредить заставы, чтоб конечно никуда инуды, токмо в пристани его царского величества, стояция на Балтическом*

море, помянутые товары возили». За порушення закону передбачалося суворе покарання аж до конфіскації всього майна купця на користь царської скарбниці.

У наступні роки «чорний список» заборонених до вивозу товарів невпинно зростає. Паралельно з цим офіційний Петербург забороняє ввіз панчіх і «каразей», золотих і срібних ниток, шовкових тканин, німецької парчі, вовняних сукон, полотна, тютюну, гральних карт тощо. І якщо без увезених в Гетьманщину матеріял та предметів розкоші українські купці якось ще уявляли собі своє життя, то уявити купецьку гарбу без жодного шматочка сала — не могли фізично. Тим паче, що царська адміністрація, покликана впроваджувати закони про «заповідні товари» в життя, саме таким чином ставила питання: жодного шматка цього «стратегічно» важливого продукту не повинно було вислизнути за межі держави.

Як видно з історичних матеріялів початку XVIII ст., боротьба за збереження «сального духу» на возах українських купців проходила в двох напрямках, а саме: намаганнях нелегально обійти накладені царським урядом заборони та легально добитися їх відміни, принаймні щодо найбезглуздіших заборон (як-то заборона на провезення свинячого сала чи м'яса в невеликих кількостях на прохарчування в дорозі).

Про масштаби нелегального вивозу «сального потенціалу держави» можна скласти уявлення з численної кореспонденції з цього приводу від російського канцлера графа Г. Головкина чи київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина до українського гетьмана. Зокрема, вже в травні 1714 р. Г. Головін у листі до І. Скоропадського з незадоволенням констатував, що українські купці з багатьма забороненими до вивозу товарами все ж знаходять засоби, щоб вивести їх на західноєвропейські ринки, а тому, на його думку, варто було «...в пристойных местах на границах поставитъ заставы».

Особисту відповідальність за дотримання в Україні закону про «заповідні товари» цар Петро I поклав на київського генерал-губернатора Д. Голіцина. Отож той також вельми переймався цією проблемою, оскільки до нього доходила інформація, що «...многіе товары увозятъ за границу...», а це могло «...бытьъ възыскано на мене...» Генерал-губернатор зі свого боку наполегливо радив гетьману «...прислать персону добрую, кому ехать по Днепру и по Десне и по инымъ пристойнымъ местам, и указы объявлять с посланнымъ моимъ обще, чтобъ торговые люди с заповедными неуказными товарами воровски мимо большихъ шляховъ за границу никуда не отъезжали».

Під час реалізації законів про «заповідні товари» в Україні виникли додаткові проблеми, що не були характерними для російської практики, а випливали з недостатньої конкретизації зазначених указів, а також відмінностей, які існували між тогочасними українською та російською мовами. Зокрема, з поданих 1718 р. гетьманом Скоропадським на ім'я царя пунктів про різні першочергові потреби українського населення серед іншого читаємо й таке: *«... тут же предкладаю Вашому Величеству лихо українських купців, яке їм діється... коли хто з тих українського народу купців, їдучи за границю, візьме для свого прохарчування свинячого м'яса, яке у нас називається салом, то через те, що лій по великоруськи теж називається салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей через саму назву відбирають...»* Зважаючи на такі надужиття царської адміністрації, гетьман прохав, аби центральна влада законодавчо вирішила цю проблему і *«...купцям їдучи за границю... можна було брати і згадане сало...»*

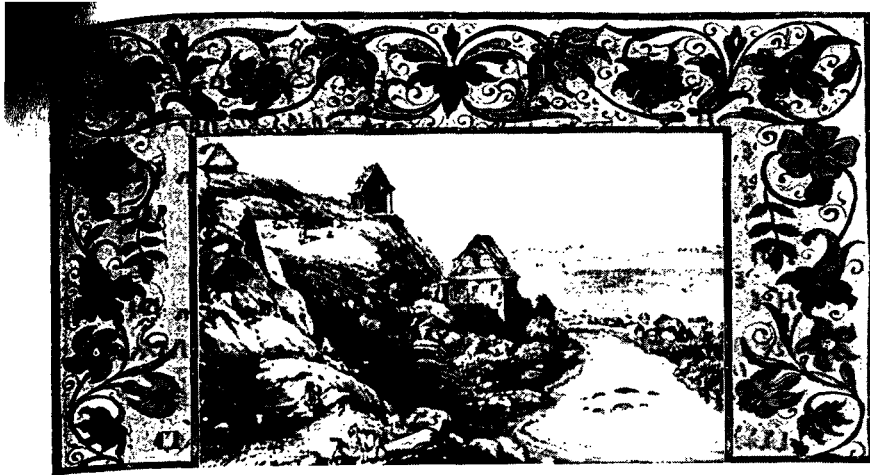
Невідомо як довго тяглася б і чим закінчилася б історія з салом українських свинок, але в цей час у розвиток конфлікту вельми вчасно для української сторони втрутилися інтереси великої політики. До 1714 р. торгівля з Україною давала значний зиск купцям, котрі мешкали у Вроцлаві, який тоді перебував під владою імператорів з дому австрійських Габсбургів.

Шучні перепони, поставлені російським урядом на шляху українських купців на західні ринки, боляче вдарили по майнових інтересах вроцлавських торгових людей, які за таких умов звернулися за допомогою до цісарського уряду. Враховуючи ту обставину, що Петро І був кривно зацікавлений у налагодженні стосунків з Габсбургами, дипломатичні інтервенції австрійських урядовців не могли ігноруватися російською владою. Мабуть, саме на цій сприятливій для українських інтересів хвилі й з'являється сенатський указ, згідно з яким українським купцям дозволялося брати з собою по 100 єфимків *«на всякої воз»* (до того тверду австрійську валюту відбирали, а за маловартісні російські мідні гроші за кордоном не можна було нічого ні купити, ні оплатити будь-яку послугу), а також *«...свиного сала по розсмотренію...»* Гетьману Скоропадському з цього приводу було відправлено з Колегії іноземних справ відповідну грамоту.

Ось так сприятливо для української сторони закінчилася ця історія, щоправда, поки що лише для «нетоварного» сала. Невдовзі, в 1723 р., під тиском Відня російський уряд погодився на відміну заборони на вивезення з України і «товарного» сала, а також юхти, воску,

щетини. Товари ж, що мали найбільшу питому вагу в українському експорті до 1714 р. — коноплі, льон і селітра, — залишалися й надалі «товарами заповідними». Відміна заборони на їх вивіз і стане головною турботою останнього козацького правителя України-Гетьманщини гетьмана-господарника Данила Апостола наприкінці 1720-х — початку 1730-х років.

Щоправда, навіть після повного скасування дії законів 1714—1718 рр. історична пам'ять про них надовго збережеться в Україні. Так, навіть рівно через 50 літ потому українська шляхта згадає про них у відомому «Прошенні малоросійського шляхетства і старшин, вмести з гетьманом, о восстановленіи разных старинных прав Малороссіи», поданому на ім'я імператриці Катерини II. Таким чином, навряд чи справу з салом українських свинок можна віднести до розряду курйозів історії розвитку українсько-російських стосунків, швидше — тенденцій...

МЛИНАРСЬКА ВІЙНА НА РІЧЦІ УДАЙ

Початок цієї майже детективної і майже батальної історії було покладено ще сумнозвісним героєм української Кліо середини XVII ст. князем Яремою Вишневецьким. Як відомо, князь Ярема — некоронований український монарх — володів на Лівобережній Україні величезними за обсягами маєтностями, що широкою смугою простяглися від теперішньої Полтавщини аж до Чернігівщини. Місцем свого головного осідку на Лівобережжі князь обрав містечко Лубни. І саме неподалік Лубен чи то сам магнат, чи хтось з його управителів звернув увагу на мальовничу місцину на березі річки Удай, розташовану між двома маєтностями Вишневецького — Пирятином і Курінькою. Із-за свого стрімкого берега та місцина називалася Кручею. І саме ця особливість рельєфу підказала можливе господарське використання Кручі — князь Ярема розпорядився впорядкувати тут греблю і збудувати на ній водяний млин.

Вже було завезено всі необхідні для цієї справи матеріали і розпочато будівельні роботи — аж раптом навесні 1648 р. в Україні вибухнуло козацьке повстання. Князь Ярема одним з перших рішуче почав воєнну боротьбу з повстанцями, зрозуміло, йому було вже не до господарських клопотів. Тим паче, що влітку 1648 р. князю довелося поспішно втікати з Лубенщини і невдовзі Вишневецьчина знайшла нових власників, або, точніше, нові власники «знайшли» Вишневецьчину. Місцевість Круча відійшла до Військового скарбу і була приписана до Пирятинської сотні Лубенського полку.

За гетьманування Івана Самойловича, коли врешті-решт остаточно втихомирилися завірюхи громадянської війни і козацька старшина — не лише нова політична, а й господарська еліта України — рішуче розпочала гонитву за маєтками, промислами й угіддями, більша частина пирятинських фільварків Вишневецького потрапила до

рук наближеного до тодішнього гетьмана старшини — переяславського полковника Леонтія Артемійовича Полуботка. А на Кручу поклав око на той час лубенський полковий осавул Леонтій Свічка. Саме йому і судилося в 1682 р. реалізувати задум князя Яреми, збудувавши з дозволу місцевого полковника Максима Ілляшенка на р. Удай греблю і поставивши млин «об одному колесі». Три роки потому пронишливий осавул добився дозволу на прибудову до млина другого, «ступного», колеса.

Тим часом, після падіння у 1686 р. гетьмана Івана Самойловича, полковник Л. Полуботок як особа, наближена до нього, впадає в немилість до новообраного володаря гетьманської булави Івана Мазепи. А коли до Мазепи доходять чутки про підготовку Полуботком антигетьманського заколоту, він позбавляє норовистого старшину не лише полковницького пернача, а й конфіскує переважну більшість його численних маєтностей. Пирятинські володіння Полуботка відходять у відання Військового скарбу, але недовго такий ласий шматок перебував у корпоративній власності Війська Запорозького. У 1688 р. уже знайомий нам Леонтій Свічка перехоплює полковничий пернач у Лубнах, і чи не найперше, що він намагається реалізувати у своїй новій іпостасі, — прибрати до своїх рук вельми прибутковий на той час млинарський промисел на річці Удай. Для цього він спершу добивається від пирятинських мірошників дозволу на облаштування «на гатках в Заріччі греблі пирятинської» так званого вешняка, тобто млина, який мав би працювати лише у весняну пору, в часи сезонного повноводдя.

Однак, як недовзі з'ясувалося, млинарські апетити полковника виходили далеко за дозволені місцевою громадою межі. Отримавши формальну згоду на початок будівництва, Свічка збудував не одне, а цілих п'ять коліс, які до того ж працювали не лише в сезон повноводдя, а цілий рік.

Таке самоуправство козацького старшини надзвичайно обурювало пирятинських мірошників. Мало того, що Свічка, демонстративно знехтувавши волею громади, посилював конкуренцію серед цеховиків. Збудована ним на Кручі гребля стрімко підняла рівень води в Удаю, змушуючи решту мірошників перебудовувати свої млини. Проте високе службове становище опонента не давало змоги пирятинським мірошникам сподіватися на те, що їм пощастить припинити самоуправство Свічки, і за його життя вони навіть не скаржилися з цього приводу. Кардинальним чином ситуація змінюється вже після смерті Леонтія Свічки, адже на відміну від багатьох тогочасних козацьких старшин за життя він не зумів передати своїм нащадкам, крім майна, ще й полковницький пернач, а тому ображені пирятинці з початком XVIII ст. розпочали довготривалі пошуки справедливості.

Щоправда, перших відчутних успіхів вони досягли аж у 1710 р. Саме тоді на подану мірошниками гетьману Івану Скоропадському

скаргу стосовно самоуправства покійного полковника та членів його родини було створено *«для очевидного розмотру і розиску»* спеціальну слідчу комісію у складі генерального хорунжого Івана Сулими та гадяцького полкового судді Василя Велецького. Вивчивши справу на місці, гетьманські повірені інформували Скоропадського, що вдова Леонтія Свічки Домникія до останнього часу продовжувала самоуправно молоти борошно цілий рік і вони, відповідно до наданих їм повноважень, заборонили їй чинити так надалі. Постанову комісії 5 травня 1711 р. гетьман затвердив спеціальним універсалом, адресованим лубенському полковнику Андрію Марковичу та пирятинському сотнику Семену Вакулі.

Отримавши гетьманський універсал, пирятинська громада виставила свої претензії сину Леонтія Свічки Лук'яну. І, згідно з існуючою на той час традицією, сторони дійшли згоди, записавши в міську книгу обіцянку Лук'яна беззастережно виконувати гетьманський наказ. Запис було скріплено *«притісненієм звиклої печаті городової ратуша пирятинского»*.

Проте, як видно з розвитку подальших подій, дотримання слова не входило до переліку чеснот сина полковника Свічки. У першій половині 1715 р. полкова канцелярія лубенського полку отримала універсал І. Скоропадського з наказом такого змісту: *«иже многокrotnie уже стужают и стужали нам своими жалобливими донесениями всі обче мелники пирятинские, утвержаючи на пана Лукяна Свічку»*, котрий, не задовольняючись вешняком на пирятинській греблі, влаштовує новий млин на греблі кручанській. З огляду на надотримання Свічкою слова і невиконання судової постанови, гетьман погрожував йому в разі повторного непослуху штрафом у розмірі двох тисяч телярів.

Проте даремно ж роки правління Івана Ілліча Скоропадського увійшли в українську історію як часи атрофії влади, розгулу старшинського самовладдя та анархії. Можливо, саме тому Лук'ян Свічка не лише проігнорував гетьманські попередження і не виконав судової постанови, а й самовільно залишив козацький табір, мобілізований за наказом Скоропадського. Гетьману нічого більше не залишалося, як улітку 1715 р. зробити норовливому нащадку козацького полковника *«останнє сто перше китайське»* попередження: *«Пане Свічка. Удивлятися непомалу мусим такому твоему глупому и неразумному поступку, же у полтора року ледве до нас показалесь бил очи, а потом днів два чили три забавившись, звернулесь хорогов и без ведома нашего уехалесь тайно к дому»*. Пригадав Іван Ілліч й інші провини Лук'яна, а особливо його непослух у виконанні судових рішень. Наостанок гетьман наголошував на тому, що *«тоє легкоуміє немалую в нас ку тобі побуждаєт уразу, бо уже час би, оставивши дурность, знати своє належное»*.

званіє, а не інакше мусим з тобою вперед поступувати, аж хіба зискавши... не тільки млини твої кажем позапечатовати, але й маєтностей позбудеш, декляруєм».

Як не дивно, але й цього разу самоуправства пирятинського державці також не припинилися. Свідченням цьому є «останнє сто друге китайське» попередження, до якого Скоропадський був змушений вдатися рік потому, 29 серпня 1716 р. Розпочиналося воно досить прикметно: *«Свічко неразумний. Не з чого іншого, тільки з твоєї легкомисльності і крайнього неразумку, походить тоє, же ти, би-наймній указов наших не слухаючи и не ісполняючи оних, не тільки млинов, на гатках ку шкоді старої греблі пирятинської безправне і самоволне построєних, не хочеш зносити и безчережно всігда мелеш, але є з низу єще кручанскою своєю греблею наплатною, а не стародавнєю, чиниш подтоп, а к тому хочеш насильно ку бошой шкоді той же греблі пирятинської і на яловом лотоці на греблі кручанської строїти клітку»*. Отже, як можна зробити висновок з рядків гетьманського послання, Лук'ян Свічка не лише не виконав волю реґиментаря і не зніс самовільно збудованих батьком млинів, а й розпочав підготовку до будівництва нових.

Далі Скоропадський, продемонструвавши добру обізнаність з деталями млинарської війни на річці Удай, переповів усі обставини порушення спочатку полковником Леонтієм Свічкою, а згодом його сином Лук'яном прав пирятинської громади і в резолютивній частині універсалу пригрозив останньому: *«аже ти, як вул на рога-тину пручишся, и по сей час оних не зносиш, да єще і строїти збираєшся, прето для всеконечного погамованя твоего зухвалства, за которое повелівши тобі приминути в Глухов, учиним наказаніє, видалисмо мелникам пирятинским універсал, позволяючи, з помістю старшини тамошней, тіє твої, не слушне построєние млини розкидати и преч з місця позносити, бо ті зась суворо грозим и приказуєм, абись больше оних там реставровати и держати не важился, бо єсли бись міл єще стояти при упорі, то відай певне, же інших млинов, а без мала і маєтностей позбудеш»*.

Чи припинилася після цього грізного гетьманського універсалу млинарська війна на річці Удай і чи святкували пирятинські мірошники таку довгоочікувану перемогу — невідомо. Найімовірніше, що ні. Адже відомий дослідник козацької минувшини Лівобережної України М. Стороженко, відвідавши наприкінці 1880-х років Лубенщину, зафіксував той факт, що на Пирятинській греблі на той час не було вже жодного млинарського колеса, тоді як на Кручанській працювало аж чотири! Отож, мабуть, перемогу у цій затяжній війні все ж святкувала не пирятинська громада, а нащадки Леонтія Свічки.

АД'ЮТАНТ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ КОРОЛЯ ФРАНЦІЇ ЛЮДОВІКА XV

5 листопада 1702 р. у столичному місті Батурин у сім'ї генерального писаря Пилипа Орлика народився син, якого назвали Григором і невдовзі охрестили в місцевому соборі. Хрещеним батьком новонародженого був не хто інший, як сам ясновельможний пан гетьман «обох сторін Дніпра» Іван Мазепа, а хрещеною матір'ю — дружина впливового генерального судді Василя Кочубея. У ті святкові дні ніхто не міг передбачити ні долі цих поважних українських урядовців, ні долі самого Григора. А вона видалася не такою вже й прихильною до всіх, хто брав участь у тих урочистостях. Через деякий час за підозрою в зраді було страчено Кочубея, гетьман Мазепа програв вирішальну битву свого життя і разом із своїм писарем опинився поза межами України. У 1709 р. старий гетьман вмирає, а його булава потрапляє до рук вірного побратима Пилипа Орлика. Він був українським гетьманом понад тридцять років, але, на жаль, більша частина його урядування відбувалася в еміграції. Далеко поза межами батьківщини пройшло й життя його старшого сина Григора Орлика, який, незважаючи на різні біографічні колізії, став визначним державним і військовим діячем Франції, генерал-поручником і довірною особою французького короля Людовіка XV та отримав від свого зверхника високий графський титул.

Про життя й діяльність Григора можна було б зняти захоплюючий пригодницький художній фільм. Уже в 14-річному віці хрещеник Мазепа бере участь в одній з битв на боці шведського короля Карла XII Густава під фортецею Штральзунд. Після цього вступає до Люндського університету у Швеції і з відзнакою його закінчує. Протягом 1719—1720 рр. проходить службу у шведській, через деякий час у саксонській королівських гвардіях, а згодом виконує обо-

в'язки осавула при польському коронному гетьмані Речі Посполитої. Від початку 30-х років XVIII ст. гвардійський офіцер Г. Орлик розпочинає військово-політичну кар'єру при французькому королівському дворі. Він виконує важливі дипломатичні доручення короля Людовіка XV і зустрічається з найвищими урядовцями Османської та Австрійської імперій, Кримського ханства, Речі Посполитої. Одночасно не забуває й про важливі і секретні завдання свого батька — українського гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. У 1733 р. гетьманський син отримує звання офіцера королівської гвардії. На чолі кінного полку французької армії Г. Орлик бере участь у війні з Австрією 1744—1747 рр. і Семилітній війні європейських країн 1756—1763 рр., у ході якої отримує генеральське звання. За свої бойові заслуги він був нагороджений відзнакою шведського короля «Великий хрест ордена Меча» та французьким орденом «Хрест Святого Луї».

Цей сухий перелік щаблів військової та політичної діяльності не в змозі повністю висвітлити те надзвичайно цікаве і захоплююче, а разом з тим і складне життя Григора Орлика. Воно було насичене різними неймовірними пригодами та подіями: втечами й погонями, переодяганнями і видаванням себе за інших осіб, зустрічами з величними монархами і жорстокими розбійниками, участю у битвах регулярних армій і вуличних бійках.

Хаг, капітан з Сасесу, Ля Мот, Ернест Брамляк, Конорієр — ось неповний перелік тих імен і прізвищ, під якими Григор Орлик подорожував європейськими та азіатськими країнами. Це потрібно було йому не лише для виконання таємних дипломатичних доручень французького двору, а й задля введення в оману російських шпигунів, які полювали за всіма «мазепинцями», котрі після 1709 р. опинилися за кордоном.

Свою дипломатичну кар'єру Г. Орлик розпочинає з поїздки до Османської імперії та Кримського ханства. Після повернення до Франції 9 червня 1733 р. він мав аудієнцію у Людовіка XV. Король розпитував молодого дипломата про подорожі до Стамбула та Бахчисарая, цікавився службою Григора у шведського короля Карла XII і просив висловити свої враження про хрещеного батька Івана Мазепу. «Його Величність був такий добрий, що засвідчив мені своє задоволення», — занотував потім у своєму щоденнику молодший Орлик.

Мало хто знає, що саме Г. Орлик відіграв важливу роль у проголошенні польським королем Станіслава Лещинського. Влітку 1733 р., після смерті Августа II Сильного, коли боротьба профранцузького і пронімецького угруповань Польщі за королівський трон була у найвищій точці кипіння, Орлику було доручено таємно достави-

ти одного з найвірогідніших кандидатів на трон С. Лещинського з Парижа до Варшави, де той мав взяти участь в елекційній боротьбі. Ця подорож була дуже ризикованою, адже її шлях пролягав через землі Габсбурзької коаліції, яка була вороже налаштована до французького двору. Однак разом іще з одним французьким офіцером, за фальшивими паспортами, Орлику вдалося за два тижні, з 26 серпня до 8 вересня, подолати всі перешкоди й привезти Лещинського до Варшави. 12 вересня останнього було проголошено королем Речі Посполитої. За це Людовік XV вручив Орлику надзвичайно коштовний діамант, а французька королева подарувала йому свій портрет.

Бездоганно виконуючи накази і доручення французького короля, Г. Орлик водночас намагається якось вплинути на свого патрона в справі вирішення долі своєї батьківщини. 3 грудня 1731 р. він подає до рук Людовіка XV меморіал, в якому зазначає, що *«інтерес Франції та її слава покликають її дати захист пригніченим націям, а чи можна знайти більш пригнічену націю, як Козацьку?... Немає вже на Україні жодних вольностей, існує лише фантом свободи...»* Григор просить звернути увагу на те, що Росія згідно з Прутським трактатом відмовилася від козацтва, а після цього підступно окупувала Україну. Це певною мірою вплинуло на короля, який наказав своїм посланцям до Туреччини і Криму просити султана і хана допомагати гетьману-емігранту Пилипу Орлику.

«Я дуже цікавлюся долею і станом пана Орлика, вважаю корисним для інтересів Франції підтримати пана Орлика в його правах, які він отримав, будучи гетьманом України... Треба, щоб Порта допомогла гетьманові Орликові зібрати біля себе свою націю, таку велику й хоробру, щоб вона могла скинути московське панування», — писав Людовік XV у той час, очевидно, перебуваючи під впливом неодноразових звернень до нього гвардійського офіцера Г. Орлика.

У серпні 1734 р. Григор під виглядом татарського купця пробирається на Лівобережну Україну, де зустрічається з полтавською та чернігівською козацькою старшиною. Вони запевнили, що шанують і пам'ятають його батька і готові при нагоді виступити за сина такої поважної людини. Лише випадковість врятувала в цей час Орлика від арешту росіянами, які розшукували його.

Зважаючи на російсько-турецьку війну 1734—1739 років, Г. Орлик складає план визволення України і подає його на розгляд французькому урядові: *«...Як тільки турки почнуть наступ на Київ, — а тут ключ цілої України, — батько мій розішле універсали по всій Україні для козаків, які повинні будуть піднести зброю проти віковичних ворогів... Вся Україна повстане,*

як тільки мій батько на чолі з запорожцями з'явиться на кордонах, маючи підтримку Порту та Франції». Водночас Г. Орлик виношував утопічний план перенесення Запорозької Січі разом з усіма козаками до Франції. А невдовзі, у зв'язку з початком шведсько-російської війни у 1640 р., гетьманич звертається вже за допомогою до уряду Швеції і пропонує їй спільно боротися проти Росії: «...Порта допоможе у всьому задля ревіндикації (відбирання. — Авт.) від Росії права на вільне посідання України, що належить батькові та його нації».

Після смерті у 1742 р. батька, гетьмана Пилипа Орлика, Григор у розпачі звертається в листі до французького міністра закордонних справ Амельо: «Ви не можете уявити собі мого горя: батько був для мене всім — другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина в принципах може донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя». Безмежна любов і велика повага до батька супроводжували Григора Орлика протягом усього життя.

Перебуваючи в Парижі, Григор знайомиться з тоді ще мало-відомим французьким письменником Вольтером. Під час зустрічей з ним Орлик повідав йому історію українського народу, гетьманування І. Мазепи та свого батька. А невдовзі побачила світ книга Вольтера «Історія Карла XII», в якій, зокрема, йшлося про те, що українці «завжди прагнули свободи» і наводилися мотиви, які штовхнули Мазепу до переходу з-під царської протекції до зверхності шведського короля. На знак подяки знаменитий француз подарував Орлику один з примірників своєї книги в дорогій оправі з червоної шкіри. Певний час вона зберігалася у французькому архіві родини Орликів.

3 грудня 1747 р. Григор Орлик одружився з чарівною жінкою на ім'я Луїза-Олена де Брюн де Дентевіль. Вона походила з відомого французького аристократичного роду. Весілля відбувалося у Версалі в присутності всієї королівської родини на чолі з Людовіком XV. Саме король і підписав шлюбну грамоту «*графа Орлика, первака небіжчика високомогутнього вельможі Пилипа графа Орлика, вождя Козацької нації*». Лише від часу одруження Орлик став жити розміренішим, спокійнішим життям. Він навіть почав писати працю з історії України, яка називалася «Замітки про Україну й Козаків, про яких Європа мало що знає». На жаль, її повний текст до цього часу не віднайдений.

Невдовзі військовий обов'язок знову кличе полковника французької армії Орлика виконувати доручення свого короля. На чолі свого полку він воює на полях битв у Семилітній війні під Росбахом, Ганновером та Франкфуртом-на-Майні. За досягнуті успіхи 25 квітня

1759 р. Орлик отримує від Людовіка XV звання генерал-поручника. Під час важких битв коло Бергена та Міндена його було двічі поспіль поранено. У результаті отриманих ран 14 листопада 1759 р. Г. Орлик помер в одному з похідних госпіталів французької армії.

Замок родини Дентевілів знаходився неподалік від Парижа і перейшов у спадок дружині Орлика. Вже у середині XX ст. на території, що у XVIII—XIX ст. належала Орликам-Дентевілям і, очевидно, тому називалася «Орлі», було збудовано один із найбільших аеропортів Франції, який успадкував цю милозвучну історичну назву. І тепер кожен українець, якому доводиться відвідати паризький аеропорт, може з гордістю сказати: ця сучасна європейська споруда названа на честь одного з найпалкіших українських патріотів свого часу, довіреної особи короля Людовіка XV, генерала і графа Франції, козацького сина Григора Орлика.

ВЕЛИКІ ПРИГОДИ «МАЛЕНЬКОЇ» ЛЮДИНИ

Потрапити в аннали історії, як правило, випадає або «сильним світу цього», або непересічним особистостям «з народу», котрим, так чи інакше, завдяки своїм незвичним здібностям у сфері військовій або політичній, мистецькій, науковій тощо, все ж вдалося долучитися до категорії перших. Проте, як би там не було, про життя так званих маленьких людей, масштаби діяльності котрих не зацікавили літописців, історикам завжди відомо дуже мало. Причому чи не найбільшою мірою це стосується часів давніх, коли життя людських спільнот було вельми жорстко регламентовано становою належністю. Відповідно для нащадків досить ретельно увіковічувались у різноманітних літописах, діяріушах, родословних описах тощо діяння елітарних груп, натомість життя нижчих соціальних верств, передовсім їх повсякденне життя з усіма його радощами й печалями, так і залишилось невідомим для прийдешніх поколінь.

Тим більший інтерес викликає рідкісна нагода реконструювати життєвий шлях якого-небудь представника саме цієї, «мовчазної», частини людської спільноти давніх часів, аби хоч би трохи відхилити завісу таємничості над житейськими турботами, повсякденними надіями і хвилюваннями, а підчас і досить незвичними пригодами такої собі «маленької» людини минулого. Саме таку рідкісну можливість реконструювати українське побутове життя першої половини XVIII ст. надає нам дивом вцілілий автограф, написаний березанським священиком Іллею Турчиновським — «Життя і страждання в пам'ять дітям і внукам, і всім нащадкам...» Адже рукопис Турчиновського, літературно незграбний, густо засіяний граматичними помилками, написаний не то руською книжною, не то староукраїнською

розмовною, із досить значними домішками церковнослов'янської та російської канцелярської мов, втім є по-справжньому унікальною історичною пам'яткою.

Як можна встановити вже з перших рядків автобіографічної оповіді отця Іллі, наш герой народився в 1695 р. неподалік Переяслава, в сотенному містечку Березані, в родині місцевого козацького сотника Михайла Турчиновського. Аби навчити сина грамоти, спочатку батько «вдаша» його «книжному ученію» при місцевій Святоуспенській церкві до її намісника Павла та дьяка Іоанна, котрі познайомили хлопця з основами граматики, розповіли про Часослов і Псалтир. А вже згодом Іллю відправили до «богоспасаємого града Києва до шкіл латинських за ректора Прокоповича, а підпрофесора Загурського», тобто на навчання до Києво-Могилянської академії.

Природа наділила юнака мелодійним голосом, і саме ця обставина значною мірою визначила його життєвий шлях. Ще перебуваючи в Києві, як видно з його життєпису, Ілля мало часу присвячував навчанню в академії, віддаючи перевагу церковному співу при соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря. Проте життєві обставини не дали змоги юнакові ані належним чином розвинути свої вокальні дані, ані отримати більш-менш систематичну освіту. До участі в російсько-шведській війні, що розпочалася ще з 1700 р., цар Петро I дедалі частіше залучав козацькі полки з України, і батько Іллі, сотник Михайло, на чолі своєї сотні майже безперервно блукав світами, не маючи змоги опікуватися власним господарством. Тому мати викликала юнака з Києва додому, аби він узяв ці обов'язки на свої, «чоловічі», плечі.

Тим часом на білоруських землях, під Ляховичами, Переяславський полк, у складі якого перебувала й Березанська сотня, потрапив у вельми скрутну ситуацію. Майже весь особовий склад полку було або знищено шведами, або взято в полон. Не уникнув цієї тяжкої долі й полковник Іван Минович. А ось Михайлові Турчиновському — чи не єдиному з Березанської сотні, якщо вірити словам його сина, — вдалося живим і неушкодженим повернутися з Білорусі на батьківщину. Проте зустріч сина з батьком навряд чи можна було назвати дуже радісною. Оглянувши своє господарство, яким за його відсутності опікувався Ілля, сотник Михайло не лише виказав сину чимало непохвальних слів, а й зробив це «з накладенням немалих ран».

Зневірившись у своїх господарських здібностях, у 1710 р. Ілля пішов з Березані «по школах волочитись» і «світу більше зобачити». Тут досить несподіваним чином з'ясовується, що, провівши в Києво-Могилянській академії аж три роки, юнак так і не навчився «книжного читання!» Аби заповнити цю лакуну, Турчиновський влаштовується на навчання при Покровській церкві села Синявки, що неподалік Чернігова, і за рік оволодіває не лише тим злощасним

«книжним читанням», а й «співом церковним». Після цього наш герой влаштується на посаду «двірського писаря» в місцевого сотника Олекси Мандрики. Заразом новоявлений грамотій навчає сотникового сина Петра Псалтиря.

Однак авантюрна вдача молодого Турчиновського манить його далі. Познайомившись з двома трохи старшими за нього молодиками, Семеном та Іваном, Ілля залишає службу і прямує разом зі своїми новими товаришами за кордон, «у Литовське князівство, в королівський град Могилів».

Подорожуючи безлюдною лісовою дорогою, нові «товариші» Іллі, позаздиривши на його ще доволі нову одягу та сподіваючись знайти в його кишенях трохи грошей, «яко не люди, а звірі люті» накинулися на парубка. Підібравши в лісі непомітно для Іллі здоровенного дрючка, один з нападників з усього розмаху вдарив ним нашого героя. Однак, на щастя для нього, зловмисник трохи схибив, поцілвивши не в голову, а в плече, причому в те, на якому Турчиновський ніс торбину з книжками. Книги трохи послабили удар і завдячуючи цьому парубок уникнув наглої смерті, однак від сильного удару Ілля звалився на землю і змовники без проблем заволоділи його одяжем і грішми.

Коли ж через деякий час потерпілий прийшов до тями, то почув, як нападники жваво обговорювали його подальшу долю. Іван пропонував добити жертву, а тіло заховати в лісовій гущавині. Степан же, «ніби виявляючи милосердя», радив відвести юнака подалі від лісового тракту і вже там прив'язати голого до дерева на з'їжу комарам і диким звірам. Оскільки ні перша, ні друга перспективи не вельми радували нещасного подорожувальника, він, вичекавши слушну хвилину, кинувся тікати. Голосно ридаючи та благаючи Матір Божу про порятунок від «цих лютих Діоклетіянтів», Турчиновський чимдуж біг назад в напрямку Чернігова. Слідом за ним, «яко звірі за агнцем», бігли Іван і Семен. Так втрьох вони подолали «шлях немалий», аж поки нападники, які були «тілом товсті, а до того ж ще й п'яні», поволі стали відставати. І тут вони вдалися до маленької хитрості. Присягнувшись ім'ям Божим, пообіцяли Іллі повернути гроші та одягу і без будь-яких проблем припровадити його до Могилева. Проте тільки-но Турчиновський зупинився, як вони миттю його зв'язали і відволокли з дороги подалі в ліс.

Лише після неймовірних благань жертви про милосердя і нагадувань стосовно кари небесної за зламання своєї присяги, складеної в ім'я Господа, парубку вдалося вмовити нападників зберегти йому життя. Крім того, Ілля пообіцяв «добровільно» віддати своє майно і нікому не скаржитися з цього приводу.

Після цього «дружня» трійця рушила далі й під вечір дійшла до польського кордону, села Попова Гора, яке належало братії Києво-

Печерської лаври. Під час вечірнього богослужіння в місцевій церкві «городничий» ієромонах Феодосій, уледівши в нашому герої великі здібності до читання та церковного співу, виявив бажання залишити хлопця в селі. Ілля з неприхованою радістю захопився за цю можливість позбутися небезпечного «опікунства» Семена та Івана. Натомість останні, не бажаючи втрачати контролю над хлопцем, спочатку хотіли тут же, поблизу церкви, його добряче побити, а коли городничий їм у цьому завадив — вдалися до витонченішої помсти.

Знайшовши в місцевій корчмі сотника компанійського полку вже з добряче підпившим товариством, вони набрехали йому, нібито Ілля є вкрай небезпечним суб'єктом: прямуючи з Чернігова він обібрав не одну церкву та школу, привласнюючи гроші та книги, а тепер хоче пожитися ще й за рахунок їх місцевої святині. Послані сотником компанійці й справді знайшли в торбині Іллі книги, а також деякий дріб'язок грошей, які тому вдалось утаїти від Івана та Семена. Незважаючи на слізну мольбу Турчиновського про свою непричетність до будь-яких злочинів, скликаний сотником суд, який відбувся тут же, в корчмі, присудив: одягу «грабіжника» відібрати і передати «чесним» хлопцям — Семену та Івану; книги, гроші, а також рушники, пояси та інший крам, знайдений у парубка, віддати шинкарці як плату за випивку «всьому чесному товариству».

Добряче випивши за «швидкий і справедливий» суд, сотник наказав підсудному розвеселити товариство веселими піснями, а коли той не зміг через сльози видавити з себе хоч би слово, розпорядився забити його ноги в дерев'яні колодки. Як не дивно, але саме це розпорядження «судді» й порятувало нашого героя.

Стук молотків розбудив компанійського отамана, котрий, будучи напідпитку, проспав увесь «судовий процес» на печі в корчмі. Злізши з печі, він упізнав у підсудному сина свого приятеля, березанського сотника Михайла Турчиновського. Зрозуміло, що «повторне слухання» справи, таке ж швидке й рішуче, дало зовсім інші результати. Передану перед тим Семену та Івану одягу Турчиновського та відібрані в нього нападниками в лісі гроші було повернуто власнику. Повернули Іллі й ті книги, які знайшли в нього в ході «судового слідства». А ось відібрані за вироком суду гроші повертати було ні з чого — куплений за них цебер хмільного меду до моменту повторного розгляду справи козаки встигли благополучно «оприходувати». Після недовгої судової наради сотника з товариством Семена та Івана було «нещадно» бито батогами і в одній лише білизні вигнано за річку Сковку, на польський бік кордону.

Тим часом Турчиновський залишився в Поповій Горі, поступивши до компанійців на службу писарем, оскільки його попередник був у відлучці — за наказом гетьманського уряду брав участь у переговорах з поляками. З тексту автографа незрозуміло, як довго Ілля пе-

ребував на тому писарстві. Проте, знаючи неспокійну вдачу нашого героя, можна з певною вірогідністю стверджувати, що навряд чи тривало це довго. З часом те «*правління писарське*» здалося Турчиновському «*в немалое число*», і він, упросивши сотника та отаманів, попрямував далі — на польський бік, до Могилева, плакаючи надію вивчити латинь і побачити «*у світах людського повождення*».

Приставши до валки могилівського купця Івана Роня, котрий з товаром повертався із Стародуба додому, Ілля попрямував на Білорусь. Як з'ясувалося вже згодом, нове знайомство Турчиновського виявилось вельми корисним для нього — Ронь не лише допровадив його до Могилева, а й прилаштував на помешкання при Святопокровській церкві місцевого Подолу. Трохи згодом, уже навесні наступного року, все той же сердобольний купець склав протекцію молодика при вступі до ієзуїтського колегіуму. Навчаючись в отців-ієзуїтів, Турчиновський водночас справно відвідував православний собор Преображення Господнього. Там його церковний спів справив вельми сприятливе враження на могилівського архієрея Сильвестра Четвертинського, котрий і запропонував йому за належну плату служити при співочій капелі місцевого кафедрального собору.

Служба в єпископа, як видно з документа, була нашому герою «*в радість велику*», але саме через неї він мав і великі неприємності. Спочатку отці-ієзуїти, довідавшись про службу Турчиновського у «*схизматиків*», не допустили його до занять у «*латинській школі*». Трохи згодом регент церковної капели, позаздиривши фавору, яким користувався Ілля у владики Четвертинського, під час всеношного богослужіння напередодні Великодня, добряче перед тим підпивши, зіпхнув Турчиновського з хорів униз. Донизу парубку довелося летіти метрів з вісім — «*летіл вишине у п'яти человек*», і коли б упав на мармурову підлогу храму, а не на голови парафіянам, то розбився б на смерть. А так — постраждало декілька безневинних жінок, які в той час молилися внизу під хорами, причому одна з бабусь після цієї пригоди, так і не прийшовши до тями, через три дні померла.

Після цього інциденту нещасливий суперник Турчиновського, рятуючись від справедливого покарання з боку православної громади міста, втік до римо-католицького костелу, прийняв там католицьку віру, і вже звідти почав будувати плани помсти своєму ворогу. А до того ж, на біду Іллі, доля несподівано звела колишнього регента з двома іншими затятими супротивниками Турчиновського — вже знайомими нам з попередніх часів Іваном і Семеном, котрі після екзекуції в Поповій Горі та примусової «депортації» до Речі Посполитої, поступили в Могилеві на замкову службу до драгунського полку. Коли Турчиновському повідомили про небезпеку, яка чатує на

нього в місті від рук злощасної трійці, він вирішив негайно втікати з Могилева. Однак допомога прийшла звідти, звідки він і не розраховував її отримати. «Драгунська» частина змовників, Іван і Семен, поки готувалися покарати свого кривдника, обікрали місцеву православну церкву і за цей на ті часи один з найтяжчих злочинів були засуджені до страти.

А втім, не бажаючи випробувати долю, — адже живим залишався ще один з його супротивників — Турчиновський, підмовивши ще двох співаків єпископської капели та отримавши в Четвертинського відповідний дозвіл, покинув Могилів і попрямував до Шклова.

Слава співака неабиякого таланту йшла попереду Турчиновського. А тому в Шклові його з *«великою охотою»* прийняв ігумен Благовіщенського монастиря, призначивши керівником церковного хору та визначивши плату в розмірі десяти *«битих»* талерів у рік і повне продуктове забезпечення за рахунок місцевих парафіян.

Понад чотири роки Турчиновський служив регентом монастирського хору, маючи не лише добру платню, а й повагу парафіян та монастирського начальства. І хто знає, може так би й залишився назавжди Ілля в Шклові, якби доля не приготувала для нього чергову пригоду.

Напередодні Великодня Ілля разом іще з двома студентами Києво-Могиллянської академії немало *«потрудився і виправив діалог з інтермедією»*. Оскільки ніхто раніше в Шклові подібного роду видовищ не показував, на виставу зібралось мало не все місто. Причому прийшли подивитися не лише *«многолюдіє благочестивих»*, тобто православних міщан Шклова, а й *«римлян»*, у тому числі ченців іезуїтів, домініканців і навіть іудеїв. І оскільки у виставі відпускалися доволі гострі насмішки на адресу не лише іудеїв, а й католиків, католицька громада Шклова, сприйнявши те все як велику образу, вирішила будь-що випроводити цього *«режисера»* з міста.

Передовсім, користуючись можливістю впливу на місцевого губернатора, вони добилися від нього видачі розпорядження, аби Турчиновський разом зі своєю капелою під час урочистих літургій в домініканському кляшторі приходив туди співати. Зважаючи на те, що така служба ображала релігійні почуття православних співаків, Ілля відмовився виконувати цей наказ. І тоді його недоброзичливці організували нічний набіг замкових драгунів на православну співарню. Під час цієї сутички церковного регента нещадно побили, в декількох місцях посікли шаблею голову і вже несли нещасного топити в Дніпрі, як несподівано приспіла допомога від православних шкловських купців, котрі на світанку поверталися з товаром до міста.

Майже півроку виходжувала покаліченого зловмисниками Турчиновського якась сердобольна знахарка зі Шклова Євдокія Маци-

ха, оскільки в ідилі насмішки Іллі над іудеями, до яких він вдався під час тієї пам'ятної вистави, налаштували до нього вороже лікарів-євреїв, а фахівців інших національностей в місті не було. Тим часом вороги Турчиновського так і не заспокоїлись, і не облишили своїх намірів помститися «комедіянту», погрожуючи у найближчому майбутньому все ж допровадити його на дніпрове дно. Саме тому-то Ілля, тільки-но поправивши трохи здоров'я, таємно вночі облишив Шклов і разом іще з п'ятьма півчима *«дубом по Дніпрі пустився вниз»*. Однак водна одісея тривала недовго. Щойно мандрівники проминули Гомель, як їхнє судно наскочило на затоплений у воді стовбур велетенського дерева. В результаті цього зіткнення посудина розвалилася на друзки, які холодна осіння вода стрімко понесла подалі від нещасливих мореплавців. Разом з рештками дуба водна стихія прихопила й усі речі Іллі та його супутників. Їх же самих, мокрих і наляканих, витягли на берег місцеві рибалки.

Далі подорож в Україну довелося продовжувати суходолом. Мандрівники неспішно пройшли Лоїв, Ріпки, Чернігів, Седнів... У Седневі Турчиновський, *«бачачи в собі і півчих від затоплення велику бідність і жалюгідність в одязі»*, погодився на пропозицію генерального обозного Якова Лигозуба послужити дячком при місцевій церкві, де й провів наступний рік свого життя. Заробивши трохи грошей і *«мало одягнувшись»*, восени 1717 р. Ілля як справжнісінький біблійний «блудний син», після семилітнього блукання світами врешті-решт повернувся до батьківського дому.

На початку наступного року Ілля Михайлович одружився з донькою колишнього березанського сотника Михайла Пилипенка. Після повернення додому Турчиновський деякий час очолював півчу капелу Переяславського кафедрального собору, а в листопаді 1718 р. був рукопокладений єпископом Кирилом Шумлянським священником і намісником Березанського храму Успіння Богородиці.

Проте, як можна зробити висновок з наступних рядків розповіді нашого героя, священнослужительство навалилось на нього якимось зненацька, і він так і не підготувався належним чином до виконання цієї місії. Зразу ж після рукопокладення на священство між ним і вдовою полковника Дмитрашки розгорівся серйозний конфлікт. Полковничиха засипала канцелярію переяславського єпископа проханнями про звільнення Турчиновського з того намісництва, оскільки він не вартий його. Обгрунтовуючи своє прохання, Дмитрашиха звинувачувала отця Іллю в тому, що він нібито ходить полювати ведмедів і вовків, ловить зайців, а також бере непомірно велику плату з парафіян за виконання церковних треб.

Спочатку церковна влада не звертала на ці доноси жодної уваги. Більше того, єпископ Шумлянський, котрому вони вже встигли добряче набриднути, наказав передати скаржницю, аби вона *«знала хло-*

на, а єпископ знатиме попа, а коли їй не хочеться цілувати Турчиновському руку, то нехай поцілує деінде...» Проте з часом наполегливість жінки була винагороджена сповна. Після того, як її син Василь, повернувшись після навчання за кордоном додому, обійняв сотницький уряд у Березані, а переяславський полковник Василь Танський та переяславський єпископ Ілля Лопатинський заявили про свою повну підтримку Дмитрашихи, Київська духовна консисторія розглянула справу Турчиновського і визнала його винним за всіма висунутими проти нього звинуваченнями.

Сталося це аж... у 1740 р., тобто більше двадцяти років довелося чекати полковничисі справедливої, на її думку, розплати! Однак тепер вона могла бути цілком задоволеною, адже її недобррозичливіця було позбавлено парафії та права священнослужіння, накладено досить значний штраф на користь позивачки і засуджено до тримісячного ув'язнення в монастирі, де він мав виконувати важкі виправні роботи. Крім того, за якесь «буйство» під час арешту Іллю Михайловича було покарано стома ударами батоном.

Дмитрашиха та її син Василь сприйняли постанову суду як визначне родинне свято. Березанський сотник щедро частував хмільними медами не лише суддів, а й судових виконавців, конвоїрів, одним словом, усіх, хто був на його боці в цій справі. І врешті-решт така щедрість обернулася для Іллі Турчиновського новою небезпечною пригодою.

Напившись на дворі Василя Дмитрашки до нестями, конвоїри Іллі Михайловича, переправляючи його до монастиря, не впоралися з управлінням тюремного воза, випали з нього, а налякані коні чимдуж понесли закутого в кайдани в'язня «по ролям орним». Чим завершилася та небезпечна нічна прогулянка нашого героя по свіжозораних осінніх полях — достеменно невідомо, оскільки саме на цьому місці й обривається ця вельми цікава розповідь. Однак вже те, що автор зумів записати свої пригоди і передати рукопис нащадкам, свідчить, що принаймні в ту небезпечну ніч він залишився живим. Крім того, власник рукопису, котрий мав змогу читати повний текст життєпису, стверджував, що Іллі Михайловичу вдалося не лише вціліти, а й з часом добитися перегляду судової постанови, відновитися на священнослужительстві, хоча вже в іншій парафії, і там спокійно дожити свій, такий неспокійний, вік. Що ж, і в «маленьких людей» життя може бути сповненим великих пригод, вартих того, аби їх пам'ятали нащадки...

ДИВНІ МЕТАМОРФОЗИ ДОПІ ПАСТУШКА З УКРАЇНИ, ПОСТАВЛЕНОГО НА ЧОПІ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Власне Кирило Розумовський обіймав не лише посаду президента Петербурзької Академії наук, а й був від березня 1750 р. гетьманом Лівобережної України. Крім того, його офіційний титул включав у себе й інші гучні звання *«дійсного камергера, лейб-гвардії Ізмайловського полку полковника, обох російських імператорських орденів Святого Апостола Андрія і Олександра Невського, також польського ордену Білого Орла і голицинського — Святої Анни кавалер, Російської імперії граф»* т.д. і т.п.

Щоправда, в дитячі та юнацькі роки суспільний статус майбутнього українського правителя визначався значно скромніше — пастух батьківської та громадської череди на хуторі Лемеші (нині село Козелецького р-ну Чернігівської обл.). Проте завдячуючи карколомній кар'єрі старшого брата Олексі, котрий не лише зумів отримати шляхетне прізвище «Розумовський» (від народження брати носили козацьке — Розуми), стати графом і взяти таємний шлюб з донькою Петра I імператрицею Єлизаветою, Кирило не пройшов, а промайнув усі щаблі соціальної драбини Російської імперії.

Ставши несподівано для себе в шістнадцятилітньому віці графом, майбутній гетьман вирушив в освітню подорож по Європі. Мандруючи кращими європейськими науковими центрами — Берліном, Гданськом, Кенігсбергом, Данцигом, Розумовський здобув хоч і поверхову, але досить широку європейську освіту. І вже у травні 1746 р., маючи всього-на-всього вісімнадцять літ від роду, Кирило, в котрому було *«усмотрено особливою способностью и приобретенную в науках искусство»*, очолив Петербурзьку Академію наук. А на початку березня 1750 р. на Генеральній раді в тогочасному адміністративному центрі Лівобережної України Глухові з великою

урочистістю та дотриманням належного церемоніалу 22-річного Кирила Розумовського було заочно обрано на гетьманство. Імператриця з цієї нагоди присвоїла йому чин генерал-фельдмаршала і вручила в придворній церкві в Петербурзі гетьманські клейноди.

Незважаючи на театральний бік організованого імператрицею лицедійства, Розумовський виявився не такою вже безпомічною іграшкою Петербурга, як на це сподівалося оточення Єлизавети й як про це писало чимало російських та й вітчизняних істориків. У роки гетьманування Кирила Розумовського Україна, поза всяким сумнівом, переживала своє останнє у XVIII ст. політичне, господарське та культурне піднесення.

А в спадок від так званого Правління гетьманського уряду, де перші ролі відігравали російські офіцери, гетьман отримав цілком розладнаний державний організм Гетьманщини. Вже перше уважне знайомство з українськими справами переконало Кирила Розумовського в необхідності проведення радикальних перетворень. Виховний при петербурзькому дворі і поєднаний родинними зв'язками з найвищою російською аристократією завдяки одруженню з родичкою імператриці Катериною Нарішкіною, звичайно ж, гетьман бачив майбутнє України як частини Російської імперії. Однак такої частини, де б і надалі шанувалися місцеві права та звичаї, а також були створені умови для господарського піднесення краю та культурного розквіту його народу.

Лише та держава й ті суспільства мають перспективи розвитку, які шанують науку й опікуються духовною сферою. Незаперечна аксіома, яка лише нині — будемо сподіватися, що всерйоз і надовго, — поволі оволодіває свідомістю українських політиків і державних мужів, виявляється, користувалася неабиякою популярністю в сановному середовищі Європи вже в середині XVIII ст. Саме тоді, проаналізувавши корені глибокої кризи, в яку потрапили майже всі європейські країни, найдалекоглядніші тогочасні мислителі — Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Клод Адріан Гельвецій та інші — дійшли висновку, що лише використання потенціалу людського інтелекту може забезпечити умови для невпинного соціального прогресу. Причому вони розуміли, що реальні важелі впливу на суспільне життя знаходяться в руках правителів, і саме їх потрібно в першу чергу озброювати найновішими плодами інтелектуальної праці, несучи просвіту до тронів.

Аргументи просвітників (а саме таку назву отримали ці мислителі) виглядали настільки переконливо, а їхня активність була такою всепроникаючою, що цілий ряд європейських правителів підпадали під їхній вплив і почали впроваджувати на практиці обґрунтовані ними реформи, спрямовані на модернізацію суспільного життя. Приємно, що не залишилася осторонь цих прогресивних починань й

Україна, верховна влада в якій потрапила до рук Кирила Розумовського — українського гетьмана та президента Петербурзької Академії наук.

Цілком у дусі доктрини «освіченого правління» Розумовський насамперед взявся за проведення судової реформи. За задумом гетьмана, реформа була покликана не тільки створити струнку систему судових установ, а й забезпечити належний правопорядок у країні. Водночас істотних змін зазнала структура державного управління. Тут гетьману вдалося хоч і на короткий час перебрати на себе прерогативу призначення полковників — глав місцевих органів влади, яких з часів Петра I визначали в Петербурзі. Крім того, Розумовський відновлює практику регулярного скликання старшинських рад, на засідання яких виносяться найважливіші питання державного життя. Вносячи в політичне життя гетьманату елементи публічності, прозорості прийняття рішень, гетьман виношував плани поступового конституювання шляхетського сейму як станово-представницької установи. Такий підхід повністю відповідав концепції «освіченого правління» і ще більше наблизив би Україну до європейського цивілізаційного простору.

У внутрішній політиці Розумовського виразно проявляється ще одна ознака «освіченого правління» — тенденція до обмеження втручання церкви в суспільне життя. Для України це було тим актуальніше, що зрусифікована за незначним винятком тогочасна верхівка духовництва перетворилася на слухняне знаряддя царату і блокувала будь-які прояви національно-визвольних змагань. Гетьманський уряд, зокрема, виступив проти висвячення в ієрархи чужинців, *«котріє в Малой России не постригались, нікаких тут заслуг не показали і обыкновений і порядков здеишних не знают»*. Натомість пропонувалося повернутися до традиційної практики вільних виборів духовними і світськими особами на *«знатнейшіє духовні чини»*.

Прагнучи активізувати господарське життя, гетьман скасовує внутрішні мита й добивається дозволу на вільну торгівлю українських купців за межами Російської імперії. Проаналізувавши збитки, яких завдає краю надмірне поширення винокуріння, гетьманський уряд залишає право на реалізацію цього промислу лише за *«владельцами і козаками, котріє свои грунти і лісние угоддя імеют»*.

На особливу увагу заслуговують реформи Кирила Розумовського в царині освіти та культури. За усталеним звичаєм гетьман надавав передовсім значну підтримку Києво-Могилянській академії. В час його правління у 1752, 1763 і 1764 рр. розробляються інструкції, покликані осучаснити зміст навчального процесу в стінах академії. Однак зупинити інспіровану церковними ієрархами трансформацію Києво-Могилянської академії у суто духовний заклад не поталани-

ло, і гетьман дедалі більше проймався ідеєю створення в Україні нової, цілком світської системи освіти, яка б складалася з університетів і гімназій. У 1760 р. з'являється проект заснування Батуринського університету, що мав повністю відповідати тогочасним європейським стандартам. Інший університет передбачалося відкрити на базі Києво-Могилянської академії, яка повинна була увійти до його складу на правах богословського факультету.

З огляду на незадовільний стан книгодрукування в Україні, неабиякого значення набувала пропозиція заснувати при університетах, а «*где запотребно судится і при гімназіях*» друкарень для друкування як церковного, так і світського змісту книг.

Нарешті, неабиякий державотворчий зміст гетьман вкладав у розбудову гетьманської резиденції, яку він переніс туди, де правив його визначний попередник — Іван Мазепа. Саме тут, на мальовничому схилі річки Сейму, петербурзький архітектор, англієць за походженням, Чарльз Камерон на гетьманське замовлення збудував розкішний палац у першокласному стилі класицизму, а італієць Рінальді заклав довкола парк. До проектування «*національних строєній*» були залучені найвідоміші на той час придворні майстри — Квасов, Аксамитов і Старцев. У Батурині гетьман зібрав одну з найкращих у Російській імперії бібліотеку, слава про яку дійшла й Європи. На посаді гетьманського бібліотекаря понад п'ятнадцять років служив виписаний з Франції фахівець. Переповідали, що Розумовський виношував плани запросити на посаду завідувача бібліотеки відомого французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо. Атмосфера національного піднесення сприяє поживленню інтересу до української історії, розгортанню творчого пошуку письменників і митців, зрештою формує цілу генерацію політиків й інтелектуалів.

Намагання зробити з Батурина «*маленький Петербург*» логічно перегукувалося із заходами Розумовського стосовно законодавчого виокремлення української аристократії, народженої з козацької старшини. Саме в середовищі останньої на старшинському з'їзді 1763 р. ухвалюється проект, спрямований на законодавче закріплення й розширення автономії Гетьманщини. Зокрема, пропонувалося закріпити право вільного обрання гетьмана, відновлення традиції укладення українсько-російських договірних статей, конституювання шляхетського сейму, відновлення митного кордону між Україною та Росією тощо. З уст наближеної до гетьмана старшини лунали пропозиції зробити гетьманську владу спадковою в родині Розумовських.

Катерина II також видавала себе за щирю прибічницю ідеї освіченого правління. Однак в системі російського освіченого абсолютизму не існувало простору для розвитку освіченого гетьманату в Україні...

Відомості про політичні настрої української старшини та шляхти, що доходили з Глухова, вкрай стурбували петербурзькі власті. Нова

імператриця Катерина II — переконана прибічниця жорсткої централізації влади в імперії — негайно викликала Кирила Розумовського до Північної Пальміри й наприкінці лютого 1764 р. змусила його підписати «добровільне» зречення гетьманства. А російській адміністрації в Україні імператриця віддала наказ: *«Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями. Порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитись з ними, як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції треба зручними способами привести до того, аби вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки з лісу...»* А ще імператриця наказувала: *«Коли в Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб і назва гетьманів щезла...»*

Саме під знаком реалізації «накреслень» імператриці й пройшли останні десятиліття XVIII ст. Однак, на щастя, перетворити українців з “вовків” на “ягнят” Петербургу так і не поталанило. І відбулося це значною мірою завдяки здобуткам політичного й культурного піднесення, що його пережила Україна в роки освіченого гетьманування Кирила Розумовського — графа, камергера, генерал-фельдмаршала, президента Петербурзької Академії наук, але передовсім щирого українського патріота, котрий до останніх своїх днів, як свідчили сучасники, не забував про ті щасливі часи, коли він на луках Козельщини випасав батьківську і громадську худобу.

ВИТОКИ ТЮТЮНОВОЇ КОНТРАБАНДИ В УКРАЇНІ: РІК 1759

У нашому теперішньому житті існує дуже багато явищ, процесів, звичок чи традицій, які своїми витокami сягають сивої давнини. Причому нерідко достеменно відомо, що зародилися вони давним-давно, а ось встановити точний час їх появи заважає відсутність достовірних, передовсім документально зафіксованих, відомостей. Подібна картина спостерігається і в переліку професій чи певних видів людської діяльності. Так, ми знаємо доволі багато професій, які по праву претендують на звання найдавніших, а втім визначити їх справжній вік так і не можемо.

Зовсім по-іншому склалася доля такого кримінального — як ніні, так і в давні часи — виду людської діяльності, як контрабанда тютюну. В даному випадку можна достовірно встановити, якщо не день народження української тютюнової контрабанди, то принаймні рік її народження — 1758. А встановити точний час появи цього кримінального промислу та реконструювати його первозданне українське обличчя дають змогу донесення московського купця Петра Каблукова до канцелярії київського губернатора, офіційна кореспонденція останньої з київським магістратом, а також допити тогочасних київських контрабандистів, ініційовані тим самим Каблуковим. Хто ж він такий цей купець з Москви, котрому випала нагода увіковічити своє ім'я в контексті цієї делікатної справи?

Петро Каблуков був комісаром російського сенатора графа Петра Івановича Шувалова, котрому Правлячий Сенат указом від 16 травня 1757 р. віддав на відкуп терміном у двадцять років усі експортні операції з українським тютюном. Саме так — у середині XVIII ст. тютюн не ввозили, а вивозили з України. Вивозили українські купці з київського Подолу Максим Волошененко, Григорій Вересенко, Семен Козелецький, Йосип Петренко, Захарій Рубан,

Іван Погорілий, Устим Бушученко та багато-багато інших міщан і козаків, котрі, спродуючи «за морем і за кордоном папушний черкаський тютюн», мали з цього немалий зиск. Мали доти, аж поки російському вельможі не забажалося покласти виручені за продаж за кордоном українського духмяного товару гроші до власної кишені.

У вересні 1758 р. київський магістрат за наказом Сенату ознайомив усіх подільських купців, котрі займалися тютюновим промислом, з минулорічним сенатським указом, змусивши їх при цьому підтвердити на письмі свої зобов'язання не вивозити за межі України тютюн без спеціального дозволу комісара Каблукова, тобто після сплати на користь графа Шувалова відповідного акцизного збору. Саме цей час — вересень 1758 р. — і можна вважати часом народження тютюнової контрабанди в Україні: адже купці підписку дали, а ось за дозволом до «тютюнового комісара» так і не звернулися.

Можливо, 1758 р. видався в Україні неврожайним на тютюн? Аж ні! Інформатори Петра Каблукова сигналізували йому, а він відповідно доповідав у губернську канцелярію про те, що до Києва «табак привозится из разных малороссийских мест против прошлых лет весьма с умножением, так что и никогда его столь еще не бывало». Водночас як у «табачной канторе» в Києві, так і на Васильківській та Межигірській митницях, «по ярлыкам пропуску из Киева оному табаку за границу» не значилося. Не така вже й складна математична задача (на зразок тих, що їх розв'язують школярі молодших класів про воду, яка вливається з одних труб, а виливається з інших) тривалий час не давала спокою керівникові київської «табачной канторы». Вочевидь, спостереження за киянами не переконало комісара і в їх надмірному споживанні тютюнових виробів. А тому він наполегливо б'ється у пошуках відповіді на питання: «Каким способом тот табак из Киева вывозится?» Будучи «в том не без сумнительства», Каблуков тероризує своїми рапортами та запитамі відповідно канцелярію губернатора та магістрат, вимагаючи довідок про всіх місцевих купців, котрі торгують тютюном, за якою ціною його купують і за якою продають, і — найголовніше — скільки взагалі за рік у місті збувається тютюнових виробів.

У підготовленій київським магістратом довідці значилося лише сім подільських міщан, котрі завозили в місто папушний тютюн і або розпродували його самостійно вроздріб у своїх лавках, або ж, подрібнивши, продавали у формі вже тертого тютюну дрібним оптом «табачницям» — праобразу сучасних бабусь-гендлярок поблизу станцій метро. Не вражала своїми розмірами і кількість тютюнової сировини, що перебувала на збереженні у цих купців. Крім того, в

довідці наголошувалося на тому, що жоден з названих купців «за кордон на продажу тютюну не відпускає!..»

Як і варто було очікувати, досвідченого московського купця важко було впіймати на такий примітивний трюк. Втративши рештки довіри до органу місцевого самоврядування киян, Каблуков надалі апелює лише до київської губернської канцелярії, де засідали переважно російські чиновники, з якими йому було значно легше домовитися, маючи підтримку одного з найвпливовіших на той час російських сенаторів — графа Шувалова.

Комісарові дуже швидко вдалося переконати губернатора в тому, що насправді купці з Подолу переховують у себе набагато більше запаси тютюну, аніж ті, що їх виявив магістрат. А переховують його для того, аби таємно вивезти для продажу за кордон. І невдовзі по Подолу, в господарствах тамтешніх купців, прокотилася хвиля обшуків. Однак небезпечний товар, як правило, переховувався за містом, і акція Каблукова не принесла йому жодних дивідендів. Після цього комісару довелося поміняти тактику. Випросивши в губернатора «пристойну військову команду» з числа гарнізонних солдат і найнявши до себе на службу платних агентів, Каблукову врешті-решт вдалося таки напасти на слід київських контрабандистів.

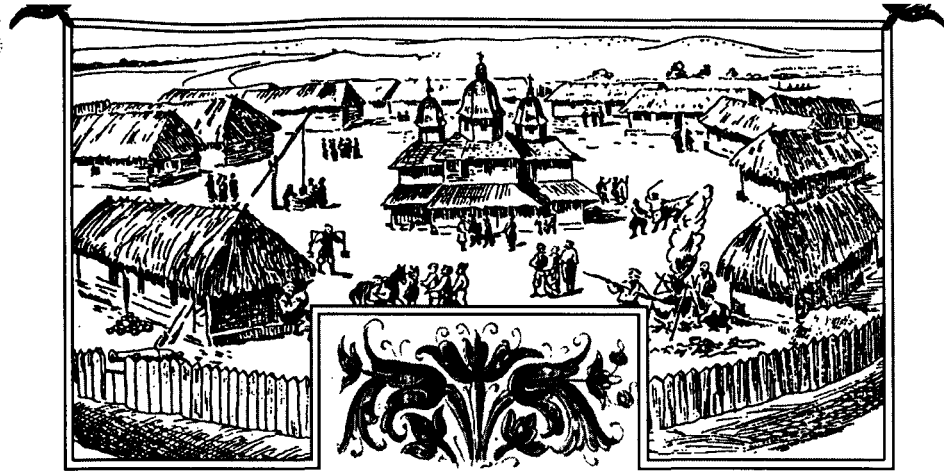
У червні 1759 р. комісар вистежив київського міщанина Олексія Бушиченка, котрий разом з понад двадцятьма спільниками на вісімнадцяти чотириволових возах потай привіз до міста з Лівобережжя папушний тютюн. На схованку небезпечний товар було відправлено в село Троещину, до місцевого селянина Григорія Пилипенка. В ніч на 13 червня контрабандист наклав *«три дуба болших и оной табак провез водою вверх и тамо, захав между лозы, скрытно стоял через целый день, а потом воротясь вниз, захал в реку Старуху и тамо с тем табаком кроется в лозах»*. Від своїх платних агентів Каблукову стало відомо, що Бушиченко має намір таємно перепровадити свій вантаж до *«польського міста»* Ржищева *«для отдачи по подряду»* тамошньому купцеві єврею. Достеменно знаючи наміри своїх опонентів, Каблуков майстерно організував операцію, в результаті якої контрабанда потрапила до його рук. Що правда, з двадцяти спільників Бушиченка заарештувати вдалося лише шістьох. Решта, а також сам організатор цієї незаконної акції, вислизнули з рук комісара.

Невдовзі Каблукову вдалося заарештувати дядька Олексія — Устима Бушиченка, котрий під виглядом в'яленої риби намагався перепровадити дуби з тютюном через Межигірську митницю до *«польського міста»* Чорнобиля. Налагодження комісаром ефективного стеження за товаропотоками навколо Києва призвело до того, що влітку — на початку осені 1759 р. було заарештовано ще цілий

ряд київських контрабандистів, у тому числі й відомого нам Олексія Бушиченка.

Проведені в канцелярії губернатора допити засвідчили, що в місті склалася своєрідна асоціація, цех — як їх називали в народі — «цих справ майстрів», котрі за певну плату організували перепровадження тютюну з Києва на «польський» бік Дніпра. Київські купці, котрі не бажали збагачувати своєю працею графа Шувалова, завозили тютюн з південних полків Лівобережжя до міста, звідки спритні та відчайдушні «майстри» переправляли товар до Речі Посполитої, де його вже чекали або польські панки, або гендлярі-євреї. Організатори цих операцій утримували таємні схованки в навколишніх з Києвом селах, мали свій штат платних помічників і добре зналися на лоцці Дніпра. Як правило, «цих справ майстри» мешкали на Подолі чи Пріорці. Багато галасу наробив серед російських чиновників мешканець Куренівки якийсь Гапон, котрий «спеціалізувався» на перепровадженні тютюну сухоходом. Траплялися й випадки контрабандних дій і з боку «закордонних» жителів, зокрема міщан Макарова. Останні, привізши до Києва з Лохвиці 60 тисяч папуш тютюну, домовилися з мешканцем Пріорки Василем Висоцьким про те, щоб він перепровадив цінний вантаж через Межигірську митницю. Споряджена Василем валка спочатку прихопила з собою третину всього товару, але на під'їзді до митного посту їх перестрів російський кінний роз'їзд. Висоцькому та переважній більшості його помічників вдалося втекти, проте весь контрабандний товар потрапив до рук Каблукова. Довідавшись про таку втрату, розпачливі власники тютюну, аби не ризикувати рештою товару, вирішили відмовитися від послуг «цих справ майстрів» і, сплативши комісарові необхідний збір, вивезли свій вантаж на Правобережжя легально.

Проте далеко не всі українські купці були такими законослухняними, аби погоджуватися віддавати частину своїх прибутків невідомо звідки прибулому комісару Каблукову та його сановному господарю. Неабияку роль у розвитку небезпечного контрабандистського промислу відіграла й та обставина, що київський магістрат — повноважний орган місцевого самоврядування — фактично самоусунувся від боротьби з контрабандою тютюну. Російська влада брутально втрутилася в прерогативи місцевого самоврядування і це, звичайно ж, не могло подобатися батькам самоврядного міста. Канцелярія київського губернатора постійно закликала магістрат взяти участь у розшуку та ув'язненні уже згаданих Гапона, Бушиченка, Висоцького та інших «майстрів», а магістрат, зберігаючи справжній олімпійський спокій, залишався вищим від усієї цієї мирської суєти.

ЯК ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ ВІД ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ВДЯЧНІСТЬ ЗАСЛУЖИЛИ

У багатомілітній історії єврейського народу є чимало сторінок, присвячених опису його підневільного існування. Згадки про «полон вавилонський» чи «полон єгипетський» не лише міцно вкарбувалися в історичній пам'яті цього народу, а й стали поняттями прозивними в загальносвітовій культурі. А будь-хто з освічених людей, хто хоч би раз перечитав Святе Письмо, неодмінно пригадає і про поневолення ізраїльтян цісарями Римської імперії. Проте виявляється, що й це — далеко не повний перелік прикладів із запропонованого нами асоціативного ряду. Принаймні відомий український історик Аполлінарій Скальковський, ще наприкінці XIX ст., розбираючи папери архіву Запорозької Січі, натрапив на досить цікаве листування запорожців з російською владою та єврейською громадою Правобережної України. Листування, яке розкриває обставини перебування іудеїв ще й у полоні... запорозькому! І хоч запорозький полон не набув таких глобальних масштабів і не тривав так довго, як перелічені приклади, все ж буде цікаво перегорнути сторінки цієї, як можна буде пересвідчитись, не такої вже й трагічної, а втім досить повчальної історії.

Восени 1770 р., під час російсько-турецької війни 1769–1774 рр., загін запорожців під командою військового старшини Данила Третьяка здійснив сміливий рейд тилами турецьких і татарських військ. Спустившись за течією в пониззя Дніпра, запорозька піхота непоміченою прокралась у передмістя Очакова і Кінбурна і тут, у ногайських степах, несподівано напала на татарський табір. Як з'ясувалося згодом, табір належав самому кримському хану Крим-Гірею, і в ньому перебувало близько семисот полонених — волохів (предків сучасних румунів) і євреїв. Швидше за все, це був татарський

«ясир», добутий ординцями за Дністром та в межах Речі Посполитої, який вони планували, як завжди, вигідно продати туркам.

Несподіваний рейд запорожців кардинальним чином змінив долю полонених. Замість невільницьких ринків Криму, тепер їх шлях проліг на Запорозжя. Там, покликаючись на давню козацьку традицію, Кіш дозволив православним волохам на їх розсуд або залишитися на багатій вільними ґрунтами запорозької землі, або ж перебратися на поселення за Дніпро, на Лівобережну Україну. Ймовірніше за все, вони цим правом скористалися, приєднавшись до ще 1300 своїх соплеменників, які незадовго перед тим заснували на Січеславщині, поблизу теперішнього Дніпропетровська, поселення, відоме під назвою Волоські Хутори.

Значно складнішою була ситуація з майже сотнею єврейських сімей, адже звичаєве право, норми якого й регулювали життя запорозької громади, забороняло проживання на Січі та підлеглих їй землях будь-кого іншого, аніж християн. Допоки вирішувалося питання про подальшу долю членів єврейської громади, Петро Калнишевський, тодішній кошовий отаман Січі, надіслав з Похідного Коша наказ такого змісту: *«Так як було раніше наказано, аби волохів розпустити, а жидів від громади кормити, а інакше всі вони з голоду загинуть, то кодацькому полковнику цьому жидівському народу харчові припаси від поспільства відпускати, із запискою скільки, якого числа, яких харчів або грошей на харчі видано було»*.

Втілюючи наказ грізного кошового в життя, кодацький полковник Степан Блакитний видав залишеним під його наглядом іудеям 61 четверть проса вартістю 152 рубля та 58 четвертей борошна за приблизно такою самою ціною. Тим часом навколо вирішення питання щодо подальшої долі єврейського полону розгорнулося жваве листування. 25 жовтня 1770 року представники іудейської громади звернулися до Коша з власними пропозиціями щодо можливого варіанта залагодження їх справи. Зокрема, оскільки вони подібно волохам не можуть залишитися на Січі, а перебуваючи в Кодацькій паланці, завдають матеріальних збитків місцевим козакам і поспільству, котрі змушені ділитися з ними продовольством і одягом, то єврейські представники пропонували відпустити частину з них до Речі Посполитої, аби там, у місцях свого постійного проживання, вони могли зібрати необхідні для викупу гроші.

Незважаючи на свій високий серед січового товариства авторитет, Петро Калнишевський не наважився одноособово чи з поради лише найближчої старшини вирішувати цю делікатну справу і, покликавшись на традицію, що з давніх-давен існувала на Січі, передав її на розсуд Данилу Третяку та його бойовим товаришам. Адже, врешті-решт, саме вони, ризикуючи власним життям, відбили «ясир» у

татар і тепер, як ніхто інший, мали право вирішального голосу. Наказ кошового отамана з цього приводу гласив: *«Вчинити в команді своїй про вищеописану справу консилиум, і як про це у вас вирішиться — прислати нам рапорт»*.

Як видно з рапорту Третяка, справа із скликанням «консилиуму» в січовиків не забарилась, і присутні на ньому козаки, учасники тієї успішної вилазки під Кінбурн, ухвалили таке рішення: шістьох полонених євреїв під охороною товариша Кушівського куреня Романа Пашковського відпустити до Польщі, аби вони могли зібрати там необхідні для викупу гроші.

За результатами козацької сходки 13 листопада 1770 р. з Похідного Коша було надіслано до кодацького полковника ордер, де детально і, варто зазначити, досить барвисто описувалась процедура обрання цих самих шести осіб, котрі мали зібрати викуп. Зокрема, кошовий наказував полковнику Блакитному пильнувати, аби для виконання цієї делікатної місії було обрано тих іудеїв, у котрих залишалися б у Кодаку дружина, діти чи хоч би якісь родичі. Найліпшим варіантом, на думку кошового, був би той, коли б як заручники залишалися батьки повіреного. До «польської області», тобто правобережних українських земель, котрі на той час були поки що під владою польського короля, повірених повинен був супроводжувати козацький конвой. Невідомо, яким чином розраховувалася сума викупу і чи було її попередньо узгоджено з єврейською громадою, але в рапорті Похідного Коша називалася цифра 8 тисяч «викупних» рублів. Додатково євреї повинні були сплатити кошти, витрачені на їх харчування та закупівлю зимового одягу.

Для збирання необхідної суми викупу відводилося п'ять місяців. Причому полонених поінформували про те, що в разі зірвання досягнутих домовленостей, іудеї, котрі залишилися на Січі, підлягатимуть примусовому хрещенню, а в разі спротиву — будуть страчені.

Проте, як з'ясувалося згодом, варіантів розв'язання проблеми насправді було більше, ніж цих три, що їх налічило січове начальство. Принаймні кмітливі євреї відшукали ще один, досить вигідний для них спосіб того, як можна визволити своїх співплемінників і не платити при цьому запорожцям викупу. Тільки-но вони перетнули польський кордон і позбулися нав'язливої козацької опіки, як одразу через своїх польських покровителів звернулися з листом до головнокомандуючого російською армією на турецькому фронті генерал-фельдмаршала графа Петра Олександровича Рум'янцева. У своєму листі повірені єврейської громади слізно молили впливового царського саванника помилувати їх і розпорядитися звільнити від сплати викупу, оскільки, як твердили вони, їх співплемінники нині дуже збідніли і не можуть зібрати необхідної суми грошей.

Наслідком вдало проведеної акції стало тривале, хоч і досить динамічне, листування російського головнокомандуючого, котрий на той час перебував у головній квартирі царських військ в Яссах, з військовою старшиною Січі. В ході листування граф Рум'янцев намагався передовсім з'ясувати, хто був ініціатором вирішення справи через сплату викупу, а крім того, якою є правова основа такого варіанта. У відповідь кошовий Калнишевський разом із січовим товариством інформували генерал-фельдмаршала про давність традиції викупу невільників, переповідали деталі героїської вилазки козаків Данила Третяка та наголошували на тому, що сміливців не варто позбавляти цілком заслуженого ними *«трофея»*, оскільки це заохочуватиме інших козаків до *«нових поїсков над неприятелем»*.

Аргументація Коша видалася Рум'янцеву не достатньо переконливою, і в черговому листі до кошового він зауважував з приводу того, що в надісланому йому рапорті він *«не побачив того, що давало б вам право звільнювати полонених за викуп»*. Більше того, граф повчав запорожців, що згідно з нормами воєнного права *«полонений, взятий зброєю, належить завжди государю; відповідно, і свобода його не залежить від партикулярної волі воїна»*. Що правда, генерал-фельдмаршал, котрий відзначався особливим дипломатичним хистом, не став брутально диктувати свою волю — нехай навіть і оперту на військову традицію Російської імперії — запорозькій громаді й закінчив свій лист таким пасажем: *«Проте, якщо ваше військо особливий має для себе закон чи давній звичай, що дає змогу вам чинити інакше, а я про це не знаю, то знаходжу пристойним нагадати вам, аби ви доповіли про свої дії вашому командирю. А загалом у віддачі, згідно з домовленостями, грошей відпущеними жидами, я заборони чинити не буду»*.

Лист графа Рум'янцева на Січ було відправлено 9 травня 1771 р. А рівно через півроку, 10 листопада, повірені єврейської громади надіслали *«ясневельможному пану Кошовому»* колективне послання, в якому повідомляли про зібрані *«по нашій бідності й нашому жебрацтві»* шістьсот рублів і просили *«по своєму, всюди знаному, милосердю»* зарахувати цю суму як викуп. Аби схилити на свій бік кошового, завбачливі повірені повідомляли також про сорок аршинів тонкого кармазинного сукна, привезеного *«для вашої високої персони»*. Крім того, посильний передав Петру Калнишевському ще один вагомий аргумент — адресований особисто кошовому лист графа П. Рум'янцева.

Послання російського головнокомандуючого до запорозького кошового було надивовиж лагідно стилізоване й усіяне відвертими знаками виняткової поваги до його особи. Проте граф досить наполегливо пропонував Калнишевському проявити своє *«людинолюбство над цими бідними людьми, котрі, перебуваючи в неволі,*

позбавлені будь-яких можливостей виплатити потрібну кількість грошей, а їх одновірці з Польщі від війни і хвороб збідніли зовсім, а тому нічим допомогти не можуть». Насамкінець «покірний слуга» граф Рум'янцев висловлював сподівання на «відому мені вашу благорозсудливість» і на позитивне вирішення справи звільнення відбитого в татар «ясиру».

Люб'язна тональність листа не могла ввести в оману досвідченого Калнишевського і на скликаній за його наказом 7 грудня 1771 р. військовій нараді курінні отамани і військові старшини одноставно присудили: «Взявши шістсот рублів грошей, жидів відпустити, оскільки і граф Рум'янцев неодноразово про це писав у Кіш». Після винесення такої ухвали, вже через місяць, 14 січня 1772 р., з Коша було відправлено повіреним іудейської громади, котрі збирали гроші на викуп, ордер такого змісту: «Самуїлу Марковичу, Марку Лазаревичу та Мошці Йосиповичу. При донесенні вашому передані 600 рублів грошей срібною монетою і сукно через наших нарочних козаків Івана Щоку і Данила Заволоку отримано тут сповна, а родичі ваші, жиди, які перебували в тутешніх місцях — до вас відправляються. А для охорони їх у дорозі й допровадження до Семлицького форпосту тутешніх військових три чоловіки призначено».

Менш ніж через тиждень, 20 січня, новий кодацький полковник Гаврило Попович доповів Кошу, що сімдесят сім єврейських сімей на десяти найнятих на їх же кошт підводах благополучно допроваджено на кордон з Польщею, у форпост Семлик.

Ось так закінчився цей понад річний полон євреїв у Запорозькій Січі. Причому, попри всі ті непорозуміння та прикρόсті, що виникали між полоненими євреями та запорозькими козаками, вочевидь, перші не затаїли у своїх душах образи. Інакше, як можна було б зрозуміти той факт, що, прибувши в середині лютого до Умані, вчорашні невільники відправили на Кіш подячний лист. В ньому, зокрема, вказувалося: «За звільнення нашого роду жидів, до кордонів Семлицького форпосту без пригод і образ благополучно перевезених... за такої ясневельможності милосердя і не залишення роду нашого без допомоги, приносимо всепокірнішу й нелицемірну шану з усілякою поштивістю, і старшинам і всьому Війську Запорозькому подяку». Крім слів вдячності та сподівань з приводу того, що і в майбутньому, якщо «по волі всемилосердного Бога, ще під випадок наш рід у Запорозьке Низове Військо потрапить», козаки не залишать їх без милосердя, вдячні євреї «в презент його ясневельможності кошовому» надіслали вісім голів цукру, який просили «прийняти і собі для здоров'я спожити...»

ПРИКОВУВАННЯ ДО ТРУНИ ЖЕРТВИ – НАЙСТРАШНІША КАРА ДЛЯ ВБИВЦЬ

Відмінити чи залишати смертну кару в Україні? Ця дилема вже тривалий час хвилює не лише найвищих урядовців нашої держави, а й її простих громадян. Одні стверджують, що за найтяжчі злочини, в числі яких і навмисне вбивство, необхідно позбавляти винного життя. Інші категорично заперечують їм, апелюючи при цьому до гуманістичних цінностей і європейських традицій. Чи існували подібні проблеми в наших далеких пращурів? Яким чином вони убезпечували себе від злочинців, а найголовніше, від найтяжчого суспільного злочину — насильницького зазіхання однією людиною на життя іншої «Божої істоти»?

Довгий час на Запорозькій Січі існував наджорстокий спосіб покарання винного, що був відомий ще з далекого середньовіччя. Він полягав у тому, що вбивцю ховали заживо разом з його жертвою. Очевидно, цей «варварський» звичай перейшов на центральні землі України у вигляді символічного приковування злочинця на певний час до тіла вбитого чи його труни. Як засвідчують сучасники, це був дуже дієвий метод покарання вбивць. Можна зазначити, що він навіть відзначався деякою гуманністю, адже винного в смерті людини не позбавляли життя. Та й, безперечно, знаючи про надмірну жорстокість цієї кари, лише одиниці потенційних вбивць зважувалися втілити свої наміри в життя.

Убивця залишався прикутим до труни інколи протягом декількох діб. Часто-густо в такому вигляді він супроводжував свою жертву до церкви, а потім на кладовище... У зачиненому приміщенні храму злочинець був змушений провести цілу ніч наодинці з жертвою, спокутуючи свою страшну провину. Досить часто, щоб вбивця не втік або не завдав якоїсь шкоди церковному майну, його міцно

зв'язували і клали під ношами, на яких знаходилася труна. Страшно навіть подумати про душевні муки людини, яка перебувала в такому стані. Мало хто з убивць міг витримати таке покарання й не втратити розуму. Не обов'язково бути великим знавцем людської природи, щоб уявити собі ті моторошні психологічні моменти, що їх пережив винний у скоєнні злочину. Адже йому довелося вислуховувати не тільки плач і погрози родичів загубленої ним людини, а й прокльони усіх співчуваючих їм жителів села чи містечка.

Відомий знавець побуту українського народного життя XVI—XVIII ст. Орест Левицький, дослідивши старовинні актові книги міста Полтави, описує історію, яка трапилася тут у травні 1700 р. В однієї полтавської вдови був син Тимко, який змалечку втратив батька й виріс без сильної чоловічої руки таким собі ледацюгою і п'яницею. І хоча він мав непогану професію «гаптаря»-швеця, більшу частину свого ще молодого життя проводив не деінде, як у шинку. Мати Тимка, яку в народі кликали Кузьмихою, довго переживала за свого гулящого сина і вирішила його одружити, напевно, сподіваючись, що молода дружина зуміє виправити недоліки волоцюги. Однак не так сталося, як гадалося. Тимко продовжував ходити до шинку. До того ж він ще й злигався з місцевою шинкаркою Гапкою, яка, хоча й була «підстаркувата», але «бавилася чарівництвом» і таким чином змогла привернути до себе постійного відвідувача закладу...

Так би воно й тяглося, якби не подія, що відбулася 9 травня, у день Святого Миколая. Зранку Тимко пішов на ярмарок, де й познайомився з якоюсь черницею з Буддійського монастиря. Разом вони зайшли до шинку, де Тимко відрекомендував Гапці свою нову знайому як далеку родичку. Та з кожною випитою чаркою горілки шинкарка все більше починала ревнувати свого коханця до прибулої. Не на жарт розізлившись після чергового «нецензурного» випадку Гапки на свою адресу, Тимко взяв рогача й вигнав її на кухню. Позбавившись на деякий час набридливої коханки, він спокійно пішов спати до бокової кімнати разом із черницею. Зрозуміло, що шинкарка не могла цього стерпіти, а тому підкралася до дверей і зачинила їх із зворотного боку. У неї виникла думка покликати людей, щоб ті засвідчили «перелюбство» Тимка з черницею й згідно з народним звичаєм «обрізали їм поли» та відвели до ратуші. Проте краще б вона цього не робила. Поки Гапка відійшла на хвилину від дверей, до шинку зайшла сусідка Ганна Іваниха й, зачувши за дверима бічної кімнати якийсь хропіння, відчинила їх. Тим самим вона розбудила Тимка, який міцно спав після великої кількості випитого. Тут, на свою біду, до коридору вбігла Гапка й знову спробувала зачинити двері. Та розлючений Тимко все ж зумів їх вибити й так міцно відлупцював свою колишню коханку, що та померла на місці

бійки. Тут прибігли люди, які відразу ж зв'язали вбивцю й відвели його до «полкового уряду».

Прохмелівши, на допиті Тимко визнав свою провину, пояснивши, що він «був п'яним і, не стерпівши, вдарив її тільки всього два рази, а Гапка впала на землю і зараз дух випустила». Це підтвердила й присутня при вбивстві Ганна Іваниха. Хоча факт скоєння злочину було доведено, однак суду необхідно було дочекатися полковника, якого на той час не було у місті. А тому на час його відсутності Тимка вирішили «при тілі небіжчиці Гапки прикувати, пока буде небіжчиця похована, а після поховання звичайним до секвестру (під арешт. — Авт.) його, Тимка, дати». Не знаємо, як Тимкові вдалося перенести довгі години перебування біля трупу колишньої коханки, але до нас дійшло рішення суду з цієї справи. Зважаючи на слізні прохання матері й дружини, його не скарали «на горло», а визначили виплатити грошовий штраф. Однак з огляду на те, що родичі Тимка, як і він сам, були бідними, суд вирішив відрядити його на «вічну панську службу» до полтавського полковника Івана Іскри. Так закінчилася ця комічно-страхітлива побутова історія.

Приковування вбивці до труни жертви, цей досить жахливий, але разом з тим повчальний звичай, проіснував в Україні до кінця XVIII ст. Історики зафіксували, що у 1783 р. в одному із православних храмів Чернігівської єпархії, після необхідної панахиди над вбитим козацьким сином Йосипом Біденком, до його труни було приковано Христину Водяникову, яка походила з іншої козацької родини. Через ревності вона вбила сусідського парубка. Цікаво, що місцевий священик не тільки не заборонив родичам загиблого виконати стародавній звичай, а й допоміг їм в'язати Христину мотузками і класти її під труну нещасного хлопця. Однак ця подія не залишилася поза увагою представників тогочасної центральної влади. Генерал-губернатор України-«Малоросії», граф П. Рум'янцев-Задунайський після того, як дізнався про цей випадок, надіслав лист-циркуляр до архієреїв усіх українських єпархій з проханням не допускати надалі такого жорстокого способу покарання, що «принижує людство». Високі церковні чиновники одразу ж видали свої накази про заборону подібних випадків у майбутньому.

Багато цінувальників творчості одного з найвеличніших письменників світової літератури Миколи Васильовича Гоголя знають, що більшість сюжетів для творів він брав із щоденного життя та побуту своїх земляків — мешканців українських сіл і містечок. Зважаючи на свою природну допитливість та історичну освіту, М. Гоголь записував різні народні перекази, які передавав, за його словами, «майже у такій простоті, як і чув». Прикладом цього є знаменита повість «Вій», написана в другій половині 30-х років XIX ст.

Головний герой цього класичного твору, філософ київської «бурси» Хома Брут, вмирає після того, як три ночі поспіль проводить у хутирській церкві поруч із труною, в якій знаходилася вбита ним відьма. «...*Філософ все ще не міг отямитись і з острахом позирав на це тісне житло відьми. Нарешті труна раптом зірвалася з місця і зі свистом почала літати по церкві, хрестячи по всіх напрямках повітря*», — передавав страхітливі відчуття свого персонажа Гоголь. Хіба це не могло бути узагальненням тих моторошних душевних страждань, які довелося пережити багатьом покараним за допомогою даного методу злочинцям? Таким чином давній український карний звичай прив'язувати вбивцю до труни і зачиняти його на ніч разом із жертвою у храмовому приміщенні завдяки уяві видатного письменника перетворився на фантазмагоричну й популярну до цього часу повість.

СКІЛЬКИ КОШТУВАЛО НЕОБЕРЕЖНЕ СЛОВО У СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (Судові справи Марковичів у Таємній канцелярії)

Рід Марковичів у козацькій Україні був одним з найзаможніших і наймогутніших. А почалося все з Андрія Марковича, сина вихреста з Уманщини, котрий не стільки власною доблестю і військовими звитягами міцно став на ноги, увійшовши до числа вищої козацької старшини, скільки завдяки тому, що вельми вдало видав свою сестру, красуню Настю, за доволі перспективного нареченого — вдівця Івана Ілліча Скоропадського, на той час стародубського полковника, а згодом — гетьмана Лівобережної України. Маючи такого високопоставленого свояка та досить енергійну, владну сестру (не даремно ж в Україні на той час навіть побутувало прислів'я: «У Івана — плахта (тобто предмет жіночої одежі), а в Насті — булава»), Андрій Маркович досить швидко пройшов щаблі козацької ієрархії, посівши в 1714 р. уряд Лубенського полковника, а в 1727 р. — генерального підскарбія. Зрозуміло, що за таким батьком впливові позиції посіли в Україні й молодші Марковичі — Яків, улюблений учень Феофана Прокоповича, знаменитого професора Києво-Могилянської академії, та широковідомий автор цікавих записок про Україну-Гетьманщину, наказний полковник, а також його брати, бунчукові товариші Іван і Марко. Проте саме останній, маючи «довгого язика», потрапив у досить неприємну, навіть трагічну історію, розгляд перипетій якої не лише проілюструє мінливості людської долі, а й дасть змогу відповісти на питання: скільки все ж коштувало необережне слово у XVIII ст.

А розпочалася ця історія в 1743 р. з того, що Марко Андрійович, будучи людиною вже доволі зрілою і маючи на своєму рахунку

незаперечні заслуги не лише у Війську Запорозькому, а й перед самим царським престолом, поклав своє око на слободу Андріївку, що на Лубенщині. Взяття під своє крило раніше незалежних від приватних державців слобід стало на той час доволі поширеним серед українського панства явищем. Жадоба швидкого збагачення не дозволяла Марку Андрійовичу, склавши руки, сидіти на місці, доручивши вирішення цієї вельми прибуткової справи кому-небудь із своїх повірених. А тому він особисто поїхав до Петербурга, клопочучись у Сенаті за передачу у його власність цього сільця.

Тим більшим виявилось його розчарування, коли він, перебуваючи у північній столиці, довідався про те, що Андріївку вже встигли приписати до володінь пронирилішого земляка — Олексія Григоровича Розумовського. Аби уявити собі увесь той шквал почуттів, який охопив у цей момент нашого героя, потрібно передовсім згадати про те, що лишень щойно його суперник був звичайнісіньким півчим з містечка Козелець. А його блискавичний злет спричинився тим, що він припав до серця імператриці Єлизаветі Петрівні, яка й наблизила колишнього козацького сина Олексу Розума до себе, осипаючи його подарунками і почестями. Незважаючи на досить лагідну вдачу царського фаворита та його неодноразове покровительство землякам, таке несподіване і вельми стрімке звеличення Розумовського страшенно бентежило українську аристократію, викликаючи чорну заздрість і провокуючи злослів'я на його адресу. Що вже тоді говорити про бідолашного Марка Андрійовича, котрий непередбачуваними втратами власного гаманця відчув на собі невідність соціального злету Олексі Розумовського? Саме тому безуспішний пошукач нових маєтностей, повертаючись ні з чим в Україну, не шкодував лайливих слів на адресу «свинопаса», не криючись виливав свої негативні емоції перед перекладачем Іноземної колегії, в майбутньому відомим українським громадським діячем, депутатом роменського шляхетства до «Уложеної комісії», Григорієм Андрійовичем Полетикою та священником роменського Успенського собору Петром Яновським.

Свого кривдника, Олексу Розумовського, Маркович ляв «страшно і непристойно», наголошував на тому, що він лишень щойно вибився в люди і то не надовго — скоро знову впаде в невідомість. Демонструючи добре знання історії свого роду, Марко Андрійович звертав увагу своїх слухачів на те, що «фамілія Марковичів завжди славна була, а хто супроти нас ставав, той завжди гинув», натякаючи тим самим на трагічні долі царських генералів М.Б. Вейсбаха і Х.А. Мініха, котрі в різний час і з різних причин гостро конфліктували з батьком нашого героя, Андрієм Марковичем, але за дивним збігом обставин обидва впадали в немилість при дворі і закінчували своє життя або в ув'язненні, або на засланні.

Шокований почутим від Марковича, його уважний слухач, Петро Яновський, тільки-но прибув у Ромни — зразу ж поспішив переповісти все почуте місцевому протоієрею Євстафію Стефановичу. А той, не довго думаючи і не вагаючись, доніс на балакучого козацького старшину матері Олексія Розумовського, детально переповівши всі почуті з вуст Яновського непристойності на адресу її сановного сина.

Щоправда, свій донос Стефанович не передав особисто в руки владній «Розумисі» (як називали в Україні матір фаворита імператриці), а відіслав у село Адамівку, де управителем маєтностей Розумовських служив якийсь Семен Пустота — як виявилося згодом, добрий знайомий Марка Андрійовича. Зметикувавши, що на цій справі можна непогано заробити, Пустота негайно повідомив Марковича про донос протоієрея, а згодом за непоганий подарунок Марка Андрійовича знищив його.

Проте роменський протоієрей виявився навдивовиж наполегливим, і невдовзі відіслав Розумисі чергове послання, спорядивши з цією метою свого повіреного Дем'яна Бистрицького. Цього разу в перехопленні та знищенні вкрай небезпечного для Марковича листа брав участь, крім Семена Пустоти, і рідний брат героя нашої розповіді Іван Андрійович. Як би там не було, й цього разу донос вдалося перехопити і, хто знає, можливо на цьому справа й закінчилася б, якби жадоба помсти не змусила Марка Андрійовича розпочати переслідування свого недоброзичливця.

Вельми впливовий на Роменщині син генерального старшини, бунчуковий товариш Марко Андрійович Маркович відняв у місцевого протоієрея будинок, а його дружина в напльві «праведного гніву» навіть погрожувала Стефановичу привселюдною езекуцією батогам на міському майдані. Щоправда, Марко Андрійович все ж вдався до цивілізованішої форми розправи над своїм супротивником, подавши до Київської консисторії позив на духовну особу, котра нібито зумисне зганьбила його гідність брехливими доносами. Київська консисторія не забарилася із заведенням проти роменського протоієрея судової справи. А саме це й підштовхнуло Стефановича до того, аби, минаючи Адамівку і, відповідно, Розумиху, повідомити про непристойні слова Марковича на адресу Олексія Григоровича Розумовського прямисінько в Петербург, у тамтешню Таємну канцелярію. Сталося це вже 25 липня 1747 р., тобто через чотири роки після тієї, як виявиться згодом, фатальної для Марка Андрійовича лайки. Зрозуміло, що за чотири роки встигло багато води витекти. Проте найголовніше, що за цей час Олекса Розумовський не лише не втратив свого впливу на імператрицю, а навпаки, посилив його та, відповідно, істотно зміцнив своє становище при петербурзькому дворі: Єлизавета Петрівна пожалувала свого фаворита титулом гра-

фа Російської імперії, його молодший брат, граф Кирило Розумовський, через свій шлюб з Катериною Нарішкіною породичався з імператорською династією Романових та отримав призначення на посаду українського гетьмана (офіційна процедура «виборів» відбудеться в 1750 р.). Цілком очевидно, що проігнорувати повідомлення щодо непристойностей на адресу представника такої впливової в імперії родини слідчі Таємної канцелярії аж ніяк не могли.

З вересня 1747 р. на допит в канцелярію як свідка було викликано на той час уже перекладача Петербурзької Академії наук Григорія Андрійовича Полетику, котрий під присягою підтвердив достовірність викладених у доносі Євстафія Стефановича фактів. Після цього Марка Андрійовича Марковича та його спільника Семена Пустоту під вартою доставили в Петербург і розпочалося слідство. Незважаючи на древність і заслуженість роду, якими так пишався Марко Андрійович, слідчі Таємної канцелярії, особливо не церемонячись, двічі провели допит свого підопічного з активним залученням до цієї справи тогочасного «детектора брехні» — батогів. Зрозуміло, що після цього Маркович щирсердо зізнався в тому, що він дійсно чотири роки тому непристойно ляяв Олексія Розумовського. Щоправда, при цьому Марко Андрійович стверджував, що говорив усі ці непристойності, будучи в стані сильного алкогольного сп'яніння.

Зізнався в покровительстві злочину й управитель Адамівки Семен Пустота. Він також знайшов для себе «пом'якшувальну» обставину, стверджуючи на допиті, що за свої «труди» плати від козацького старшини не брав. Хіба що отримав від Марковича на весілля коня...

Невідомо чому, але справа розслідувалася вкрай мляво. І лише в 1754 р. начальник Таємної канцелярії граф А. Шувалов у рапорті, відправленому в Сенат, виклавши коротко суть справи, визнав Марка Андрійовича винним і запропонував покарати його тривалим ув'язненням у підпорядкованій йому канцелярії (щоправда, не уточнюючи при цьому, наскільки тривалим воно має бути), після чого — побити батогами та вислати довіку в монастир. Ось такою — вельми серйозною — мала бути плата Марковича за його «довгий язик» і лайку на адресу нехай і вискочки, але досить впливової вискочки!

Щоправда, резолюцію Сенату на рапорт начальника Таємної канцелярії так і не було отримано, оскільки 13 липня 1754 р. обер-секретар канцелярії Михайло Хрущов доповів графу А. Шувалову, що в ніч на 27 травня поточного року арештант Марко Андрійович Маркович помер, і його тіло поховали на цвинтарі церкви Преображення Господнього, що знаходиться в Преображенських солдатських слободах.

Не менш повчальною в плані визначення вартості надмірного красномовства була і справа двоюрідного брата Марка Андрійовича — Василя Федоровича Марковича. Василь Федорович, представник прилуцької гілки Марковичів, у середині XVIII ст. у чині капітан-лейтенанта служив у Петербурзі в лейб-гвардії Преображенського полку. Сучасники, зокрема ще один широковідомий автор щоденникових записок генеральний старшина Микола Ханенко, відзначали близькість капітан-лейтенанта до графа Олексія Григоровича Розумовського. Однак, як виявилось згодом, Маркович не те що недолюблював свого сановного земляка, а просто ненавидів його всіма фібрами своєї душі. Що послужило поштовхом до такої реакції — важко сказати. Дослідники лише вказували на факт ігнорування імператрицею Єлизаветою Петрівною поданого Василем Федоровичем особисто їй в руки клопотання щодо якихось майнових інтересів. Стався цей прикрий для Марковича інцидент у Глухові, під час поїздки «матушки-імператриці» в Україну в 1744 р. А чотири роки потому, в 1748 р., денщик і довірена особа Василя Федоровича, солдат Преображенського полку Мойсей Березинський подав на свого офіцера донос, яким інформував компетентні органи про те, що протягом 1747—1748 рр. його командир неодноразово лаяв братів Розумовських. Зокрема, за словами Березинського, Маркович величезно полюбляв в його присутності риторичне питання «Звідки вони взялися?» і тут же пророко передбачував, що дуже скоро всі вони пропадуть, навіть рідня й та від них віддурається. Крім того, помітивши якось побудову в новому палаці старшого з Розумовських окремого виходу з покоїв графа, Василь Федорович не втримався від того, аби прокоментувати побачене таким чином: не інакше, як фаворит імператриці готує собі на всяк випадок шлях для таємної втечі, адже у фаворита, зазвичай, вік недовгий.

Особливе задоволення капітан-лейтенанту лейб-гвардії приносило смакування сценами уявного побиття батогами молодшого з Розумовських, Кирила Григоровича. Не боячись повторів, він не раз щиро запевняв свого денщика, що нічого в світі так сильно не прагне, як власною рукою відшмагати нагаєм молодого нахабу.

Донос Мойсея Березинського потрапив до рук графа Олексія Розумовського, а той не знайшов лішого способу покарати свого недруга, як передати його самій імператриці. Враховуючи важливість справи, її направили на розгляд до Таємної канцелярії, а її начальник, уже згадуваний граф А. Шувалов, негайно розпорядився взяти під варту велеслівного офіцера лейб-гвардії.

Коли ж до квартири Марковича прийшли слідчі Таємної канцелярії, він, не відаючи про роль Березинського у всій цій справі, встиг передати своєму «вірному» денщиківі розпорядження щодо знищення деяких листів, захованих у нього в потаємному місці. Зрозумі-

міло, що як самі листи, так і факт віддачі арештантом розпорядження про їх ліквідацію, в ході слідства стали додатковим доказом вини підслідчого.

На допиті в Таємній канцелярії Василь Федорович не придумав нічого ліпшого, як будувати свій захист на основі твердження про те, що в нього від постійного і надмірного вживання алкоголю розвинулась хвороба, і він є несповна розуму. Оскільки слідчих не задовольнило таке роз'яснення, Марковичу довелось детально розповісти про причини і мотиви своєї ненависті до Розумовських. Щодо його негативного ставлення до Олексія Григоровича слідчі так і не почули від арештанта ніякого конкретного пояснення. А от своє невдоволення Кирилом Григоровичем Василь Федорович пояснив тим, що він, на відміну від старшого брата, котрий лагідно ставиться до оточуючих його людей, часто-густо буває вельми «несклонним».

Чергові виклики Марковича на допит не привнесли до справи нічого нового. Крім хіба що прохання Василя Федоровича дозволити йому повернутися в Україну і прийняти постриг в одному з Київських монастирів — Софійському чи Печерському. Своє несподіване бажання він аргументував тим, що в будь-якому разі через хворобу він не може виконувати свій шлюбний обов'язок, а до того ж і його дружина також бажає усамітнитись за монастирським муром.

Як і у випадку з Марком Андрійовичем, справа Василя Федоровича затягнулася на досить тривалий час. Влітку 1748 р. з Таємної канцелярії надійшов рапорт про те, що арештант Маркович сильно хворіє і часто непритомніє. Реагуючи на це, 11 жовтня 1748 р. Сенат ухвалив судову постанову такого змісту: Марковича ще раз «кріпко» допитати, після чого вислати за його непристойні слова на вічне поселення до Сибіру, в Тобольськ. «Кріпкий» допит нічого нового не вніс до суті справи, однак Василя Федоровича було відправлено не в Тобольськ, а на Соловки. Місцем його ув'язнення було визначено Соловецький монастир, причому було передбачено можливість, за наявності в нього відповідного бажання, прийняття там постригу.

На Соловках Маркович провів наступних десять років свого життя, так і не прийнявши постригу, натомість безперестанно засилаючи в Таємну канцелярію доноси на соловецьких ченців, розповідаючи про їх аморальну поведінку. Тривало це доти, аж поки 9 лютого 1759 р. смерть навіки не заспокоїла його. Як бачимо, й тут ціна надмірної балакучості виявилася аж надто високою. А ось злий геній Василя Федоровича Марковича, його денщик Мойсей Березинський, за свій донос отримав щедрю винагороду — ще 11 жовтня 1748 р. указом Правлячого сенату його було пожалувано з рядових у сержанти. Все має свою ціну...

СМЕРТОНОСНИЙ ВІЗИТ «СТАРОЇ ПАНІ» ДО КИЄВА В 1770 РОЦІ

Епідемії чуми, руйнівні смерчі яких раз-по-раз прокочувалися Європою в середні віки і які сприймалися там, як безжальна кара небесна за людські гріхи і проступки, нерідко зачіпали своєю кістлявою рукою й українські землі. Причому відгомін тих смертоносних візитів давав про себе знати і в пізніші часи, у XVII і навіть XVIII століттях. Аби хоч деякою мірою відчути трагізм ситуації, спричиненої такими непроханими візитами, і дізнатися про те, як в Україні боролися з цим лихом, досить буде ознайомитися з матеріалами, що розповідають про епідемію чуми, яка охопила Київ на початку 1770-х років.

Для киян провісником майбутньої біди стали повідомлення, що їх отримав у травні 1770 р. київський генерал-губернатор Войєнков від графа Петра Олександровича Рум'янцева. Генерал-фельдмаршал Рум'янцев, котрий на той час командував російською армією у війні з Османською імперією, інформував київського генерал-губернатора про те, що на землях Молдавського та Валаського князівств виявлено «небезпечну хворобу», а тому рекомендував вжити необхідних заходів безпеки в прикордонних місцях, передовсім встановити карантинні загорожі.

Повідомлення, що надійшло до Києва з російсько-турецького фронту, змусило Войєнкова неабияк похвилюватися, оскільки перед тим, ще в лютому 1770 р., у місті зчинився переполох якраз саме через погослови про появу якоїсь небезпечної хвороби в навколишніх селах. Зокрема, в приміських селах Пирогово і Хотов різко збільшилася смертність серед місцевого населення. А відправлений для з'ясування ситуації на місці «прикордонний лікар» Іван Полетика рапортував до Києва, що, дійсно, мешканці вказаних сіл від солдатів

військових команд, які, повертаючись з фронту, зупинялись у сільських господарів на квартирах, інфікувалися «неким родом наносной горячки». Щоправда, тоді Полетика звернув увагу на той факт, що хвороба має не характерний для чуми клінічний перебіг. З цього він зробив висновок про відсутність серйозної небезпеки й обмежився лише рекомендаціями власникам Пирогова і Хотова (а ними була братія Києво-Печерської лаври) вжити деяких запобіжних заходів, передовсім санітарно-гігієнічного плану, на які селяни через свою бідність не можуть спомогтися самотужки.

Вочевидь, відомий тогочасний лікар не помилився у своїх висновках. Адже справжня чума до Києва дійшла аж на початку осені, й навряд чи то було можливим, коли б епідемія рухалася в місто з таких близьких до нього Пирогова та Хотова. Та й спеціальні агенти київського генерал-губернатора також інформували канцелярію останнього про те, що винуватцями занесення хвороби стали деякі мешканці ремісничого Подолу, котрі, будучи відрядженими до «польського містечка» Ладижина для відвезення артилерійських припасів для російської армії, на зворотному шляху заїжджали в «сторонні міста», спілкуючись з носіями цієї зарази. І, навіть більше того, подоляни, як значилося в рапорті інформаторів генерал-губернатора, «через глибоку дурість свою і користоловство, таємним провозом купленої в небезпечних місцях рухляді, піддали себе тому нещасному жеребу і стали першою цьому злу причиною».

Вперше чума дала про себе знати на початку вересня 1770 р. Вже 2 вересня київський вїйт, тогочасний голова міського самоврядування, прислав до канцелярії генерал-губернатора рапорт з повідомленням, що в одному з міщанських дворів Подолу раптово померло три людини. Проведений медиками огляд тіл підтвердив найгірші прогнози — до міста проникнула бацила чуми!

За розпорядженням Войєнкова решту мешканців того злополучного двору було взято під варту і вивезено за місто в якусь безлюдну лісову місцину, все домашнє начиння, яким користувалися померлі, було спалено. Згідно з чинними на той час нормами протиепідемічної безпеки спаленню підлягав і сам будинок та всі належні до нього господарські споруди. Однак генерал-губернатор не став цього робити, пояснивши у відісланому до Петербурга рапорті свої дії тим, що двір «знаходиться в середині міста і стиснутий з усіх боків іншими будівлями», і тому вогонь може перекинутися на весь Поділ. А вже наступного дня до канцелярії Войєнкова надійшли повідомлення про раптову смерть ще одного жителя Подолу. Відомий уже нам прикордонний лікар Полетика та його колега з київського шпиталю, лікар Митрофанов, оглянувши тіло, підтвердили те, чого во-

ліли б радше не чути ані генерал-губернатор, ані кияни — у Києві розпочалася епідемія.

Враховуючи ту обставину, що у XVIII ст. Київ являв собою, по суті, три окремих міста — Поділ, Верхнє місто та Печерськ з його фортецею та Лаврою, міська влада вирішила насамперед блокувати нижню, ремісничу, частину, адже на той час пошесть поширювала-ся саме там. А тому карантин було запроваджено не лише навколо Києва, а й усередині міста, навколо названих окремих його частин. По всьому периметру Подолу було облаштовано караульні пости, між якими вдень і вночі снували кінні роз'їзди. Крім того, по всьому місту влада призначила так званих десятників, котрі повинні були щоденно оглядати закріплені за ними двори і в разі виявлення там хворих або померлих негайно повідомляти компетентним органам. У тому випадку, коли за вказаними адресами лікарі виявлять ознаки чуми, хворі підлягали негайній госпіталізації у спеціально відкритому для цього лазареті. Здорових же мешканців небезпечних дворів мали вивозити (у разі необхідності навіть примусово) до карантинних установ.

На початку жовтня до Києва прибув найавторитетніший у Російській імперії фахівець у галузі інфектології доктор медицини, колезький радник А. Лерх. З його появою в місті значно активізувала-ся роз'яснювальна робота серед місцевого населення, почали запроваджуватися жорсткіші санітарні норми. Усі військові частини, що рухалися з фронту в центральні райони Російської імперії та у зворотному напрямі, мали обминати Київ. Навіть головний тогочасний поштовий тракт і той було перенесено на двадцять п'ять верст південніше міста.

Проте, незважаючи на вжиті заходи, епідемію так і не вдало-ся зупинити. Причому запроваджені караули та роз'їзди не перекрили їй шлях і в інші частини міста. Спочатку хвороба проникла на територію Верхнього міста, а трохи згодом — і на Печерськ. Причину такого становища Войєнков вбачав у *«глибокій простоті та впертості тутешнього люду»*. Очевидним доказом цього він називав те, що *«в переважній своїй більшості помирають всі з черні, що відбувається через недотримання як у будинках, так і особистої, надзвичайно потрібної за цих умов, чистоти...»*

Однак навряд чи лише ця обставина провокувала поширення хвороби. В місті катастрофічно не вистачало як медикаментів, так і медичних працівників (з Петербурга фахівці прибули лише в лютому 1771 р., тобто тоді, коли епідемія вже припинилася). Проте навіть і ті лікарі, які під час епідемії перебували у Києві, не могли ефективно працювати через різного роду сутички з місцевою владою.

Зокрема, колезький радник Лерх неодноразово скаржився на «безтолкові розпорядження начальників», котрі заважають медикам виконувати свою роботу і тим самим надзвичайно шкодять загальній справі.

Повну відсутність розуміння «загальної користі» продемонстрував і тогочасний склад Київської духовної консисторії, відмовившись передати на час епідемії приміщення Кирилівського монастиря, де медики планували впорядкувати карантинну зону для тих людей, котрі перебували в контакті з інфікованими. Обґрунтовуючи своє клопотання до духовних властей, лікарі вказували на той факт, що осінній холод не дає змоги утримувати людей просто неба на дніпровських островах, де вони перебували в теплішу погоду, а за містом надзвичайно важко знайти хоч би якийсь придатне для таких цілей приміщення. І хоч до членів Київської консисторії особисто звертався не хто-небудь, а сам київський генерал-губернатор, переконуючи їх у тому, що лише тим відселенням потенційних носіїв інфекції і своєчасно наданою їм допомогою можна сподіватися «припинення за допомогою Бога тієї страшної погибелі», духовна влада не погодилася передати для таких цілей приміщення Кирилівського монастиря і звернулася з апеляцією до Петербурга, а саме до Святійшого Синоду. До речі, члени останнього справу вирішили позитивно, зобов'язавши zarazом новопризначеного київського митрополита «як консисторію, так і архімандрита Кирилівського монастиря за зволікання з виконанням розпорядження генерал-губернатора та зтягування через непотрібне з Святійшим Синодом листування часу... без покарання не залишити». Проте час було згаяно безповоротно.

Тим часом «чорна смерть» стала повноправною господинею Києва, зачепивши своєю косою і респектабельне Верхнє місто, і заселений переважно дисциплінованими російськими солдатами та лаврськими ченцями Печерськ. Невпинному просуванню епідемії сприяло рання, але тепла і вогка зима 1770/71 років.

Поширення епідемії у Верхньому місті та на Печерську змусило міську владу навіть піти на призупинення діяльності канцелярії генерал-губернатора. Перед закриттям установи було домовлено, що в разі нагальної потреби засідання будуть проводитися «за повітками в особливому безпечному місці». У розпал епідемії, 11 листопада 1770 р., залишив Печерськ і перебрався за місто і сам генерал-губернатор.

Лише з настанням морозів у другій половині січня 1771 р. чума стала поволі відступати. А наприкінці березня, на велику радість киян, було нарешті відкрито вільний в'їзд і виїзд з міста. Щоправда, тоді ж з'ясувалося, що багато хто з київських міщан, намагаю-

чись уникнути примусового виселення з міста та спалення домашнього начиння й одягу, під час епідемії не лише приховали факти захворювання рідних і близьких, а й «через глибоку свою безрозсудність», утаївши їх смерть, похоронили у своїх городах чи навіть будинках. Зрозуміло, що така практика таїла в собі величезну небезпеку повернення епідемії. А тому за розпорядженням генерал-губернатора було створено спеціальні військові команди на чолі з штаб-офіцерами, які мали обійти всі без винятку київські двори, оглянути будинки та городи. У разі виявлення свіжих поховань передбачалась їх надійна консервація землею та іншими підручними засобами.

Одночасно, з весни 1771 р., міська влада почала підраховувати людські втрати від пощесті. І тоді з'ясувалося, що лише в травні несподівано ... «ожило» понад п'ятсот людей! Ні, певна річ, тут не мало місця жодне масове зомбіювання. Справа виявилася значно простішою: підраховуючи втрати, київський магістрат провів перепис і зарахував до числа киян усіх тих, кого не виявили в місті. Однак, як з'ясувалося згодом, численні караули та кінні роз'їзди не змогли надійно перекрити шляхи виходу з Києва, і велика кількість киян зуміла прослизнути повз них у безпечніші місця. Хоча, хто знає, скільки людських життів вони поставили тим самим під загрозу...

Справедливості заради слід зазначити, що злочинну безпечність демонстрували не лише малоосвічені мешканці Подолу. Помічник коменданта Печерської фортеці майор Раєвський, спокусившись нагодою швидко розбагатіти на чужому горі, під час епідемії таємно звозив із «зачумлених» подільських дворів до фортеці меблі та майно померлих. Усе це смертоносне багатство старший офіцер російської армії, спакувавши до ящиків і скринь, заховав у якомусь вологому підвалі. Не варто говорити, що умови для пробудження небезпечних спор було створено майже ідеальні, й 23 червня 1771 р. смертоносний джин знову вирвався на волю!

Цього разу першими почали хворіти солдати місцевого гарнізону. Навчене гірким досвідом минулорічної біди, командування наказало негайно вивезти з Печерська всіх тих солдатів, їх дружин і дітей, котрі хоч би якимось чином контактували з померлими, а гарнізонні хижі разом з усім їх начинням — спалити. Проте, незважаючи на швидкі й рішучі заходи, епідемія знову охопила весь Київ. І хоч цього разу жертв її «діяльності» було значно менше, аніж рік тому, все ж випровадити незвану гостю з міста не вдавалося аж до настання зимових холодів. Першими від смертоносної зарази звільнилися мешканці Верхнього міста, де востаннє факт захворювання було зафіксовано 2 грудня 1771 р., 6 грудня припинилися випадки нових захворювань на Подолі, і лише 20 грудня — на Печерську.

Підрахувавши число жертв скорботних жнив 1770–1771 рр., міська влада встановила, що під час першого нападу чуми найбільше померлих, виявляється, було не на Подолі, а на Печерську — близько двох тисяч осіб, з яких понад шістсот належало до російських гарнізонних військ, а решта — до цивільного населення та лаврських ченців. На Подолі ж померло майже тисяча двісті осіб — подільських міщан, козаків і різночинців. У респектабельному Верхньому місті недорахували близько п'ятисот осіб. А ось під час повторного візиту «старої пані» на Печерську померло майже чотириста осіб, у Верхньому місті — сорок п'ять, а на Подолі — тридцять сім. Що й казати, для тогочасного, не такого вже й велелюдного, Києва цифри просто вражаючі.

НЕРОЗГАДАНІ ТАЄМНИЦІ «ДИКОГО ПОПА»

Загадкова все-таки це річ — мирська слава. Дехто все життя мало не з шкури вилазить, аби увійти в аннали історії. А інший, буває, цілком випадково потрапляє в епіцентр доленосних подій, і після цього, хочеш-не-хочеш, а його ім'я та вчинки не залишаться невідомими для нащадків.

Саме такий шлях доля підготувала і для козелецького священника Кирила Тарловського, сина священнослужителя з того ж таки Козельця. Замолоду Тарловський-молодший навчався в Києво-Могилянській академії, а по її закінченні духовне служіння розпочав при Козелецькому жіночому монастирі. Після смерті батька, на початку 1740-х років, отримав Микільську парафію, духовними справами якої той опікувався впродовж майже всього свого життя. І саме на цій, новій для нього, посаді священника Микільської церкви міста Козельця на нього чекав сюрприз, який, власне, й дав йому змогу не загубитися в мороці небуття, а зберегти пам'ять про себе для нащадків.

У 1744 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна, прямуючи на прощу до священних для всякого православного християнина Києво-Печерських святинь, відвідала сотенне містечко Козелець. Тут, на батьківщині царського фаворита, на той час уже графа, Олексія Григоровича Розумовського до приїзду Єлизавети Петрівни на мальовничому березі Остра було збудовано невеликий за розмірами, але вельми охайний дерев'яний палац. Саме в ньому, згідно з легендою, і відбулося таємне вінчання володарки величезної євразійської імперії, доньки першого російського імператора Петра I, та козацького сина з Козелеччини Олексі Розума. А скріпити перед Богом цей таємний союз випало не кому іншому, як уже знайомому нам міс-

цєвому священику — Кирилу Тарловському. Так принаймні розпо-відалось у легенді.

Подія, до якої волею долі став причетним отець Кирило, не лише стала знаменною в житті сановних нареченої та нареченого, а й дово-лі різко змінила подальший життєвий шлях козелецького священика. Імператриці дуже сподобався добре освічений парафіяльний свяще-ник з Козельця, і вона забрала його з собою до Петербурга. У Пів-нічній Пальмірі отець Кирило отримав призначення на посаду вчи-теля і духовного наставника не кого-небудь, а щойно прибулої до Росії дружини племінника імператриці, німецької принцеси Софії Ангальт-Цербської, тієї самої, котра невдовзі стрімко зійде на політичний Олімп Європи під ім'ям російської імператриці Кате-рини II.

Стрімкий злет козелецького священика давав йому змогу досить успішно опікуватися справами своєї численної рідні, допомагати сво-їм колишнім парафіянам. Проте, вочевидь, отець Кирило не вельми добре почувався в атмосфері палацових інтриг. А тому, щойно поме-рла його покровителька, імператриця Єлизавета, як він, не довго зволікаючи, розпрощався з великосвітським блиском північної сто-лиці і майнув до безкраїх придніпровських степів. Історія, на жаль, не зберегла достовірних пояснень причин цієї втечі. Залишається ли-ше здогадуватися, що вони таки були досить вагомими.

Блукання отця Тарловського малолюдними степами тривало до-сить довго. Врешті-решт його самотність було порушене запорозь-ким роз'їздом. Вочевидь, зовнішній вигляд випускника Києво-Мо-гилянської академії та вчителя майбутньої російської імператриці на той час не відзначався особливою вишуканістю та бездоганні-стю ліній, за що січовики й назвали свою знахідку у відісланому ко-шовому отаману рапорті «диким попом».

«Дикий піп» під вартою був допроваджений на Січ, і вже тут під час ближчого з ним знайомства з'ясувалися і його високоосвіченість, і житейська мудрість, і добра обізнаність з правилами світського ети-кету. Отець Кирило явно сподобався запорожцям, і вони запропону-вали йому залишитися в них, взявши під свою опіку січову церкву Святої Покрови, хоч дане раніше прізвисько «дикий піп» так назав-жди за ним і закріпилося.

Отець Тарловський недовго залишався на Запорозькій Січі. Якась не з'ясована істориками причина гнала його якнайдалі від лю-дей. А тому, подякувавши товариству за гостинність і виказану йому високу честь, «дикий піп» невдовзі знову помандрував у Дике Поле.

Як чергову витівку долі можна розцінювати зустріч Тарловсько-го зі знаменитим тогочасним розбійником Семеном Гаркушею. За-звичай такі зустрічі закінчувалися вельми плачевно для потенційних жертв «українського дракули», але фортуна й цього разу не зрадила

святого отця. Мало того, що він сам залишився неушкодженим після зустрічі з таким небезпечним персонажем української історії середини XVIII ст., так іще — якщо вірити народним переказам — отець Кирило зумів переконати Гаркушу щиро покаятися і закінчити свій земний шлях добropорядним християнином.

Тим часом самому Тарловському доля в черговий раз готувала приємний сюрприз. Після зруйнування царськими військами генерала Текеля Запорозької Січі в 1775 р., на колишні землі Вольностей Запорозьких як адміністратор прибув давнішній петербурзький знайомий і навіть приятель «дикого попа» генерал Чортков. Довідавшись про це, отець Кирило добився у нього аудієнції, був привітно зустрінутий високим царським урядовцем і отримав від нього досить-таки значні земельні наділи.

Забезпечивши собі в такий несподіваний спосіб матеріальне благополуччя, Тарловський, врешті-решт, викликав з Козельця рідню, і вже до кінця свого бурхливого і повного несподіванок життя мирно освоював нові землі, так і забравши з собою в могилу таємницю одруження імператриці Єлизавети Петрівни та графа Олексія Розумовського і своєї поспішної втечі з Петербурга та багатолітнього відлюдкуватого блукання в Придніпровських степах.

ЦИРУЛЬНИКИ – ...КАНОНИРИ

Здавалось би, що може бути спільного між тендітними творцями краси перукарями та безжальними слугами Марса пушкарями? А втім, коли вчитатись у статут київського цирульничого цеху, ухвалений на загальних цехових зборах у червні 1767 р., то стане зрозумілим, що перш ніж претендувати на членство в перукарській організації, кандидат був зобов'язаний належним чином вивчити... артилерійську справу. «Це ж чому?» — здивовано запитаєте ви. А тому, що вже перший пункт цехового статуту гласив:

«Щоб усякий з братії майстрів цирульників на сходці загальній, а найголовніше під час проведення церемоній, організованих магістратом київським, при гарматній пальбі був, і ту гарматну пальбу виконував належним чином; а якщо хто-небудь буде відмовлятися від того, то його з відома київського магістрату карати ув'язненням і стягненням штрафу — п'яти фунтів воску».

Ось такими серйозними могли бути наслідки ухиляння київських цирульників від їх «священного» обов'язку!

А міг будь-хто з перукарів-пацифістів чи то із-за своїх твердих ідейних переконань, чи психологічної відрази, врешті-решт, відмовитися від цих варварських «розваг»? Втім-то й річ, що не міг! Адже жорстка регламентація життя середньовічного міста базувалася передовсім саме на цеховій організації людських спільнот. Ремісничі цехи виступали своєрідними цеглинками, з яких вибудовувався нездоланий мур міського самоврядування. Цехи як соціальні асоціації, організовані за професійним принципом, мали значні права, але водночас і відповідні, чітко виписані, зобов'язання перед загально-міською громадою. Таким же чином означувалося й місце кожного окремого члена всередині цехової організації. Цех не лише обмежу-

вав його свободу, а й надавав можливість працювати за обраним фахом. Так, дев'ятий пункт цирульничого статуту постановляв: «*Ніхто з посторонніх майстрів цирульників, не поступивши до зібрання того майстерства, працювати не повинен...*», а коли б хто-небудь знехтував цією заборонаю, то від нього мали право насильно забрати весь його інструмент на користь цирульничого цеху.

Знаючи про доволі жорстку регламентацію життя в середньовічному цеху та пересвідчившись у невідворотності вступу до нього усякого, хто бажав би заробляти собі на життя, дбаючи про вроду інших, варто уважніше придивитися до статуту київського цирульничого цеху 1767 р. Адже саме цей рік нині можна святкувати київським перукарям як офіційний рік свого народження. Звичайно ж, і до 1767 р. у Києві голили бороди й робили, ймовірно вельми модні, зачіски. Проте до цього часу перукарі входили до складу цеху... кравців. Саме так — кравців! А останні, як видно із скарги перукарів, поданої до київського магістрату 10 червня 1766 р., виявляли до них «*крайню зневагу*», визнаючи їх «*не справжніми цеховими, як це в інших цехах усякого ремесла люди без винятку рівними всі визнаються, але напівцеховими*», не надаючи їм права голосу під час вирішення загальноцехових справ, не відстоюючи їх інтереси та не надаючи в разі потреби матеріальної допомоги. Не допускали цирульників і до виборів керівних органів цеху — цехмістерів, ключників та інших.

Невідомо, як довго довелося цирульникам усе те терпіти, але очевидно, що до сміливого кроку з відстоювання власних інтересів їх підштовхнуло істотне збільшення цирульничої братії — попит породжував пропозицію. Отож, виклавши перед батьками міста скарги на всі свої бідування та зневаги, цирульники попросили дозволу на вихід з кравецького цеху та заснування власної цехової організації.

Майже рік магістрат обмірковував це не таке вже й просте питання, адже вихід голярів з кравецького цеху завдавав значних матеріальних збитків останньому, а тому не міг бути сприйнятий ним з ентузіазмом. І лише на засіданні київського магістрату 16 квітня 1767 р. тодішній війт надвірний радник Григорій Пивоваров, райці Іван Нечай, Йосип Козельський, Гарасим Кувенчинський та Гаврило Рогузький, бурмистри Василь Балабуха, Данило Величковський, Опанас Олександрович, Кузьма Куліш, Йосип Васильович та Йосип Іванович Гудими постановили виключити цирульників з цеху кравецького та дозволити їм заснувати окреме професійне зібрання «*за прикладом інших тутешніх цехів*». Отоді-то магістрат і доручив цирульникам доглядати та обслуговувати міську артилерію, зобов'язавши їх «*особливою підпискою*», що вони будуть гармати утримувати в доброму порядку та з них під час церемоній салют «*належним чином здійснювати*».

Статут київських цирульників також урочисто декларував, що кожен член цехової організації *«брата свого не тільки зневажати, а себе звеличувати не буде, але ще й шануватиме, а старшому за себе — честь віддаватиме»*.

Читаючи статут далі, натрапляємо й на таке. У тому разі, коли хто-небудь з братії-цирульників підрядиться накласти на рану пластир, то інший йому вже в тому не заважатиме і *«свого пляйстера без начальникового відома і дозволу прикладати не повинен, а буде хто в тому виявить непослух, з того стягатиметься на користь зібрання п'ять фунтів воску»*. Причому право накладення того пластиря зберігалось за першим підрядчиком.

Отож, як бачимо, київські цирульники повинні були не лише вміти голити бороди та вправно стріляти з міських гармат, а й професійно лікувати рани. І тут вельми доречним буде окреслити все коло функціональних обов'язків майстрів, коли вже виявилось, що вони мало чим нагадують сучасних перукарів. Про те, в чому *«майстерність цирульника має полягати»*, детально говорив десятий пункт статутних правил. Саме він і регламентував, що претендент на високе звання київського цирульника повинен був уміти: *«голити, кров жильну і зашкірну пускати, гоїти рани рубані, пробиті й стріляні, а особливо у вириванні зуба і в лікуванні французької і шолудивої хвороб, в постановці крастерів і в шліфуванні бритів бути вправним»*. Таким чином, цирульник, крім власне перукарської вправності, мав одночасно володіти вмінням і гармаша, і фельдшера, і стоматолога, і венеролога, і дерматолога!

Щоправда, київський магістрат, піклуючись про універсалізм послуг цирульничого цеху, водночас своєю постановою застерігав від лікування цирульниками внутрішніх та інших *«неналежних хвороб»*. А щодо самого лікування застерігав: *«Показані ними хвороби і рани мають лікуватися з усілякою пересторогою і якомога ліпшим наглядом, без найменшої якої-небудь чи кому-небудь під час лікування тих хвороб і ран шкоди чи будь-якого злодійства»*. Нехтування цією пересторогою загрожувало виключенням із цеху та суворим покаранням. А нагляд за непорушним дотриманням статуту та магістратської постанови покладався на начальника цирульничого цеху Григорія Хотяновського, а також, врешті-решт, усю цехову братію.

Статут цеху регламентував також порядок найму хати чи лазні для облаштування майстром свого робочого місця. Зокрема, будь-кому з братії заборонялось претендувати на приміщення, які вже були орендовані іншими цеховиками, аби тим самим орендну ціну не піднімати. За порушення заборони з винного стягувалися штраф у розмірі десяти фунтів воску, а право користування хатою чи лазнею переходило до першого орендаря. В тому ж випадку, коли хто-не-

будь з майстрів не мав власної «цилюрні», він міг працювати в приміщенні іншого цеховика — «як і раніше було, працювати на власних своїх харчах і на власних інструментах і милі». Проте в цьому разі він не міг без відома господаря «салону» ані «свого майстерства виконувати, ані кров пускати ні під якою умовою». Аналогічні за змістом застереження містилися і в положеннях щодо прийняття на навчання так званих молодиків, тобто учнів. Зокрема, статут регламентував, що будь-який майстер «від іншого майстра молодика до себе підговорювати не повинен». Учень, навчаючись премудростям цирульничої справи, служив у члена цеху «з третьої заробленої копійки, а на харчах і всіх інструментах майстра». До себе в учні цеховики мали право приймати лише київських міщан. Коли ж на науку приходив «сторонній парубок», то його «без відома магістрату київського в зібрання цилюрнице не приймати, а представити про нього відомість в магістрат і звідти чекати на те резолюції».

30 червня 1769 р. магістрат схвалив представлений цирульничим цехом статут, доручивши начальнику київських цирульників Григорію Хотьяновському та «при ньому будучим начальникам» наглядати за суворим дотриманням усіх його норм, у тому числі й... стосовно артилерійської вправності цирульників. Істинно: краса і сила — невіддільні!

ПЕРШІ ОДЕСИТИ – ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ НА ЧОПІ З ОЛЕКСАНДРОМ СУВОРОВИМ?

Після розгрому Запорозької Січі у 1775 р. російськими військами одна частина волелюбних козаків подалася на землі, підвладні турецькому султану, і в дельті Дунаю заснувала Задунайську Січ. Інші запорожці були змушені скоритися силі завойовників і залишитися підданими Російської імперії. Вони й утворили так зване Військо вірних козаків, що у 1790 р. було перейменоване у Чорноморське козацьке військо і після участі в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. переселене на Кубань. Активну участь у реформуванні козацької організації колишньої Січі за наказом російської імператриці Катерини II брав один з найталановитіших полководців свого часу, тоді ще генерал-аншеф Олександр Васильович Суворов. Саме він 27 лютого 1788 р. в урочистій обстановці власноручно вручив старшині Війська вірних козаків Сидору Білому, Антону Головатому та Захару Чепізі прапори та інші клейноди, які були конфісковані під час зруйнування Запорозької Січі.

Проте, незважаючи на знищення української вольниці, російський уряд не збирався відмовлятися від військових послуг козацтва, яке завсякчас славилось не лише перемогами на суші, а й успішними операціями на морі. А тому ще на початку російсько-турецької війни Суворов вирішує залучити до бойових дій проти турків козацькі човни — «чайки». Участь у військовому протиборстві Чорноморської веслувальної флотилії (так називали козацький флот в офіційних документах) стала одним з вирішальних чинників, за допомогою якого Росія відвоювала в Туреччині Північне Причорномор'я. У різні періоди флотилія налічувала від 120 до 200 «чайок». Спочатку її очолював кошовий отаман Вірного козацтва Сидір Білий, а після його смерті у 1788 р. — полковник Антон Головатий. Саме йому судилося стати тим українським адміралом, який допоміг генералу російсь-

кої армії Суворову завоювати Очаків, Ізмаїл, Акерман, Мачин та Бендери.

У серпні 1787 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Воюючі імперії боролися за право володіти землями українського Північного Причорномор'я. О. Суворову було доручено командувати 20 батальйонами, 38 ескадронами і флотилією та контролювати один з найважливіших у стратегічному плані Херсоно-Кінбурнський район. Саме через нього турки потрапляли до Очакова, гирла Дніпра, Південного Бугу і західного узбережжя Криму. Під командуванням російського полководця в битві за Кінбурнську фортецю воювало і близько 600 українських козаків. На своїх «чайках» вони обороняли фортечні мури з боку лиману і вперше показали себе в травні 1788 р. Тоді на допомогу Кінбурнському гарнізону О. Суворов викликав 18 човнів з «добрими молодцями». Вони мужньо відбивали атаки турецьких суден з моря.

Головнокомандувач російської армії Григорій Потьомкін відзначав, що саме козацька флотилія змусила відступити турецькі галери на чолі з Гасан-пашею від Кінбурна. У сухопутних боях відзначилися українські козаки Турченко і Рекунков, які захопили у противника гармату, знешкодивши при цьому п'ятьох турків. 16 червня 1788 р. у кровопролитній битві з турками українці втратили свого кошового отамана Сидора Білого, полкового осавула і 14 козаків. Слід зазначити, що під час Кінбурнської операції був вбитий і особистий ординарець Суворова — козак Тищенко. На честь вдалої оборони Кінбурна у жовтні того ж року посеред фортеці було збудовано православну церкву во славу козацької берегині — Покрови Пресвятої Богородиці, а також встановлено пам'ятник у формі увінчаної хрестом піраміди із зображенням ікони Покрови.

Так само хоробро билися колишні запорозькі козаки й під час інших військових операцій, зокрема, у боях за Очаків, з облогою якого пов'язаний досить цікавий факт, що характеризував відносини між Суворовим та «запорозьким гетьманом Грицьком Нечесою» (такі почесні посади та ім'я присвоїли козаки Потьомкіну).

27 липня 1788 р. о другій годині дня турки здійснили сміливу і ризиковану вилазку з оточеного міста. Дві тисячі турецьких піхотинців, попередньо знешкодивши козацький охоронний пікет, уздовж берега очаківського лиману, що густо поріс очеретом, почали тихо пробиратися в тил лівого флангу російських військ. У цей час Суворов, який сидів за обіднім столом біля свого намету і був добряче «разженний крепкими напитками» (так свідчив один із штабних офіцерів), побачив хитрих турків. Одразу ж, незважаючи на хміль, О. Суворов вишикував у чотири каре два батальйони гренадерів і повів їх у лобову атаку. Викриті турецькі піхотинці почали втікати до фортеці, а п'яний генерал, вирішивши з ходу оволодіти Очаковом, на

чолі своїх нечисленних підрозділів кинувся за ними. Передбачаючи, що Суворов не зможе подолати багатотисячний турецький гарнізон, Потьомкін аж чотири рази посилав йому наказ відступити. Однак той рішуче відмовлявся це робити, а за четвертим разом відповів доволі насмішливими віршами «*Я на камешке сижу, на Очаков я гляжу*». Ці слова дуже образили «*гетьмана Нечесу*», який до кінця свого життя (помер у 1791 р.) не міг пробачити цього Суворову. І лише після того, як Суворова було поранено у шию, а гренадери втратили 150 осіб убитими і 225 пораненими, російські війська змушені були відступити. «*Сшалил Суворов — бросясь без спроса, потерял з четьреста человек и сам ранен. Он, конечно, был пьян*», — писала сама Катерина II.

А Очаків був відвойований у турків аж у грудні того ж року не без допомоги українських козаків, які брали участь у його штурмі на лівому фланзі армійських підрозділів. За виявлену під час взяття цього причорноморського міста мужність і хоробрість Війську вірних козаків було присвоєно назву «*Чорноморського козацького війська*». Ще на початку червня під Очаковим полководець відзначав: «*...проти бусурманських суден здається мені корисним направити до блокфорту мої 3 запорозькі судна, які здатні до погоні*». Ці козацькі судна воювали поруч з кораблем засновника американського військово-морського флоту Полем Джонсом («*Чорним корсаром*»), який на запрошення росіян надавав допомогу їм у війні проти турків. Після перемоги над турецькою ескадрою під Очаковим А. Головатий рапортував про незначні втрати серед козаків та пошкодження окремих човнів.

Особливий військовий таланти українського флотоводця розкрився під час захоплення Чорноморською флотилією острова Березань — важливого стратегічного пункту в гирлі Дніпра. Козаки на «*чайках*» безшумно підійшли до острова, дали залп з рушниць та гармат і десантувалися на берег, де після навалючого штурму оволоділи береговими окопами і турецькою батареєю. Невдовзі в полон здалася вся турецька залога. Всього А. Головатий захопив 300 полонених, 23 гармати, 150 бочок пороху і декілька ворожих прапорів. У козаків загинули полковий старшина, 4 курінних отамани і 24 козаки.

Саме флотилія козацького адмірала Головатого відкрила шлях до наступного штурму Ізмаїла з боку Дунаю. У жовтні 1790 р. чорноморці допомогли російським піхотинцям оволодіти фортецею Килія, а невдовзі придунайськими замками Тулча та Ісикча. Генерал Суворов особисто відзначав у рапорті до графа Григорія Потьомкіна «*полковника і кавалера Головатого, який відмінною хоробрістю, працею і постійним старанням не тільки війську своєму подавав приклад, а й особисто діяв без страху*». За військові заслуги

українського флотоводця було нагороджено орденами Св. Георгія та Св. Володимира, а також іменною шаблею з написом «За хоробрість».

«Удари піхотинського багнета і козацької шаблі викликали розлад серед турецького війська, якому не зміг допомогти й Коран у руках великого візира», — так описували історики знамениту перемогу О. Суворова з 25-тисячним військом над 100-тисячною турецькою армією коло річки Римнік, яка відбулася 11 вересня 1789 р. Серед підрозділів, що особливо відзначилися в Римніцькій битві, були Стародубський і Чернігівський карабінерні полки, які склалися з українців. Під час штурму турецького табору першим увірвався на ворожі позиції саме Стародубський полк. Таким чином Суворов отримав від імператриці титул графа Римніцького, а переконлива перемога під Римніком дала змогу російським військам завоювати Хаджибей (на його місці невдовзі було засновано Одесу) та оточити одну з наймогутніших турецьких фортець — Ізмаїл.

Шість полків козаків-чорноморців (три полки кінноти і три піхоти загальною кількістю 3000 осіб) під командуванням отамана Захара Чепіги і загальним керівництвом генерала Й. де Рібаса (знаменитого Дерібаса) 14 вересня 1789 р. оволоділи Хаджибейською фортецею. Серед відзначених за відвагу під час штурму майбутньої Одеси українців, окрім отамана, були також полковник Сава Білий, хорунжий Олекса Височин, старшини Прокопій Чайківський, Іван Сербин, Андрій Білий та Кіндрат Табанець. О. Суворов сприяв перетворенню невеличкої причорноморської фортеці на велике портове місто. Цей процес також не обійшовся без участі козацтва. 4 липня 1794 р. у спеціальному рапорті на ім'я генерал-фельдмаршала Петра Рум'янцева Суворов пропонував використати для створення місцевої команди моряків досвід і можливості тих козаків, які не подалися на Кубань. Власне 12 козацьких «чайок» і стали основою одеської флотилії. Російський полководець, який у той час перебував у подільському містечку Немирові, направив до Одеси 76 козаків, котрі були в охороні його штабу. А всього серед близько тисячі першопоселенців Одеси, згідно з науковими дослідженнями, налічувалося понад 600 українських козаків. Недарма знаменитий генерал Й. де Рібас відзначав, що *«росіяни вперше утвердилися в Хаджибейі, який став невдовзі Одесою, під тупіт запорозького гопака»*.

Значним був внесок козацтва й у взяття суворовськими військами добре укріпленої й однієї з найміцніших тогочасних фортець Османської імперії на Чорному морі Ізмаїла.

...На світанку, 2 грудня 1790 р., до міста під'їхали два з ніг до голови заляпані брудом вершники. Це були Суворов і його ординарець-козак, який у маленькому клуночку віз майно полководця. А вже 11 грудня цю здавалося б неприступну фортецю було взято

штурмом. Козацькі підрозділи знаходилися у складі військ під командуванням Й. де Рібаса й атакували Ізмаїл з боку Дунаю. У першій колоні генерала Арсеньєва їх було 2000 осіб, у другій, центральній, колоні під керівництвом отамана Чепіги — 1000, у третій, на чолі з генералом Марковим, — 1000 осіб. В авангарді було ще 767 козаків. Разом з козаками-«морськими піхотинцями» (1500 чорноморців Головатого атакували на «чайках») українське козацьке військо налічувало 6267 осіб.

Жоден російський (та й український) підручник з історії не подає інформації про те, що згідно з особистим поданням Суворова за героїчний штурм Ізмаїла всім козацьким старшинам були вручені золоті медальйони з написами «За отличную храбрость» та «Измаил взят декабря 11-го 1790». П'ятистам з них позачергово присвоїли офіцерські звання. Орденом Св. Георгія нагородили З. Чепігу, орденом Св. Володимира — А. Головатого. Під Ізмаїлом російські війська з 31-тисячного війська втратили 1830 осіб вбитими і 2433 пораненими, з них 160 вбитих і 345 поранених українських козаків.

Ось так запорозькі козаки на чолі з Олександром Суворовим стали засновниками нині всесвітньо відомого міста Одеси, що є справжньою морською перлиною України. Вже в наш час в Ізмаїлі та Очакові були відкриті музеї О. Суворова, а вдячні одесити встановили в одному з центральних парків пам'ятник славетному козацькому адміралу Антону Головатому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Автобиография* южно-русского священника 1-й половины XVIII века // Киев. старина. — 1885. — № 2. — С. 318—332.
- Андриевский А.* Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770—71 гг. // Там же. — 1891. — № 8. — С. 304—314.
- Андриевский А.* Табачная контрабанда среди киевских мещан // Там же. — 1891. — № 11. — С. 245—266.
- Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — Львів, 1932.
- Борщак І.* Войнаровський. — Львів, 1939.
- Величко С.* Літопис. — У 2 т. — К., 1991.
- Венгрженевский С.* Свадьба Тимоша Хмельницького // Киев. старина. — 1887. — № 3. — С. 469—483; № 5. — С. 26—51.
- Винар Л.* Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992.
- Владимирский-Буданов М.* Привязывание убийцы к трупу убитого (из старой судебно-уголовной практики) // Киев. старина. — 1888. — Т. 20. — С. 20—21.
- Володарі гетьманської булави: історичні портрети.* — К., 1994.
- Гоголь Н.В.* Миргород, Портрет, Шинель. Повести. — Харьков, 1975.
- Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998.
- Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654—1665. — К., 2001.
- Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. — К., 1999.
- Єнсен А.* Мазепа. Історичні картини. — К., 1992.
- Закревський А.* Описание Киева. — Т. 1. — К., 1868.
- Історія Русів / Пер. І. Драча.* — К., 1991.
- Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709). — К., 1999.
- Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., 1902.
- Левицький Ор.* Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини // Україна. — 1917. — Кн. 1/2. — С. 20—37.
- Левицький Ор.* Анна-Алоиза, княжна острожская // Киев. старина. — 1883. — № 11. — С. 329—373.
- Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
- Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999.
- Липинський В.* Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті) // Твори. — Т. 3. — Філадельфія, 1991.
- Маркович А. М.* Дело о Марковичах в Тайной канцелярии // Киев. старина. — 1891. — № 5. — С. 303—313.
- Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988.
- Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992.
- Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 року. — Львів, 1933.
- Нудьга Г. А.* На літературних шляхах (дослідження, пошуки, знахідки). — К., 1990.
- Павленко С.* Міф про Мазепу. — Чернігів, 1998.
- Переяславська рада: очима істориків та мовою документів / Упор. О. Гуржій, Т. Чухліб.* — К., 2003.
- Письмо князя Константина Острожского, воеводы киевского, к сыну Янушу, каштеляну краковскому, 7 мая 1607 г.* // Киев. старина. — 1883. — № 11. — С. 477—480.
- Сапожников И. В., Сапожникова Г. В.* Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770—1820 гг.). — Одесса, 1998.
- Сас П.* Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 87—140.
- Сідак В. С., Степанков В. С.* З історії української розвідки та контррозвідки. — К., 1994.
- Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1995.
- Степанков В. С.* Богдан Хмельницький // Історія України в особах: Коначчина. — К., 2000. — С. 32—46.
- Стороженко Н.* К истории рода Свечек // Киев. старина. — 1887. — № 11. — С. 580—584.
- Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996.
- Устав киевского цирюльничего цеха 1767 года* // Киев. старина. — 1883. — № 11. — С. 470—476.
- Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича.* — К., 1983.
- Франко І.* Наливайко в міднім бику // Зібрання творів у 50 т. — К., 1982. — Т. 36. — С. 376—390.
- Франко І.* Вірш єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. // Там же. — К., 1982. — Т. 33. — С. 431—437.
- Чухліб Т.* Сава Туптало — сотник Війська Запорозького (від Петра Сагайдачного до Івана Мазепи) // Патріот Батьківщини. — 1991. — № 2. — С. 3—4.
- Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. — К., 2003.
- Эйнгорн В.* Киевский воевода П. В. Шереметьев и нежинский магистрат (1666—1669 гг.) // Киев. старина. — 1891. — № 11. — С. 246—258.

ЗМІСТ

ЗАХОПЛЮЮЧИЙ ОБРАЗ МУДРОЇ КЛІО (<i>академік Валерій Смолій</i>)	5
СЕРЕДНЬОВІЧНА ШЛЯГЕРНА ПІСНЯ ТА ПРИГОДИ ЇЇ ПЕРСОНАЖА (<i>Тарас Чухліб</i>)	7
МОЛДАВСЬКИЙ ТРОН ДЛЯ ЗАПОРОЗЬКОГО БОГАТИРЯ (<i>Тарас Чухліб</i>)	13
ЛЕГЕНДА ПРО РОЗПЕЧЕНОГО МІДНОГО БИЧКА ТА НАВКОЛО НЕЇ (<i>Тарас Чухліб</i>)	17
ДОЛЯ ЗОЛОТОГО МЕЧА САГАЙДАЧНОГО (<i>Тарас Чухліб</i>)	23
УКРАЇНСЬКІ АМАЗОНКИ XVII СТОЛІТТЯ (<i>Віктор Горобець</i>)	28
СКІЛЬКИ КОЗАЦЬКИХ РАД ВІДБУЛОСЬ У ПЕРЕЯСЛАВІ 8 СІЧНЯ 1654 РОКУ (<i>Віктор Горобець</i>)	32
БАТЬКО «ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІЙН» (<i>Тарас Чухліб</i>)	41
ЦІНА ЖИТТЯ І СМЕРТІ В ЧАСИ ПЕРЕМІН (<i>Доля і недоля Прокопа Верещак</i>) (<i>Віктор Горобець</i>)	45
ОДНА З БАГАТЬОХ ТАЄМНИЦЬ УГОДИ МІЖ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ І ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ (<i>Тарас Чухліб</i>)	53
«СHERCNEZ LA FEMME» : ОЛЕНА ПРЕКРАСНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (<i>Віктор Горобець</i>)	60
ПРО ТЕ, ЯК ШВЕДСЬКИЙ ЙОГ ХОТІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗДИВУВАТИ (<i>Тарас Чухліб</i>)	65
ЧИ ЗНАЙШЛА СВОЄ ЦІАСТЯ В УКРАЇНІ МОЛДАВСЬКА КНЯЖНА ? (<i>Віктор Горобець</i>)	70
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (<i>Тарас Чухліб</i>)	78
«З ТОЇ ПОРАЗКИ МІГ УТЕКТИ ХІБА ТОЙ, ХТО МАВ ...КРИЛАТІ КОНІ». ВІДОМА БИТВА ДОВГО ЗАМОВЧУВАНОЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1658—1659 РОКІВ (<i>Віктор Горобець</i>)	90
СТРІМКА ТА МІНЛИВА КАР'ЄРА ПРОВІНЦІЙНОГО СОТНИКА (<i>Тарас Чухліб</i>)	97

ПІДВІСКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ КОРОЛЕВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОЧИТАННІ, АБО ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО В РОЛІ КОРОЛІВСЬКИХ МУШКЕТЕРІВ (Віктор Горобець)	104
ЯК УКРАЇНСЬКИЙ МАГІСТРАТ НЕ ЗУМІВ ПРОГОДУВАТИ Й ОДНОГО РОСІЙСЬКОГО БОЯРИНА (Історична бувальщина другої половини XVII століття) (Віктор Горобець)	116
«ХОЧЮ ЖИНИТЦА НА МОСКВЕ...» ЖІНКИ В ПОЛІТИЧНІЙ БІОГРАФІЇ ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО (Віктор Горобець)	122
АШПАТ-МУРЗА — НАЙМОЛОДШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН, ОБРАНИЙ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ (Тарас Чухліб)	134
ЯК ЧОЛОВІКИ СВОЇХ ДРУЖИН З ПОЛОНУ ВИЗВОЛЯЛИ (Тарас Чухліб)	142
ВІЙСЬКОВІ ЗВИТЯГИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНА НА ЦАРСЬКІЙ СЛУЖБІ У... СИБІРУ. ВІДОМЕ І НЕВІДОМЕ ПРО ДЕМКА ІГНАТОВИЧА (МНОГОГРІШНОГО) (Віктор Горобець)	147
ТАК ХТО Ж БУВ ПРОТОТИПОМ ЗНАМЕНИТОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ ТАРАСА БУЛЬБИ ? (Тарас Чухліб)	155
СЕКРЕТНА ЗБРОЯ НАШИХ ПРАЦЮРІВ (Тарас Чухліб)	161
КНЯЗІВСТВО МОЛОДШОГО СИНА ХМЕЛЯ (Тарас Чухліб)	166
КОРОЛЬ НАД КОЗАКАМИ ТА ЙОГО ДРУЖИНА-«ОТАМАНША» (Тарас Чухліб)	177
КАВА ПО-ТУРЕЦЬКИ, ПО-ВІДЕНСЬКИ ЧИ ПО-УКРАЇНСЬКИ ? (Тарас Чухліб)	185
ЕТЮД ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОРУПЦІЇ: СЛУЖБОВІ ЗЛОВЖИВАННЯ РОМЕНСЬКОГО ПРОТОПОПА МАРТИНА (Віктор Горобець)	190
ЯК ОДИН ХИТРОМУДРИЙ ГРЕК КУПИВ У СУЛТАНА ГЕТЬМАНСЬКУ БУЛАВУ (Тарас Чухліб)	195
ТАЄМНИЦЯ КИРИЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ (Тарас Чухліб)	202
ЄПІСКОП З ШАБЛЕЮ, МУШКЕТОМ І... ПОЕТИЧНИМ ТАЛАНТОМ (Тарас Чухліб)	208
ЖИТТЯ «ЗА» ЧИ «ПРОТИ» ЦАРЯ ? (Віктор Горобець)	214
КНЯГІНЯ АННА ХОДОРОВСЬКА-ВИШНЕВЕЦЬКА-ДОЛЬСЬКА — ОСТАННЯ ПРИСТРАСТЬ ЧИ ТАЄМНИЙ ЗВ'ЯЗКОВИЙ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ? (Віктор Горобець)	218
ЩО ПИСАЛИ ЗАХІДНІ ЖУРНАЛІСТИ ПРО УКРАЇНУ НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ (Тарас Чухліб)	223
ЧИ ПРАЦЮВАВ ІВАН МАЗЕПА НАТУРЩИКОМ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ ? (Тарас Чухліб)	227

ГРКНИЙ ПРИСМАК ХАНСЬКОГО АЙЛИКА ДЛЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ЗАПОРОЖЕЦЬ... (Віктор Горобець)	232
«НЕМАЄ БІЛЬШОГО БОЛЮ, ЯК У ДНІ ПЕЧАЛІ ЗГАДУВАТИ ХВИЛИНИ ЩАСТЯ» («Залізна маска» з роду Мазеп-Калєдинських) (Віктор Горобець)	236
ЧОМУ ЦАР ПЕТРО І НЕ ЛЮБИВ УКРАЇНСЬКЕ САЛО ? (Віктор Горобець)	242
МЛИНАРСЬКА ВІЙНА НА РІЧЦІ УДАЙ (Віктор Горобець)	247
АД'ЮТАНТ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ КОРОЛЯ ФРАНЦІЇ ЛЮДОВІКА XV (Тарас Чухліб)	251
ВЕЛИКІ ПРИГОДИ «МАЛЕНЬКОЇ» ЛЮДИНИ (Віктор Горобець) ..	256
ДИВНІ МЕТАМОРФОЗИ ДОЛІ ПАСТУШКА З УКРАЇНИ, ПОСТАВЛЕНОГО НА ЧОЛІ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (Віктор Горобець)	264
ВИТОКИ ТЮТЮНОВОЇ КОНТРАБАНДИ В УКРАЇНІ: РІК 1759 (Віктор Горобець)	269
ЯК ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ ВІД ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ВДЯЧНІСТЬ ЗАСЛУЖИЛИ (Віктор Горобець)	273
ПРИКОВУВАННЯ ДО ТРУНИ ЖЕРТВИ — НАЙСТРАШНІША КАРА ДЛЯ ВБИВЦЬ (Тарас Чухліб)	278
СКІЛЬКИ КОШТУВАЛО НЕОБЕРЕЖНЕ СЛОВО У СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (судові справи Марковичів у Таємній канцелярії) (Віктор Горобець)	282
СМЕРТОНОСНИЙ ВІЗИТ «СТАРОЇ ПАНІ» ДО КИЄВА В 1770 РОЦІ (Віктор Горобець)	288
НЕРОЗГАДАНІ ТАЄМНИЦІ «ДИКОГО ПОПА» (Віктор Горобець) ..	294
ЦИРУЛЬНИКИ — ...КАНОНІРИ (Віктор Горобець)	297
ПЕРШІ ОДЕСИТИ — ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ НА ЧОЛІ З ОЛЕКСАНДРОМ СУВОРОВИМ ? (Тарас Чухліб)	301
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	306

Науково-популярне видання

ГОРОБЕЦЬ ВІКТОР
ЧУХЛІБ ТАРАС

НЕЗНАЙОМА КЛЮ

Таємниці, казуси
і курйози української історії.
Козацька доба

Науковий редактор
ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

Київ, видавництво «Наукова думка», 2004

Художнє оформлення
ВІКТОРА КУЗЬМЕНКА

Художній редактор
ЄВГЕН МУШТЕНКО

Технічний редактор
ТЕТЯНА БЕРЕЗЯК

Оператори
МАРИНА КРАВЧЕНКО

СВІТЛАНА ДЕКАЛО

Комп'ютерна верстка
ЛІЛІ ПРОКОПЧУК

Коректор
ЛАРИСА БУЗІАШВІЛІ

Підп. до друку 29.08.2004. Формат 60×100/16.
Папір офс. № 1. Гарн. Академ. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,65. Ум. фарбо-відб. 23,32.
Обл.-вид. арк. 20,59. Тираж 5000 прим.
Зам. 4—331.

Оригінал-макет підготовлено
у видавництві «Наукова думка»
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4